

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η βιωμένη πραγματικότητα του μετώπου: Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) μέσα από επιστολές και ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών

Γιάλης Ιωάννης

A.M. 215751

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: κ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ
ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: κ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
κ. ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΚΗ - ΖΩΡΑ

ΑΘΗΝΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σελ.2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Θεωρητικό πλαίσιο: Η συμβολή των ημερολογίων και των επιστολών στο ιστορικό αφήγημα.....	σελ. 10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ιστορικό υπόβαθρο και πλαίσιο αναφοράς.....	σελ. 28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Οι επιστολές και τα ημερολόγια από το μέτωπο των Βαλκανικών Πολέμων.....	σελ. 51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΡΤΟ: Η ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων όπως αυτή βιώθηκε στην πρώτη γραμμή.....	σελ. 67
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ. 93
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 99

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν πόνημα μελετά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913 μέσα από τα βιώματα που καταγράφονται στις επιστολές και τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών. Αρχικά, μελετάται η χρησιμότητα των επιστολών και των ημερολογίων ως πρωτογενείς πηγές στο ιστορικό αφήγημα. Έπειτα, παρουσιάζεται το ιστορικό υπόβαθρο, το πλαίσιο αναφοράς της περιόδου εκείνης και η διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων. Στο δεύτερο μισό, η έρευνα προχωρά στη μελέτη των πηγών. Πρώτα παρουσιάζεται το περιεχόμενό τους και στη συνέχεια, με την εφαρμογή της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου του Norman Fairclough, αναλύονται έτσι ώστε να προκύψουν χρήσιμα συμπεράσματα και από τη χρήση του λόγου στις επιστολές και τα ημερολόγια από το μέτωπο.

Λέξεις κλειδιά: Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, 1912-1913, βίωμα, ημερολόγια, επιστολές, πολεμικό μέτωπο, Κριτική Ανάλυση Λόγου, Norman Fairclough

ABSTRACT

This postgraduate diploma thesis studies the Balkan Wars of 1912-1913 through the recorded experiences in letters and personal journals by Greek soldiers. In the beginning, the usefulness of the letters and journals as primary sources in the historical narrative is examined. Afterwards, the historical background, the reference context of the era and the Balkan Wars are presented. In the second half, the thesis proceeds to study the primary sources. First, their content is presented and then, with the application of Critical Discourse Analysis by Norman Fairclough, are analyzed, so that useful conclusions can be extracted from the use of discourse in letters and personal journals from the warfront as well.

Keywords: Balkan Wars, 1st Balkan War, 2nd Balkan War, 1912-1913, experiences, personal journals, letters, warfront, Critical Discourse Analysis, Norman Fairclough

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί το επιστέγασμα της φοίτησής μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «*Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας*» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Με τίτλο: «*Η βιωμένη πραγματικότητα του μετώπου: Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) μέσα από επιστολές και ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*», είναι ένα ιστοριογραφικό εγχείρημα που, από τη μία, σκοπό έχει την ανάδειξη της χρησιμότητας πρωτογενών πηγών αυτοβιογραφικού χαρακτήρα όπως οι επιστολές και τα ημερολόγια και, από την άλλη, τη συγγραφή μιας ιστορικής αφήγησης βασισμένης, κυρίως, στις μαρτυρίες άσημων στρατιωτών που αισθάνθηκαν την ανάγκη να καταγράψουν τα βιώματά τους από το μέτωπο των Βαλκανικών πολέμων.

Η επιλογή του θέματος δεν ήταν τυχαία. Καταγόμενος από χωριά της ορεινής Πέλλας και αναθρεμμένος στην πόλη της Έδεσσας, θέλησα να καταπιαστώ με ένα θέμα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας το οποίο να αφορά τον τόπο αυτό. Για τη βόρειο Ελλάδα γενικότερα, αλλά και τη Μακεδονία ειδικότερα, όπως τη ζούμε και τη γνωρίζουμε σήμερα, οι δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν και οι πιο καθοριστικές· οι βαλκανικοί πόλεμοι, ίσως η κορυφαία στιγμή του ελληνικού έθνους την περίοδο αυτή. Η οπτική γωνία από την οποία επέλεξα να μελετήσω τα γεγονότα αυτά είναι, από τη μία, η πιο παραμελημένη, και από την άλλη, η πιο γοητευτική καθώς ο λόγος των μαρτυριών αυτών μπορεί να γίνει καθηλωτικός.

Η προσπάθεια αυτή θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συμβολή των καθηγητών μου, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά. Η διδασκαλία τους με πλούτισε με όλα τα απαραίτητα επιστημονικά εφόδια, με οδήγησε προς την κατανόηση της ιστορικής επιστήμης και με ενέπνευσε να επιχειρήσω τη συγγραφή αυτού του πονήματος με ζήλο, υπομονή και επιμονή. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τον επιβλέπων Καθηγητή Χαράλαμπο Μπαμπούνη για την πολύτιμη καθοδήγηση κατά τη συγγραφή της εργασίας μου και τους συνεπιβλέποντες Καθηγητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΕΚΠΑ, Δημοσθένη Δασκαλάκη, Καθηγητή Κοινωνιολογίας: Κοινωνικής Οργάνωσης και Θεσμών και Μαρία Δημάκη-Ζώρα Επίκουρη Καθηγήτρια Θεατρολογίας - Νεοελληνικής Δραματουργίας και Πολιτισμού για την τιμή που μου κάνανε να είναι μέλη της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη σύζυγο και τους γονείς μου για την υλική και ηθική υποστήριξη αλλά και την υπομονή που επέδειξαν όλο αυτό το διάστημα. Χωρίς αυτούς, το όλο εγχείρημα θα ήταν δυσβάσταχτο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Εάν δίδετα χρόνο και, κάτι σαν και τη δική σου, ικανότητα να μελετήσω τον πόλεμο, νομίζω πως θα επικεντρωνόμουν σχεδόν αποκλειστικά στις «πραγματικότητες του πολέμου» - την επιρροή της κόπωσης, της πείνας, του φόβου, της έλλειψης ύπνου, του καιρού... Οι αρχές της στρατηγικής, της τακτικής και η επιμελητεία του πολέμου είναι πραγματικά υπερβολικά απλά. Είναι οι πραγματικότητες που κάνουν τον πόλεμο τόσο περίπλοκο και δύσκολο, και είναι συνήθως τόσο παραμελημένες από τους ιστορικούς».¹

Η παραίνεση του Άγγλου αρχιστράτηγου A.P. Wavell² προς έναν από τους πιο αναγνωρισμένους μελετητές και ιστορικούς του πολέμου του 20^{ου} αιώνα ήταν φυσικό να αγνοηθεί, καθώς, σε μία εποχή όπου στον ιστοριογραφικό χώρο κυριαρχούσε η μελέτη των κοινωνικών δομών και διαδικασιών, τα υποκείμενα και τα βιώματά τους θεωρούνταν δευτερεύουσας σημασίας. Μόνο στα τέλη του περασμένου αιώνα η στροφή της ιστοριογραφίας προς τις υποκειμενικότητες προσέφερε τα απαραίτητα εργαλεία για τη μελέτη όλων αυτών που ο A. P. Wavell ονόμασε «πραγματικότητες του πολέμου» (*actualities of war*). Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-1913 δεν ήταν εξαίρεση. Ως οι πρώτες επιτυχείς στρατιωτικές εξορμήσεις του 20^{ου} αιώνα για την Ελλάδα, αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης της ιστοριογραφίας, κυρίως, ως προς τη διεξαγωγή τους και τις αποφάσεις των σημεινόντων προσωπικοτήτων, παραγνωρίζοντας τους απλούς στρατιώτες και τον τρόπο που αυτοί βίωσαν τα πολεμικά γεγονότα στην πρώτη γραμμή του μετώπου.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-13 ήλθαν ως φυσικό αποτέλεσμα μίας περιόδου έντονων πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών στην περιοχή. Η αναμενόμενη κατάρρευση του «μεγάλου ασθενή» έδωσε την ευκαιρία στους λαούς των Βαλκανίων να επιδιώξουν την ελευθερία τους από τον οθωμανικό ζυγό και να διεκδικήσουν μία θέση ανάμεσα στα υπόλοιπα έθνη κράτη της Ευρώπης. Με κινητήριο δύναμη τα προτάγματα της Γαλλικής Επανάστασης και τα εθνικιστικά ιδεώδη, και εκμεταλλευόμενοι τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή, κατάφεραν, με διάφορους τρόπους, να επιτύχουν την εθνική τους ανεξαρτησία. Οι, εκ φύσεως, ανταγωνιστικές εθνικές διεκδικήσεις στην περιοχή, είχαν προκαλέσει την απομάκρυνση και τελικά την εχθρική στάση των άλλοτε σύνοικων λαών με αποκορύφωμα τον Μακεδονικό Αγώνα της περιόδου 1904-1908. Όσο η αδιαλλαξία επικρατούσε μεταξύ των σχεδόν νεοσύστατων κρατιδίων, η οθωμανική κυριαρχία στα Βαλκάνια δεν απειλούνταν άμεσα. Όταν, όμως, το

¹ Απόσπασμα επιστολής του αρχιστράτηγου Lord A. P. Wavell προς τον ιστορικό Liddell Hart το 1935. D. Grossman, *On Killing The psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, εκδ. Little, Brown and Company, Boston New-York Toronto London 1995, σ. 51

² Archibald Percival Wavell (1883-1950): Ως κατώτερος αξιωματικός του Βρετανικού Στρατού, έλαβε μέρος στον Β΄ Πόλεμο των Μπόερς (1899-1902), στην Ινδία το 1908 και στον Α΄ ΠΠ. Στον Β΄ ΠΠ διετέλεσε Αρχηγός Γενικού Επιτελείου Μέσης Ανατολής.

Κίνημα των Νεότουρκων το 1908 άλλαξε ριζικά τη στάση της οθωμανικής διοίκησης απέναντι στους αλλοεθνείς υπηκόους της, απειλώντας ακόμα και την ίδια τους την ύπαρξη, έγινε σαφές ότι μόνο με μία βαλκανική συμμαχία θα πετύχαιναν, τουλάχιστον, ένα μέρος των επιδιώξεών τους.

Το αποτέλεσμα των κοινών διπλωματικών προσπαθειών της Βουλγαρίας, της Σερβίας, της Ελλάδας και του Μαυροβουνίου έναντι της Τουρκίας οδήγησαν στην πραγματικότητα στον *Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο*. Η ολομέτωπη επίθεση κατέστη αδύνατο να αποκρουσθεί από την αποδυναμωμένη Οθωμανική Αυτοκρατορία και μέσα σε λίγους μήνες η βαλκανική συμμαχία έφερε υπό την κατοχή της περιοχές πέρα ίσως από κάθε προσδοκία. Με την απομάκρυνση του άμεσου τουρκικού κινδύνου, η καχυποψία και τα πάθη του παρελθόντος επέστρεψαν. Ο ασαφής διαμοιρασμός των περιοχών αυτών προκάλεσε τον *Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο* καθώς η Βουλγαρία, αδυνατώντας να επιδείξει διπλωματική οξύνια και εγκράτεια, επιτέθηκε στους συμμάχους της επιδιώκοντας να λάβει τη μερίδα του λέοντος. Το τέλος αυτής της σύντομης αλλά σφοδρής σύρραξης την βρήκε ηττημένη και ταπεινωμένη.

Με την Ελλάδα να βρίσκεται, και στις δύο αναμετρήσεις, στην πλευρά των νικητών, τα οφέλη της ήταν ιστορικής σημασίας. Μέσα σε μόλις δέκα μήνες αναδείχθηκε, ίσως, ο μεγαλύτερος νικητής, ενώ, παράλληλα, κατάφερε να διπλασιάσει, σχεδόν, την έκταση και τον πληθυσμό της. Τα επιτεύγματα αυτά δεν αναμένονταν από κανέναν καθώς, η χώρα, δεν είχε να επιδείξει έως τότε «δείγματα γραφής» αυτής της εμβέλειας. Με μία χρεοκοπημένη οικονομία ήδη από το 1893, μία παταγώδη αποτυχία στον λεγόμενο «ατυχή» πόλεμο της Μελούνας το 1897 και μία ασταθή και ανώριμη πολιτική ζωή, κάθε άλλο παρά ετοιμοπόλεμη δεν χαρακτηριζόταν. Όμως, οι αποφασιστικές και καιρίες πολιτικοστρατιωτικές αλλαγές την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και ο ερχομός του Ελ. Βενιζέλου στην πολιτική ζωή του τόπου κατάφεραν μια σιωπηλή μεταμόρφωση της Ελλάδας.

Ωστόσο, όλα τα παραπάνω, είναι γνωστά. Τόσο η ελληνόγλωσση όσο και η ξενόγλωσση ιστοριογραφία έχουν μελετήσει το θέμα διεξοδικά. Με την παρούσα εργασία, επιχειρείται η ενίσχυση ενός ιστοριογραφικού ρεύματος στον ελληνικό χώρο, που εμφανίστηκε στα τέλη του περασμένου αιώνα και ενισχύθηκε κατά τον 21^ο αι., ρεύμα το οποίο μελετά μαρτυρίες στρατιωτών από όλα τα μέτωπα των ελληνικών πολέμων με σκοπό την ανάδειξη των συνθηκών κάτω από τις οποίες οι Έλληνες στρατιώτες κλήθηκαν να υπηρετήσουν την πατρίδα τους, τον τρόπο που αυτοί βιώθηκαν, την επίδραση που είχαν πάνω τους αλλά και την επίδραση των δικών τους ενεργειών στον ρου της ιστορίας. Στην περίπτωση των Βαλκανικών Πολέμων, το ιστοριογραφικό κενό που υπάρχει σχετικά με αυτά τα θέματα είναι μεγαλύτερο σε σύγκριση με

νεότερες πολεμικές αναμετρήσεις. Αν και υπάρχει σχετικά αξιόλογο, σε ποσότητα και ποιότητα, πρωτογενές υλικό από ημερολόγια, επιστολές, απομνημονεύματα κ.ά., οι συγκεντρωτικές και συστηματικές επιστημονικές έρευνες είναι λιγοστές.

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, τα ερευνητικά ερωτήματα που καλείται η παρούσα διπλωματική εργασία να απαντήσει, είναι τα εξής:

1. Με ποιον τρόπο μπορούν να αξιοποιηθούν πρωτογενείς πηγές όπως τα ημερολόγια και οι επιστολές στο ιστορικό αφήγημα;
2. Ποια ήταν τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα κατά τη διεξαγωγή των βαλκανικών πολέμων στα Βαλκάνια και την Ευρώπη και πώς αυτά επηρέασαν τη δράση των στρατιωτών στο μέτωπο;
3. Τι κατέγραψαν στα ημερολόγια και τις επιστολές οι στρατιώτες από τα βιώματά τους στο μέτωπο;
4. Με ποιον τρόπο τα δρώντα πρόσωπα χρησιμοποίησαν τον λόγο στις επιστολές και τα ημερολόγια ώστε να αναπαράγουν την πραγματικότητα του μετώπου όπως αυτοί την βίωσαν;

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Θεωρητικό πλαίσιο: Η συμβολή των ημερολογίων και των επιστολών στο ιστορικό αφήγημα» παρουσιάζεται, αρχικά, η ιστορική εξέλιξη των δύο πρακτικών του λόγου στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Η επιστολογραφία και η τήρηση προσωπικού ημερολογίου είναι, όπως θα δούμε, δύο είδη με κοινά χαρακτηριστικά που, όμως, ακολούθησαν διαφορετική ιστορική πορεία και εξέλιξη. Η πρώτη, προέκυψε σχεδόν αυθόρμητα, ενώ για τη δεύτερη, χρειάστηκαν κοινωνικές μεταβολές και διεργασίες που διήρκεσαν αιώνες. Στη συνέχεια, το κεφάλαιο πραγματεύεται το ζήτημα της χρήσης των επιστολών και των ημερολογίων ως πρωτογενείς ιστορικές πηγές. Η παραδοσιακή ιστοριογραφική αντίληψη αυτοπεριοριζόταν σε μία «επιφανειακή» χρήση τέτοιων ντοκουμέντων. Το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και έπειτα, με τη σταδιακή στροφή των κοινωνικών επιστημών προς τις υποκειμενικότητες και τα βιώματα, το εύρος των δυνατοτήτων τους ως ιστορικών πηγών αυξήθηκε.

Το δεύτερο κεφάλαιο τιτλοφορείται «Ιστορικό υπόβαθρο και πλαίσιο αναφοράς». Αναφέρεται, αρχικά και αδρομερώς, στην κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Ελλάδας. Οι κοινωνικές μεταβολές του 19^{ου} αιώνα δημιούργησαν τις απαραίτητες συνθήκες για την εμφάνιση των εθνών κρατών τα οποία διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική σκηνή της Ευρώπης. Το καπιταλιστικό μοντέλο οικονομίας και η εθνικιστική ιδεολογία καθόριζαν, από τη μία, ένα μεγάλο μέρος των κυβερνητικών

επιδιώξεων, και, από την άλλη, διαμόρφωσαν τη στάση των πολιτών απέναντι στα εθνικά ζητήματα. Στη συνέχεια, παρατίθενται ο συσχετισμός δυνάμεων στα Βαλκάνια, τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης στην περιοχή, οι επιδιώξεις και οι απελευθερωτικές προσπάθειες των λαών της χερσονήσου και τα ελληνικά πολιτικά τεκταινόμενα της περιόδου, έτσι ώστε να πλαισιωθούν οι βαλκανικοί πόλεμοι από τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενά τους. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, παρουσιάζεται η εξέλιξη και η έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, σε στεριά και θάλασσα, του Α΄ και του Β΄ βαλκανικού πολέμου.

Στο τρίτο κεφάλαιο που επιγράφεται «Οι επιστολές και τα ημερολόγια από το μέτωπο των Βαλκανικών Πολέμων», γίνεται παρουσίαση των όσων οι στρατιώτες του μετώπου θέλησαν να καταγράψουν στα ημερολόγια τους και στις επιστολές προς τους δικούς τους ανθρώπους. Η αποκλειστική χρήση επιστολών και ημερολογίων γραμμένα στο μέτωπο από απλούς στρατιώτες και κατώτερους αξιωματικούς εξυπηρετεί την διασφάλιση της, κατά το δυνατό, αυθεντικής καταγραφής των εμπειριών τους, χωρίς μεταγενέστερες διαμεσολαβήσεις και επιρροές που θα μπορούσαν να αλλοιώσουν την αποτύπωση των βιωμάτων, των συναισθημάτων, των σκέψεων και της περιρρέουσας ατμόσφαιρας του μετώπου. Αναφορές στην κόπωση, την πείνα, το κρύο, τον θάνατο, τη σχέση τους με τους απελευθερούμενους και πολλά άλλα ανασυνθέτουν τη ζωή αυτών των ανθρώπων στο μέτωπο, έτσι όπως τον βίωσαν οι ίδιοι. Ο τρόπος που θα αξιοποιηθούν διαφέρει από άλλες παρόμοιες μελέτες, καθώς, εκτός από την ιστορικοερμηνευτική³ προσέγγιση, για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο, συνυπολογίζεται ο ενεργός ρόλος που έχει ο λόγος.

Στην παρούσα έρευνα, ο λόγος, νοείται ως «μία μορφή κοινωνικής δράσης που συντελεί στην παραγωγή του κοινωνικού κόσμου – της γνώσης, των ταυτοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων, μεταξύ άλλων – και συμβάλλει, συνεπώς, στην εδραίωση και αναπαραγωγή ιδιαίτερων κοινωνικών προτύπων».⁴ Έτσι, στο τέταρτο κεφάλαιο, λόγος και πόλεμος θα παρουσιαστούν παράλληλα ως δύο αλληλένδετες κοινωνικές πρακτικές. Αναλυτικότερα, βάσει της μεταδομιστικής θεωρίας, η πρόσβασή μας στην πραγματικότητα διαμεσολαβείται από τον λόγο, ο οποίος δεν αντανακλά απλώς μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα αλλά δημιουργεί παραστάσεις που συμβάλλουν στην ίδια τη συγκρότηση της πραγματικότητας. Όταν ένα γεγονός επενδύεται με νόημα, τότε αυτό διαμεσολαβείται από μία συγκεκριμένη αντίληψη και λόγο (εθνικιστικό, θρησκευτικό, στρατιωτικό κ.ά.), ο οποίος υποδεικνύει και διαφορετικό τρόπο δράσης. Η νοηματοδότηση των γεγονότων διαμέσου συγκεκριμένων λόγων συμβάλλει στη

³ Χ. Μπαμπούνης, *Ιστορική Αφήγηση και Πηγές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, σσ. 28-30

⁴ L. Phillips & M. W. Jorgensen, *Ανάλυση λόγου Θεωρία και μέθοδος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 25

συγκρότηση και την αλλαγή του κόσμου.⁵ Για τη χρήση τής γλώσσας, απαραίτητος είναι ο δανεισμός από προγενέστερες δομές λόγου, διότι οι χρήστες της στηρίζονται σε προϋπάρχουσες έννοιες.⁶

Για παράδειγμα, το γεγονός της σφοδρής βροχόπτωσης με νότιο άνεμο κατά τη μάχη του Σαρανταπόρου, η οποία τύφλωνε μόνο τους Τούρκους στρατιώτες, ήταν ένα φυσικό φαινόμενο έξω από τον λόγο. Όταν, όμως, αυτό νοηματοδοτήθηκε από κάποιον στρατιώτη ως θεϊκή παρέμβαση⁷, αντλώντας στοιχεία από προγενέστερες μορφές θρησκευτικού λόγου, τότε έπαψε να βρίσκεται εκτός του λόγου. Κάποιος άλλος, ίσως κατέγραφε το ίδιο γεγονός ως στρατηγικό πλεονέκτημα, δανειζόμενος στοιχεία από τον στρατιωτικό λόγο. Οι δύο αυτές νοηματοδοτήσεις του ίδιου γεγονότος βασίστηκαν σε διαφορετικές αντιλήψεις και λόγους, δημιουργώντας, έτσι, διαφορετικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας και υποδεικνύοντας διαφορετικό τρόπο δράσης⁸. ο πρώτος ίσως πολεμούσε με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα· ο δεύτερος ίσως επεδίωκε, στην επόμενη μάχη με βροχή, να έχει και πάλι το ίδιο πλεονέκτημα.

Με το ανωτέρω παράδειγμα, γίνονται ευκολότερα κατανοητές οι βασικές μεταδομιστικές αρχές θεώρησης της γλώσσας. Η γλώσσα δεν αντανακλά μια πραγματικότητα που προϋπάρχει· είναι δομημένη σε λόγους, με τα νοήματα να αλλάζουν από λόγο σε λόγο. Τα σχήματα του λόγου δεν είναι αμετάβλητα αλλά, καθώς αναπαράγονται μέσα από τις πρακτικές του λόγου, μετασηματίζονται. Αναπαραγωγή και μετασηματισμός των λόγων θα πρέπει να μελετηθούν αναλύοντας τις συγκεκριμένες καταστάσεις, στις οποίες η γλώσσα βρίσκεται εν δράσει.⁹ Ο τρόπος μελέτης είναι ευρύτερα γνωστός ως *Ανάλυση Λόγου*. Κατά πόσο μπορεί ένα μεθοδολογικό εργαλείο προερχόμενο από τον χώρο της γλωσσολογίας να χρησιμοποιηθεί σε μία ιστορική έρευνα; Ο Φουκώ, μεταξύ άλλων για τον λόγο, αναφέρει: «Ο λόγος δεν είναι μία ιδεώδης και άχρονη μορφή [...] είναι πέρα για πέρα ιστορικός – απόσπασμα ιστορίας[...]».¹⁰ Υπό αυτό το πρίσμα, ο λόγος, μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ιστορικής μελέτης από το οποίο θα εξαχθούν έγκυρα συμπεράσματα.

Στην προκειμένη περίπτωση, ο λόγος των επιστολών και των ημερολογίων των Βαλκανικών Πολέμων, θα μελετηθεί βάσει των αρχών της *Κριτικής Ανάλυσης Λόγου* (Κ.Α.Λ.) του Norman Fairclough¹¹ η οποία δανείζεται και συνδυάζει τρεις διαφορετικές παραδόσεις. Τη

⁵ Ο.π., σσ. 31-33

⁶ Ο.π., σ. 28

⁷ Δ. Δάβαρης, *Εκστρατεία : α) 1912-1913 β) 1918-1919 Ημερολόγιον του στρατιώτου Δημητρίου Νικ. Δάβαρη*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2003, σ116

⁸ L. Phillips & M. W. Jorgensen, *Ανάλυση λόγου Θεωρία και μέθοδος...* ό.π., σ. 32

⁹ Ο.π., σ. 37

¹⁰ Ο.π., σ.38

¹¹ N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, εκδ. Polity Press, Cambridge 1992, σσ. 225-240

λεπτομερειακή κειμενική ανάλυση που πραγματοποιεί η γλωσσολογία· τα κείμενα των στρατιωτών θα αναλυθούν βάσει της *λειτουργικής γραμματικής* του Michael Halliday. Τη μακρο-κοινωνιολογική ανάλυση της κοινωνικής πρακτικής· στη δική μας περίπτωση, του πολέμου μεταξύ εθνών-κρατών της βαλκανικής χερσονήσου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η οποία έχει αναλυθεί και στα προηγούμενα κεφάλαια. Και τέλος, τη μικρο-κοινωνιολογική, ερμηνευτική παράδοση· η ζωή στο μέτωπο ερμηνεύεται ως παράγωγο των ενεργειών των στρατιωτών, οι οποίες ακολουθούν έναν ενιαίο σύνολο κανόνων και διαδικασιών «κοινής λογικής».¹²

¹² L. Phillips & M. W. Jorgensen, *Ανάλυση λόγου Θεωρία και μέθοδος...* ό.π., σ. 125

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Θεωρητικό πλαίσιο: Η συμβολή των ημερολογίων και των επιστολών στο ιστορικό αφήγημα

Το θεωρητικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα κινηθεί το ιστοριογραφικό αυτό εγχείρημα, συντίθεται και οριοθετείται από τα δύο βασικά συστατικά του στοιχεία, τα *ημερολόγια* και τις *επιστολές*. Ο Αριστοτέλης μας διδάσκει στα *Τοπικά* πως για έναν σωστό ορισμό, προέχει ο προσδιορισμός του προσεχούς γένους και έπειτα ο καθορισμός της ειδοποιούς διαφοράς «ὁ ὀρισμὸς ἐκ γένους καὶ διαφορῶν ἐστίν»¹³. Για το «ημερολόγιο»¹⁴ και την «επιστολή», το *προσεχές γένος*, είναι κοινό και μετά από πολλές διεργασίες, μια κοινώς αποδεκτή ονομασία κατέληξε να είναι το «αυτομμητικό γένος» το οποίο θεωρείται ως «το σύνολο των πεζών κειμένων, διαφορετικής απεύθυνσης, έκτασης και μορφής, στα οποία ο συγγραφέας αναλαμβάνει, άμεσα ή έμμεσα, την εκφωνητική λειτουργία και τα οποία διέπονται από την κυρίαρχη σκοπιμότητα και λειτουργία της αυτοαναπαράστασης»¹⁵. Το γένος αυτό έχει δύο ορίζουσες οι οποίες είναι η χρήση «αυτομμητικού λόγου» και η αυτοαναπαραστατική διάσταση, που δημιουργούν μια «πολυσύνθετη μίμησιν εαυτού» με βασικό εργαλείο έκφρασης τον πεζό λόγο. Στο ίδιο «γένος», μαζί με το ημερολόγιο και την επιστολή, εντάσσονται η αυτοβιογραφία, τα απομνημονεύματα, το προσωπικό δοκίμιο και η αυτοπροσωπογραφία.¹⁶

Η ειδοποιός διαφορά αυτών των ειδών δεν μπορεί να είναι η απεύθυνση ή η έκταση και αυτό γιατί το "σε πόσους παραλήπτες" απευθύνεται ένα αυτομμητικό κείμενο δεν το διαφοροποιεί ουσιαστικά, ενώ η έκταση μπορεί να ποικίλει απεριόριστα. Αντιθέτως, η μορφή τους, συναρτώμενη από τη διάσταση του χρόνου, είναι αυτή που καθορίζει την ενδογενετική διαφοροποίηση. Έτσι έχουμε: α) το *αυτοβιογραφικό είδος*, στο οποίο ανήκουν η αυτοβιογραφία και τα απομνημονεύματα με αφηγηματική μορφή και σε ιστορικό χρόνο δοσμένα, β) το *αυτοχρονογραφικό είδος*, στο οποίο ανήκουν το προσωπικό ημερολόγιο και η επιστολή, με αποσπασματική μορφή που διέπονται από την βιωματική λειτουργία του χρόνου και γ) το *α-χρονικό αυτοθεωρησιακό* είδος στο οποίο ανήκουν το προσωπικό δοκίμιο και η αυτοπροσωπογραφία γραμμένα σε έλλογη μορφή¹⁷.

Ημερολόγιο και επιστολή, λοιπόν, εντάσσονται στο ίδιο γένος και είδος για πολλούς λόγους. Κατ' αρχάς, για να πάρει μορφή η αυτοαναπαράσταση πρέπει να συνδυαστούν τεχνικές

¹³ Αριστοτέλης, *Τοπικά* 103 b 15

¹⁴ Η λέξη *ημερολόγιο* έχει περισσότερες από μία σημασίες, ο όρος «ημερολόγιο», στην παρούσα έρευνα, νοείται ως: είδος αυτοβιογραφίας που στηρίζεται στη χρονολογική καταγραφή προσωπικών βιωμάτων, καθώς και κρίσεων, παρατηρήσεων στα καθημερινά γεγονότα, Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σ. 730

¹⁵ Γρ. Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, εκδ. Σμιλή, Αθήνα 1993, σ.40

¹⁶ Ο.π., σσ. 40-41 και 44-46

¹⁷ Ο.π., σσ. 46-48

αυθιστόρησης, αυτοπεριγραφής και αυτοεξέτασης ενώ ο εκφραστικός τους χαρακτήρας να είναι αφηγηματικός και αποφαντικός¹⁸. Έπειτα, υπάρχει η «τριβή με το καθημερινό γεγονός»¹⁹, καθώς η «χρονική σύγκλιση ανάμεσα στη στιγμή της γραφής και τη στιγμή του συμβάντος»²⁰ είναι τόσο μικρή, που ο χρόνος αποκτά κυρίως λειτουργία βιωματική. Επιπλέον, ο λόγος και των δύο είναι οργανωμένος σε ημερολογιακή βάση. Οι καταχωρήσεις σε ένα ημερολόγιο ή σε μία σειρά από επιστολές είναι *χρονικά κατακερματισμένες*, δημιουργώντας έτσι ένα πλήθος οπτικών γωνιών του γράφοντος υποκειμένου. Αυτές, με τη σειρά τους, είναι ικανές να συνθέσουν ένα χρονικό της εξέλιξης ή της κατάστασής του.²¹ Άλλα κοινά χαρακτηριστικά τους είναι: α) ο πρακτικός τους χαρακτήρας, αφού και τα δύο γράφονται με σκοπό την απομνημόνευση γεγονότων αφενός, την εξυπηρέτηση επικοινωνίας αφετέρου β) η πολυθεματικότητά τους, μιας και σε αυτές καταγράφονται πλήθος θεμάτων από την προσωπική, κοινωνική πολιτική κ.λπ. ζωή, καθιστώντας τες έτσι πλούσιες ιστορικές πηγές γ) η περιορισμένη οπτική γωνία ενός προσώπου που αφηγείται με τρόπο υποκειμενικό, γεγονότα τα οποία βίωσε δ) το εξομολογητικό τους ύφος, το οποίο κυμαίνεται από το «απλό, αυθόρμητο και οικείο έως το επίσημο και επιμελημένο» ε) η φυσικότητα και η ειλικρίνειά τους²² από τη μία (όταν υπάρχει αίσθημα ασφάλειας και εχεμύθειας), η κρυψίνοια και η προσπάθεια εξιδανίκευσης του εαυτού από την άλλη (όταν υπάρχει ο φόβος της λογοκρισίας ή σκέψεις για πιθανή δημοσίευση του υλικού) και, τέλος, στ) τα εξωτερικά στοιχεία (ημερομηνία, χρονολογία, άλλοι χρονικοί και τοπικοί προσδιορισμοί) που ανάγουν τον τόπο και τον χρόνο συγγραφής σε καθοριστικούς παράγοντες της σύνθεσής τους, αλλά και η κυρίαρχη χρήση του πρώτου ρηματικού προσώπου στην αφήγηση ή την περιγραφή, δηλώνοντας εμφατικά την οργάνωση και ερμηνεία του κειμενικού κόσμου με κέντρο το πρόσωπο του ημερολογιογράφου ή του επιστολογράφου.²³

Μέχρι εδώ, τα δύο είδη συμβαδίζουν στο ίδιο μονοπάτι ταξινόμησης. Το χαρακτηριστικό που τα διαφοροποιεί σε ημερολόγιο και επιστολή είναι κυρίως η λειτουργία της απεύθυνσης. Από τη μεριά της επιστολής, αυτή ποικίλει από ένα πρόσωπο, σε μια οικογένεια έως και ένα ολόκληρο αναγνωστικό κοινό (αν πρόκειται για ανοιχτή επιστολή) με σκοπό πάντα την επικοινωνία. Η επιστολική πρακτική είναι μια κατά βάσει πράξη εξωστρέφειας. Αντιθέτως, το ημερολόγιο προϋποθέτει την απομόνωση, την εσωστρέφεια και την απομάκρυνση από τα περιεργα βλέμματα με σκοπό την καταγραφή προσωπικών βιωμάτων και, κάποιες φορές, των

¹⁸ Ο.π., σ. 47

¹⁹ Π. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1992, σ. 165

²⁰ Γρ. Πασχαλίδης, *Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ...* ό.π., σ. 48

²¹ Ο.π., σ. 47

²² Δ. Δούκα, *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας. Ο επιστολογράφος Σεφέρης. Η αλληλογραφία του με τον Ευάγγελο Λουίζο*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011, σ. 86

²³ Ο.π.

πιο μύχιων σκέψεων του ημερολογιογράφου²⁴. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει χαρακτηριστικά για τα δύο αυτά είδη: «Το ημερολόγιο [...] θεωρητικά δεν προϋποθέτει καν τον αναγνώστη. [...] Αν, λοιπόν, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε μονολογικό τον ρυθμό του ημερολογίου, με όλο τον τραγικό και σαν αφύσικο χαρακτήρα του μονολόγου, η επιστολή προϋποθέτει την παρουσία του τρίτου, με την οποία και ολοκληρώνεται: διάλογος, πρόκειται για διάλογο, με όλη την χάρη και την θέρμη του είδους».²⁵

Πέρα από ομοιότητες και διαφορές, το ημερολόγιο και η επιστολή μοιράζονται και κάτι ακόμα, την προβληματική γύρω από τον ορισμό τους. Το ημερολόγιο εντασσόμενο άλλοτε στις λογοτεχνικές χρηστικές μορφές, άλλοτε στην προσωπική λογοτεχνία ή ακόμη και στην παραλογοτεχνία δημιουργεί σύγχυση για τα κριτήρια του προσδιορισμού τού.²⁶ «Η ακροβασία του ημερολογίου στα όρια της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της γραφής της καθημερινότητας τελευταία είχε ενισχυθεί από την αμφισβήτηση της καθαρότητας των ειδών και της συστηματικής ομαδοποίησης τους»²⁷. Για το επιστολικό είδος, επίσης, προέκυψαν ερωτήματα όπως το: κατά πόσο μπορεί να θεωρηθεί απλώς γραμματειακό ή ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος που διακρίνεται ξεκάθαρα από είδη όπως το μυθιστόρημα, το δοκίμιο, το απομνημόνευμα ή η βιογραφία²⁸. Επίσης, το εάν έχει λογοτεχνικό χαρακτήρα και, επομένως, θα πρέπει να συνδεθεί με το μυθιστόρημα και την ποίηση, ή έχει μόνον ιστορική και βιογραφική αξία και, άρα, πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ιδιαίτερος κλάδος του ιστορικο-επιστημονικού λόγου. Τέλος, «αν η ειδολογική του απροσδιοριστία και η θεμελιακή ιδιορρυθμία συνεπάγονται μια κρίση ειδολογικής ταυτότητας και μια εκλεκτική σύμμιξη πολλών ειδών στο πλαίσιο του ποικιλόμορφου επιστολικού λόγου ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του χρήστη του».²⁹ Τα παραπάνω ερωτήματα, όπως και άλλα, οδήγησαν τους ειδικούς να καταλήξουν στο συμπέρασμα πως τα επιστολικά κείμενα «χαρακτηρίζονται από μεγάλη μορφολογική ρευστότητα»³⁰, καθιστώντας τα έτσι «μη διακριτό γραμματειακό είδος»³¹.

Ο πλουραλισμός των ορισμών οφείλεται στο γεγονός πως τα ημερολόγια και οι επιστολές «αποτέλεσαν πεδίο μελέτης για διαφορετικά επιστημονικά πεδία, αναδεικνύοντας την ανθρωπολογική, την κοινωνική, την ηθική, την αισθητική και την ψυχολογική λειτουργία

²⁴ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνική επιστολογραφία*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1963, σελ. θ'

²⁵ Ο.π.

²⁶ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2007, σ. 37

²⁷ Ο.π., σ. 37

²⁸ Δ. Δούκα, *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας...* ό.π., σ. 25

²⁹ Ο.π.

³⁰ Δ. Βασιλειάδου, *Στενές σχέσεις Οικιακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850 - 1930, Επίμετρο: Επιστολογραφία: μια άλλη αφήγηση του πραγματικού*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2015, σ. 310

³¹ Stanley, *The Auto/Biographical I*. στο Δ. Βασιλειάδου, *Επίμετρο: Επιστολογραφία...* ό.π., σ. 311

τους»³². Για την παρούσα έρευνα, οι ορισμοί που επιλέχθηκαν αναδεικνύουν την διάστασή τους ως ιστορικές πηγές. Το κατά πόσο, τα προς μελέτη κείμενα, έχουν αξία λογοτεχνική, δεν θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα. Τα ημερολόγια και οι επιστολές θα αντιμετωπίζονται ως ιστορικές πηγές, με τις όποιες δυνατότητες και περιορισμούς τις χαρακτηρίζουν.

Εν κατακλείδι, ως ημερολόγια θεωρούνται τα κείμενα που ανήκουν στην κατηγορία των αφηγήσεων της καθημερινότητας, στις οποίες ο συγγραφέας τους καταγράφει τις προσωπικές δραστηριότητες και σκέψεις του. Πρόκειται για κείμενα που διέπονται από πλοκή³³ και που, ως επί το πλείστον, γράφονται σε καθημερινή βάση με τις καταχωρήσεις να είναι τις περισσότερες φορές χρονολογημένες. Έτσι, ο χρόνος αποτελεί τον κεντρικό οργανωτικό άξονα των κειμένων αυτών, καθώς οι ημερολογιογράφοι καταγράφουν γεγονότα, σκέψεις, συναισθήματα κ.λπ. που τους συμβαίνουν σε ένα δεδομένο χρόνο και χώρο³⁴. Οι επιστολές θα αντιμετωπίζονται ως κείμενα που αποτελούν «διαπλοκές κωδίκων, συζεύξεις του ιδιωτικού με το δημόσιο και σημασιοδοτημένες πράξεις επικοινωνίας»³⁵. γραπτά μηνύματα με ποικίλες μορφές που μας δίνουν «πληροφορίες όχι μόνο με τα σημαίνονα αλλά και με τα σημαίνοντά τους: με την τυπολογία τους [...], με τα δομικά στοιχεία της εκφοράς τους [...] ή με τον όλο σημειωτικό τους διάκοσμο [...]»³⁶.

Στον ελληνικό κόσμο, οι αναφορές για τη *χρήση των επιστολών* ως μέσο επικοινωνίας φτάνουν πίσω ως τα ομηρικά χρόνια³⁷. Σημάδια, επιστολή, γράμμα ή όπως αλλιώς ονομαζόταν αυτή η πρακτική επικοινωνίας, αποτελεί μια πράξη, πανάρχαια. Άλλωστε, από τη στιγμή που κάποιος κατείχε την τέχνη της γραφής, δεν θα πρέπει να ήταν δύσκολο να σκεφτεί να «κλείσει» τα λόγια του σε ένα κομμάτι ύλης³⁸ και να τα στείλει στο απών πρόσωπο που επιθυμεί, διασφαλίζοντας έτσι την ακριβή και εχέμυθη (κάποιες φορές) μεταφορά των λόγων του. Η απουσία λοιπόν, αποτελεί αναγκαία συνθήκη προκειμένου η αλληλογραφία να έχει λόγο ύπαρξης και «οι μετακινήσεις των ανθρώπων είναι αυτές που θα εξασφαλίσουν την ανάπτυξη

³² Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα...* ό.π., σ. 33 (Η συγγραφέας αναφέρεται μόνο στα ημερολόγια, εδώ η άποψη αυτή επεκτείνεται και στις επιστολές.)

³³ «Ο όρος «πλοκή» είναι σήμερα προβληματικός και χρησιμοποιείται με δύο σημασίες: α) ως συνώνυμο της επινοημένης «ίντριγκας» και β) ως κατεξοχήν τέχνη της αφήγησης, δηλαδή ο τρόπος που τα γεγονότα αρθρώνονται σε μια «ιστορία». Στη δεύτερη αυτή χρήση του όρου έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα του χρόνου, αφού εκείνο που κάνει την αφήγηση να διαφέρει από άλλα είδη του λόγου, όπως η μη αφηγηματική ποίηση, είναι η χρονική οργάνωση. Η αφήγηση κατά κανόνα θεωρείται περιγραφή της μεταβολής μιας κατάστασης από ένα αρχικό σημείο σε ένα άλλο μέσα από σχέσεις αίτιου – αποτελέσματος.» Φ. Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βία*. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000, σσ. 209-210

³⁴ Berger, Arthur Asa 1997. Narratives in Popular Culture, Media and Everyday Life.

Thousand Oaks: Sage Publications, σ.167 στο Μ. Δαλέζιου, *Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου*, μεταπτυχιακή εργασία, Ερμούπολη 2010, σσ. 28-29

³⁵ Π. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας...* ό.π., σσ.168-169

³⁶ Ό.π. σσ.168-169

³⁷ «[...]τον ρώτησε και ζήτησε να ιδεί και τα σημάδια, πού ό Προίτος ο γαμπρός του του 'δωκε να του κρατάει ' κι ως πήρε και τ' άσκημα σημάδια ζέκρινε, που του 'στελνε ο γαμπρός του[...]» (Όμηρος, *Ιλιάδα* 175 μτρ Καζαντζάκης)

³⁸ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνική επιστολογραφία* ό.π., σ. ζ'

της»³⁹. Η ιστορία του επιστολικού λόγου λοιπόν, είναι συνυφασμένη με την ιστορία της γραφής και την ιστορία των μετακινήσεων του ανθρώπου. Έτσι, στο πέρασμα των αιώνων, η ιστορία αυτή απέκτησε πολλά παρακλάδια και υπέστη αρκετές μεταβολές. Ως εκ τούτου, τα είδη πολλά, ίσως όσα και τα είδη των ανθρώπινων σχέσεων, μιας και η αλληλογραφία υποκαθιστά *την διά ζώσης επικοινωνία*. Κείμενο και συγκεκριμένο επηρεάζονται άμεσα από τον παραλήπτη και τη σχέση που έχει ο αποστολέας με αυτόν. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Π. Μουλλάς: «Γράφω σε κάποιον μπορεί να σημαίνει γράφω ανάλογα με κάποιον, αλλά και κάτι περισσότερο, ως έναν ορισμένο βαθμό: γράφω μαζί με κάποιον»⁴⁰.

Τα είδη της επιστολογραφίας, λοιπόν, βάσει περιεχομένου, είναι η επίσημη, με ιδιαίτερους κλάδους τη διπλωματική και τη διοικητική, η εμπορική και η ιδιωτική⁴¹. Στην επίσημη αλληλογραφία τα περιθώρια ευελιξίας του λόγου είναι περιορισμένα καθώς το πρωτόκολλο επικοινωνίας μεταξύ κρατών, υπηρεσιών, οργανισμών κ.α. ακολουθείται κατά γράμμα, σίγουρα όμως με μια πιο προσεκτική ματιά, μπορούν να διαφανούν και εδώ αντιλήψεις, συλλογικές νοοτροπίες, σχέσεις εξουσίας, εμπάθειες κ.α.⁴² Στην εμπορική αλληλογραφία το πρωτόκολλο είναι καταρχάς δεσμευτικό, αφού έχει αποδεικτική ισχύ⁴³, ωστόσο, δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι όσο περισσότερο εξελίσσεται μια εμπορική συνεργασία τόσο περισσότερο θα εμφανίζονται εκφράσεις οικειότητας μεταξύ των εμπλεκομένων. Τέλος, η ιδιωτική, στην οποία κυριαρχούν οι ερωτικές, οι οικογενειακές και οι φιλικές σχέσεις, έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την απόλυτη ελευθερία λόγου/περιεχομένου και, ως εκ τούτου, την, πολλές φορές, συνειδητή παράβαση των επιστολικών κανόνων. Όπως και να έχει, όποια μορφή και αν πάρει ένα γράμμα, όποτε και αν έχει αυτό συνταχθεί, είναι εύκολα αναγνωρίσιμο χάρη στις συμβάσεις που διέπουν τη μορφή και το περιεχόμενό του: τη διεύθυνση αποστολής, τον χαιρετισμό, την προσφώνηση, την αποφώνηση, την υπογραφή κ.λπ.⁴⁴.

Για τα νεοελληνικά δεδομένα, αυτές οι συμβάσεις ξεκίνησαν να αποκρυσταλλώνονται και να αποκτούν τον δικό τους χαρακτήρα παράλληλα με την αποκρυστάλλωση των εθνικών χαρακτηριστικών του γένους κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι Έλληνες αναγκάζονταν να μετακινηθούν εντός και εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για πολλούς και διάφορους λόγους, καθιστώντας έτσι την επικοινωνία δι' αλληλογραφίας αναγκαία. Τον επιστολικό λόγο διασώζουν αρχικά οι λόγιοι και οι κληρικοί της εποχής εκείνης με έναν λόγο όμως ψυχρό και

³⁹ Ο.π., σ. κβ'

⁴⁰ Π. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας...* ό.π., σ. 166

⁴¹ Εγκυκλοπαίδεια 21^{ος} αιώνας, εκδόσεις ΧΑΡΗ ΠΑΤΣΗ, τόμος 6, σ. 140

⁴² Κ. Δημαράς, *Νεοελληνική επιστολογραφία* ό.π., σ. ιδ'

⁴³ Εγκυκλοπαίδεια 21^{ος} αιώνας ό.π., τόμος 6, σ. 140

⁴⁴ Δ. Βασιλειάδου, *Επίμετρο: Επιστολογραφία...* ό.π., σ. 311

συμβατικό, που λίγο χώρο άφηνε ώστε να αναδυθεί το προσωπικό ύφος και ήθος τους.⁴⁵ Αργότερα, και με τη συμβολή του Ουμανισμού που εισάγεται κυρίως από τις βενετοκρατούμενες περιοχές, ο επιστολικός λόγος, αργά αλλά σταθερά, μεταλλάσσεται. Έτσι, ο 17^{ος} αιώνας, είναι ο αιώνας της «ανταλλαγής ιδεών και των γόνιμων δοκιμών».⁴⁶ Η εξωστρέφεια των Ελλήνων διανοούμενων και εμπόρων την περίοδο αυτή, βοηθά στην εξάπλωση των νέων πρακτικών και ο 18^{ος} αιώνας μπορεί να χαρακτηριστεί ως αιώνας άνθησης και ακμής του επιστολικού λόγου. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής και ακολουθώντας το παράδειγμα της ευρωπαϊκής διανόησης, θα ακολουθήσει μία σειρά εκδόσεων από επιστολάρια, συλλογές επιστολών δηλαδή, και εγχειρίδια επιστολογραφίας⁴⁷.

Τον 19^ο αιώνα, με το ξέσπασμα της Επανάστασης έγινε σαφές σε όλους τους πρωταγωνιστές της ότι είναι αναγκαία η σύσταση ταχυδρομικής υπηρεσίας⁴⁸, προκειμένου να εξυπηρετείται η διοικητική και στρατιωτική αλληλογραφία με ασφάλεια, συνέπεια και αξιοπιστία. Λίγο αργότερα, το νεοσύστατο κράτος των Ελλήνων προχωρά στην ίδρυση του «Γενικού Ταχυδρομείου»⁴⁹ για τους ίδιους λόγους, προσφέροντας ταυτόχρονα και στους πολίτες τις υπηρεσίες του. Σημαντικό ρόλο στον πολλαπλασιασμό της «γραμματαποστολής» έπαιξε και η έκδοση γραμματοσήμων που, για τα ελληνικά δεδομένα, συνέβη στις 1.10.1861 όταν στη Γαλλία τυπώνεται το πρώτο ελληνικό γραμματόσημο με την παράσταση της κεφαλής του Ερμή (θεού του εμπορίου και της επικοινωνίας), έργο του Γάλλου Albert Barre⁵⁰. Τα γραμματόσημα βοήθησαν στην απλοποίηση της διαδικασίας αποστολής και στην κατακόρυφη μείωση των ταχυδρομικών εξόδων, που συνεπάγεται μια διόγκωση της παγκόσμιας επιστολογραφίας, η οποία, με τη σειρά της, επιφέρει την προστασία των αναρίθμητων πλέον επιστολικών φακέλων από τη λογοκρισία⁵¹. Επιπροσθέτως, με την ανάδυση μιας νεοελληνικής αστικής τάξης, αυτή κυρίως αλληλογραφεί, και την διάχυση των γραμμάτων στις χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες μέσω της δημόσιας εκπαίδευσης, οι επόμενες δεκαετίες θα δουν την αλληλογραφία να εξαπλώνεται ως πρακτική επικοινωνίας όλο και περισσότερο. Αυτό φαίνεται και από τη συνεχώς αυξανόμενη έκδοση επιστολικών εγχειριδίων και βοηθημάτων⁵². Τέλος, το μεγάλο εμπόδιο του αναλφαριθμητισμού θα αρχίσει να περιορίζεται ακόμα περισσότερο από τις πρώτες δεκαετίες του

⁴⁵ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνική επιστολογραφία* ό.π., σ. κ'

⁴⁶ Ό.π., σ. κα'

⁴⁷ Ό.π., σ. κβ'

⁴⁸ Υπ' αριθμ. 1616 έγγραφο της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος προς το Μινιστέριον των Εσωτερικών

⁴⁹ Στις 24 Σεπτεμβρίου 1828 ο Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας υπογράφει ψήφισμα «περί συστάσεως τακτικής ταχυδρομικής συγκοινωνίας» ιδρύοντας το «Γενικόν Ταχυδρομείον».

⁵⁰ Δ. Δούκα, *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας...* ό.π., σ. 64

⁵¹ Ό.π., σ. 65

⁵² π.χ. επιστολικά βοηθήματα του Αναστασίου Περκίδη (1836), του Μιχαήλ Χριστίδη (1837), του Γρ. Παλαιολόγου (1849), του Πολ. Φιλιππίδη (1846), του Σπ. Βελούδου (1843), τη Νέα ερωτική επιστολογραφία (1911 και 1914) της Μηλίας Αφροδίτης, την Επιστολογραφική (1912) του Π.Ι. Φέρμπου, την Εμπορική επιστολογραφία (1920) του Θ.Γ. Κυπρίου κ.α. [...]

20^{ου} αιώνα αφού θα έχει προηγηθεί η ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ' του 1895 «περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως»⁵³ με τον οποίο θεσμοθετείται, μεταξύ άλλων, και η υποχρεωτική φοίτηση στα δημοτικά σχολεία

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε πως, σταδιακά, αρχίζει να δημιουργείται ένα κλίμα κατάλληλο για τη χρήση της αλληλογραφίας ως κύριο μέσο εξ αποστάσεως επικοινωνίας και, παράλληλα, ένα σώμα επιστολογράφων που εξοικειώνεται όλο και περισσότερο σε αυτή την πρακτική. Πρακτική η οποία, ομολογουμένως, απαιτεί δεξιότητες οι οποίες δεν κατακτώνται εύκολα, καθώς η μεταφορά του προφορικού λόγου στο χαρτί δεν επιτυγχάνεται άμεσα. Χρειάζεται ιδιαίτερη δεξιοτεχνία ώστε κάποιος να καταφέρει να αποτυπώσει γραπτώς υπόρρητες πληροφορίες του προφορικού μηνύματος, οι οποίες στη διά ζώσης επικοινωνία μεταφέρονται αβίαστα με τη χροιά και την ένταση της φωνής ή την έκφραση του προσώπου και τη στάση του σώματος⁵⁴. Γι' αυτό και ο κυριότερος προβληματισμός των επιστολογράφων δεν αφορά τόσο στο τι θα γράψουν αλλά στο πώς θα το γράψουν. Αυτό φαίνεται και από τις διαχρονικές προτροπές των «εραστών» του είδους που θεωρούν πως στο επιστολικό χαρτί ο άνθρωπος αποκαλύπτει κομμάτια της ψυχής του.⁵⁵ Επίσης, τα επιστολικά εγχειρίδια συμβουλεύουν τους επίδοξους επιστολογράφους να ακολουθούν επιστολικούς κανόνες και αρετές όπως η συντομία, η σαφήνεια, η χάρις του λόγου (χωρίς υπερβολές), το αττικίζειν (όχι όμως το υπεραττικίζειν) και τέλος το πρέπον⁵⁶. Ουσιαστικά οι ανωτέρω επιστολικοί κανόνες «δεν είναι παρά ηθικοί κανόνες ή κανόνες ευπρέπειας, τακτ και καλής συμπεριφοράς, τους οποίους οφείλει ν' ακολουθεί κανείς όχι στη συγγραφή των επιστολών του, αλλά στην καθημερινή του ζωή, σε ό,τι κάνει και σε ό,τι λέει»⁵⁷.

Η γέννηση του *προσωπικού ημερολογίου* δε συνέβη αβίαστα και αυτονόητα ως μια φυσική εξέλιξη του γραπτού λόγου όπως ίσως συνέβη με την επιστολή. Αντιθέτως, προϋπέθετε ιδιαίτερες φιλοσοφικές αντιλήψεις, συγκεκριμένες πρακτικές γραφής, κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες, ακόμα και τεχνολογικές ανακαλύψεις που όλες μαζί συγκεράστηκαν και με την καταλυτική επιρροή του χρόνου, μέσα από διάφορα μεταβατικά στάδια, δημιούργησαν τα είδη της ημερολογιακής γραφής που γνωρίζουμε σήμερα. Οι παραπάνω συνθήκες για την ανάπτυξη

⁵³ Ν. ΒΤΜΘ'/1895, *Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως*, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 37/05.10.1895, Τεύχος Α)

⁵⁴ Δ. Βασιλειάδου, *Επίμετρο: Επιστολογραφία...* ό.π., σ. 315

⁵⁵ Δ. Δούκα, *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας...* ό.π., σ. 48

⁵⁶ Π. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας...* ό.π., σ. 183

⁵⁷ Goustaue Lanson, *Choix de lettres du XVIIIe siecle*, 7η έκδοση, Paris 1904, σ. III (Εισαγωγή) στο Δ. Δούκα, *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας...* ό.π., σσ. 47-48

του ημερολογίου παρουσιάστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο, γι' αυτό και το ημερολόγιο θεωρείται κυρίως έκφραση ευρωπαϊκή⁵⁸.

Εντοπίζονται, εν προκειμένω, δύο ανάγκες που ως λύση έχουν την τήρηση ημερολογίου. Η πρώτη, αφορά την καταγραφή και καταμέτρηση αγαθών με ημερολογιακή ένδειξη, καθώς η συνεχής παρακολούθηση των εμπορικών συναλλαγών ήταν απαραίτητη⁵⁹. Τέτοιου είδους εγγραφές εντοπίζονται στα εμπορικά καλεντάρια της αρχαιότητας, τα οποία σταδιακά εμπλουτίζονται και από άλλες καταγραφές σημαντικών γεγονότων που επηρεάζουν την εμπορική δραστηριότητα όπως πόλεμοι, λοιμοί, φυσικές καταστροφές κ.α⁶⁰, διευρύνοντας έτσι το περιεχόμενό τους και μεταβάλλοντας τη χρήση τους. Η δεύτερη ανάγκη ήταν εσωτερική, προερχόταν από τον προβληματισμό του ανθρώπου σχετικά με τον εαυτό του και την επίτευξη ενός αρμονικού βίου μέσω της αυτογνωσίας⁶¹ ("γνώθι σαυτόν"). Μία πρακτική της ελληνορωμαϊκής παράδοσης ήταν η καθημερινή παρατήρηση και καταγραφή της ηθικής και πνευματικής κατάστασης του εαυτού⁶². Τα γραπτά αυτά δεν θυμίζουν προσωπικό ημερολόγιο, μοιράζονται ωστόσο θεμελιώδη χαρακτηριστικά με αυτό⁶³.

Αργότερα, η πρακτική αυτή θα αποκτήσει έναν ακόμα σκοπό όταν, για πρώτη φορά, ο Άγιος Αυγουστίνος γράψει τις «Εξομολογήσεις» του στις οποίες δεν καταγράφει μόνο τις πράξεις του αλλά και τις σκέψεις του⁶⁴. Το αυτοβιογραφικό αυτό κείμενο αποτελεί τον προπομπό του πνευματικού ημερολογίου. Αυτό το νέο είδος εμφανίστηκε την εποχή της Αναγέννησης όταν ήρθε και πάλι στο προσκήνιο του κοινωνικού βίου ο άνθρωπος ως άτομο.⁶⁵ Σε αυτό το ημερολογιακό είδος εισάγονται, μεταξύ άλλων, μερικά χαρακτηριστικά που θα κληρονομήσει αργότερα το προσωπικό ημερολόγιο. Αυτά είναι: η αυτοαναπαράσταση και η απεικόνιση στις διαφορετικές εγγραφές των ετερογενών πλευρών της προσωπικότητας του ατόμου και των ψυχολογικών του μεταβολών.⁶⁶ Μαζί με τα προαναφερθέντα είδη ημερολογίου συνυπήρχαν και άλλα όπως το ταξιδιωτικό και το ημερολόγιο πλοίου, δύο είδη από τα οποία το προσωπικό ημερολόγιο κληρονόμησε τα χαρακτηριστικά της τακτικής και εν θερμώ καταγραφής⁶⁷.

⁵⁸ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα...* ό.π., σ. 15

⁵⁹ Ό.π. σ. 16

⁶⁰ Ό.π.

⁶¹ Ό.π.

⁶² Μ. Φουκώ, *Technologies of the self*, στο Μ. Σακοράφα, *Το ημερολογιακό ύφος ως ηθική του προσώπου και η Ζωή εν τάφω του Στρατή Μυριβήλη*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 27-28

⁶³ Ό.π., σσ. 28-29

⁶⁴ Ό.π., σ. 29

⁶⁵ Μ. Σακοράφα, *Το ημερολογιακό ύφος...* ό.π., σσ. 30-31

⁶⁶ Ό.π., Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα...* ό.π., σ. 21

⁶⁷ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα...* ό.π., σ. 18

Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού συντελέστηκαν φιλοσοφικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί που επέτρεψαν στο είδος του προσωπικού ημερολογίου να κάνει την εμφάνισή του. Η εξάπλωση της εκπαίδευσης, ο ατομικισμός, η νέα αντίληψη του χρόνου και η αλλαγή της αντίληψης για τη θέση της γυναίκας, μετασχημάτισαν το ημερολόγιο σε προσωπικό φτάνοντάς το στην ακμή του τον 19^ο αιώνα.⁶⁸ Ήδη από τις αρχές του ίδιου αιώνα αρχίζει η έκδοση ημερολογίων «προσωπικότητων» η οποία βοήθησε στο να καταστεί η τήρηση ημερολογίου, για την αστική τάξη κυρίως, μία προσφιλή πρακτική. Αρχικά, η δημοσιοποίηση προσωπικών ημερολογίων αντίβαινε στις αρχές της ιδιωτικής ζωής γι' αυτό και οι περισσότερες εκδόσεις γίνονταν μετά θάνατον. Αργότερα όμως, η δημοσιοποίηση των προσωπικών ημερολογίων φάνταζε όλο και πιο ελκυστική στα μάτια πολλών, αλλοιώνοντας έτσι το εξομολογητικό και αυθόρμητο ύφος των ημερολογίων τους. Άλλοι, φοβούμενοι την δημοσιοποίηση του ημερολογίου τους, είτε αυτολογοκρίνονταν, είτε έγραφαν με κρυπτογραφικό κώδικα τα ημερολόγια τους.⁶⁹

Στον ελλαδικό χώρο τα πράγματα εξελίχτηκαν διαφορετικά μιας και η διάδοση των ιδεών της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού δε συνέβη με τον ίδιο τρόπο που συνέβη στη δυτική Ευρώπη. «[...]η συνείδηση της ατομικότητας δεν είναι τυπικό χαρακτηριστικό της ιδιοσυστασίας μας· το άτομο, ως πολύ πρόσφατα, έσβηγε μέσα στην κοινότητα και αρεσκόταν σ' αυτήν τη διάχυση»⁷⁰. Επίσης, ο καθυστερημένος Ελληνικός Διαφωτισμός δεν πρόλαβε να προσφέρει κάτι σημαντικό στην διαμόρφωση του προσωπικού ημερολογίου ως ιδιαίτερο κειμενικό είδος. Έτσι, η ημερολογιακή γραφή άργησε να εμφανιστεί ως συνήθεια των Ελλήνων διανοουμένων, οι οποίοι γράφοντας ημερολόγια, αναφέρονται κυρίως, «έστω και σιωπηρά, σε πρότυπα ξένα»⁷¹. Επιπλέον, με εξαίρεση τους Σεφέρη, Θεοτοκά, Δραγούμη, Δέλτα και λίγους ακόμα δυτικομαθείς, οι περισσότεροι Έλληνες ημερολογιογράφοι δεν είναι συνεπείς στη συστηματική τήρηση των ημερολογίων τους, ίσως γιατί δεν ταιριάζει στην κοινωνικότητα του ελληνικού βίου.⁷² Αυτό δε σημαίνει πως το προσωπικό ημερολόγιο ήταν άγνωστο είδος, αντιθέτως, ένα ιδιαίτερο υποείδος αποτέλεσε για πολλούς μέσο έκφρασης σε καιρούς που θεώρησαν πως πρέπει να καταγράψουν τις εμπειρίες τους, κυρίως ως απόδειξη και ως παρακαταθήκη στις επόμενες γενιές.

Το πολεμικό ημερολόγιο είναι αυτό που βρήκε πρόσφορο έδαφος στην ελληνική κουλτούρα ώστε να ανθίσει περισσότερο από κάθε άλλη μορφή ημερολογίου. Η αρχή έγινε με

⁶⁸ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα... ό.π.*, σ. 22

⁶⁹ Ό.π., σ. 24

⁷⁰ Κ. Σχινά, *Μυστικά του συρταριού Η τέχνη και οι τεχνίτες της ημερολογιακής γραφής*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2016, σ. 27

⁷¹ Ό.π.

⁷² Ό.π.

τα απομνημονεύματα των οπλαρχηγών της Επανάστασης του 1821 πάνω στα οποία βασίστηκε η νεότερη ελληνική ιστοριογραφία⁷³. Οι λιγότες εκδόσεις ημερολογίων κατά τον 19^ο αιώνα αφορούσαν κυρίως ημερολόγια πολιτικά και πολεμικά, επιφανών ανδρών και είχαν χαρακτήρα ιστορικού αρχείου καθώς οι ημερολογιογράφοι ήταν άτομα μορφωμένα, πολιτικά συνειδητοποιημένα και επιθυμούσαν με τα ημερολόγια τους να συνεισφέρουν, στην τόσο σημαντική για την εποχή εκείνη, εθνική ολοκλήρωση.⁷⁴ Έτσι, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι εκδόσεις ημερολογίων ακολούθησαν, βάσει της ανωτέρω πεποίθησης, τις πολεμικές αναμετρήσεις του ελληνικού έθνους, καθιστώντας έτσι το πολεμικό ημερολόγιο το πιο δημοσιευμένο ημερολόγιο της ελληνικής γραμματείας⁷⁵. Τόσο, που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για λογοτέχνες όπως ο Στρατής Μυριβήλης⁷⁶. Τέλος, όσο αυξάνεται η εγγραμματοσύνη, η ημερολογιακή γραφή γίνεται προσιτή και σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα με αποτέλεσμα στις εκδόσεις ημερολογίων να περιλαμβάνονται όλο και περισσότερες μαρτυρίες και βιώματα απλών στρατιωτών. Προς αυτή την κατεύθυνση συνετέλεσε και η ,παρ' ολίγον, καταστροφική έκβαση της εκστρατείας του 1897 αφού στάθηκε η αφορμή για πολλούς να δημοσιεύσουν τα προσωπικά τους ημερολόγια από το μέτωπο ως μια μορφή διαμαρτυρίας και απόδειξη των λαθών της στρατιωτικής ηγεσίας⁷⁷. Από εκεί κι έπειτα, τα πολεμικά ημερολόγια και οι εκδόσεις τους αυξάνονται θεαματικά.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, το ημερολόγιο και η κάθε του μορφή, έχει πλέον γίνει γνωστό σε ένα ευρύ κοινό του ελληνικού χώρου και υπάρχει ως ένα διακριτό εν δυνάμει μέσο έκφρασης όλων όσοι επιθυμούν να γράψουν για τη ζωή τους, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ακολουθούν συγκεκριμένους κανόνες, καθώς αυτή η πολυμορφία και «η άρνηση υποταγής [...] σε κανόνες συντείνουν στην πεποίθηση ότι για το είδος αυτό κανόνας είναι η παράβαση, η πλήρης ελευθερία από τους κανόνες που επιβάλλει το λογοτεχνικό είδος»⁷⁸. Κατά τον Γ. Αράγη, αυτή η ελευθερία είναι επιφανειακή καθώς «ο αυτοβιογραφούμενος, σύμφωνα με τις ειδολογικές δεσμεύσεις του, είναι κατά βάση αντιγραφείας. Το αντικείμενό του είναι προκαθορισμένο. Οι διαστάσεις της αυτενέργειας του περιορίζονται στη δικαιοδοσία του να διαλέγει τι θα πει και τι

⁷³ Γιώργος Βελούδης, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, 1982, σ.13 στο Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα... ό.π.*, σ.44

⁷⁴ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα... ό.π.*, σ. 45

⁷⁵ Ό.π., σ. 51

⁷⁶ Στο μυθιστόρημα «Η Ζωή εν τάφω» επιλέγει να γράφει με τη μορφή επιστολών-ημερολογίων από το μέτωπο του Α΄ ΠΠ, Σ. Μυριβήλης, *Η Ζωή εν Τάφω Το βιβλίο του πολέμου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2010.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι πριν καταταγεί εθελοντικά για τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο, ήταν σπουδαστής της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου για ένα έτος, Γ. Ζώρας, Μ. Δημάκη, «*Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η ζωή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως την βίωσαν και την περιέγραψαν οι λογοτέχνες μας*», Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τομ. 39 (2007-2008), σσ. 151-227

⁷⁷ Ό.π. σ. 52

⁷⁸ Ό.π. σ. 34

θα παραλείψει»⁷⁹. Όπως και να έχει, κάποια χαρακτηριστικά επαναλαμβάνονται τόσο συχνά ώστε να μπορούμε να τα θεωρήσουμε βασικά. Σε αυτά σίγουρα περιλαμβάνονται η ημερολογιακή ένδειξη, η τακτικότητα των εγγραφών και, ως εκ τούτου, η εν θερμώ καταγραφή των πρόσφατων βιωμάτων, η αποσπασματικότητα της περιγραφής των γεγονότων, μιας και ο ημερολογιογράφος είναι αδύνατο να γνωρίζει την μελλοντική τους εξέλιξη και, τέλος, η θεματολογία και η περιεχόμενη ύλη τους⁸⁰.

Η θεματολογία περιστρέφεται κυρίως γύρω από τα καθημερινά προβλήματα, τις έγνοιες, τους φόβους και τα πάθη, τις χαρές και τις λύπες, τις σχέσεις με τους άλλους, τις προσδοκίες και φυσικά, την επικαιρότητα, η οποία μπορεί άλλοτε να έχει δευτερεύοντα ρόλο, αν πρόκειται για καθαρά προσωπικό ημερολόγιο κι άλλοτε να παίζει κυρίαρχο ρόλο, αν πρόκειται για πολιτικό ή ημερολόγιο από το μέτωπο. Από την θεματολογία προκύπτει και ένα ακόμα χαρακτηριστικό της ημερολογιακής γραφής· η σχεδόν μονομερής αναφορά των αρνητικά φορτισμένων συναισθημάτων και βιωμάτων. Το ημερολόγιο, λειτουργεί κυρίως ως ένα μέσο εκτόνωσης και αποσυμπίεσης από προβλήματα, βασανιστικές σκέψεις και άσχημες καταστάσεις που δύσκολα μπορεί κάποιος να μοιραστεί.⁸¹ Γι' αυτό, μπορεί να είναι ιδιαίτερα παραπλανητικό κατά την ανάγνωσή του αλλά και για συσυμπεράσματα όσον αφορά στην ιδιοσυγκρασία του ημερολογιογράφου⁸². Ωστόσο, το ημερολόγιο, δεν παύει να αποτελεί: ειδικότερα, ένα μέσο διερεύνησης του «εαυτού» τής κάθε εποχής, και γενικότερα, ένα αντικείμενο μελέτης για την συναγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων.

Η μελέτη αυτή, ξεκίνησε από τους ειδικούς στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Αρχικά, η τήρηση προσωπικού ημερολογίου δεν έγινε εύκολα αποδεκτή από το σύνολο της επιστημονικής κοινότητας, καθώς στα μάτια των πιο συντηρητικών έμοιαζε εγωπαθής, αντικοινωνική και σύμπτωμα προβληματικής και εσωστρεφούς συμπεριφοράς⁸³. Οποιαδήποτε λογοτεχνικότητα, επίσης, απορρίφθηκε από πολλούς θεωρητικούς της λογοτεχνίας καθώς ο άμεσος και αυθόρμητος λόγος του ημερολογίου δεν συνέπιπτε με τον καλλιτεχνικά επεξεργασμένο λόγο των λογοτεχνικών κειμένων⁸⁴. Αργότερα, πολλοί μελετητές διαφοροποιήθηκαν εστιάζοντας όχι τόσο στο ποιοι γράφουν και γιατί αλλά στο πώς γράφουν. Οι νέες θεωρίες για την αφήγηση τους οδήγησαν στην ανάγνωση τέτοιων κειμένων έχοντας στο μυαλό τους την αντίληψη πως με την αφήγηση δεν γίνεται απλά μεταφορά νοήματος αλλά και σύνθεση/κατασκευή νοήματος,

⁷⁹ Γ. Αράγης, *Αστική εμπειρία και αστική ιθαγένεια της ελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Σοκόλης, Αθήνα 2001, σ. 37 στο Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα... ό.π.*, σ. 34

⁸⁰ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα... ό.π.*, σ. 35

⁸¹ Προλογικό σημείωμα του Μαξ Μπροντ στο Φραντς Κάφκα, *Τα ημερολόγια*, Εξάντας, Αθήνα 1998, σ. 8 στο Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα... ό.π.*, σ. 41

⁸² Ο.π.

⁸³ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα... ό.π.*, σ. 31

⁸⁴ Ο.π., σ. 32

κλονίζοντας ακόμα περισσότερο την αξία του ημερολογιακού λόγου και την ικανότητά του να παραστήσει τον πραγματικό εαυτό του ημερολογιογράφου⁸⁵. Τη δεκαετία του '90 η στροφή της ιστοριογραφίας από τις δομές στις υποκειμενικότητες προκάλεσε την αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τα ημερολόγια ως ιστορικές πηγές και την έναρξη μιας νέας εποχής στη μελέτη, υπό αυτούς τους όρους, κειμένων με αυτοβιογραφικό χαρακτήρα.

Μέχρι και πολύ πρόσφατα, η εκτεταμένη και συστηματική ένταξη αυτοβιογραφικών κειμένων στις ιστορικές πηγές θεωρούνταν ιδιαίτερα προβληματική, επειδή το φιλοσοφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελισσόταν η ιστοριογραφική διαδικασία δεν επέτρεπε στους ειδικούς να στρέψουν το βλέμμα τους προς τις υποκειμενικότητες. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, τόσο η ορθόδοξη κοινωνική επιστήμη όσο και ο ορθόδοξος μαρξισμός, θεωρούσαν ως άξιες μελέτης μόνον τις κοινωνικές δομές και διαδικασίες.⁸⁶ Παραγνωρίζοντας έτσι τα υποκείμενα, οι ιστορικοί, αυτοπεριορίζονταν μόνο στη μελέτη εκείνων των υποκειμένων που έφεραν την προσωνομία «μεγάλη προσωπικότητα», αλλά και όταν ασχολούνταν με τις απρόσωπες για αυτούς μάζες, έβλεπαν μονάχα ένα υποκείμενο που «θεωρούνταν παγκόσμιο, αλλά στην πραγματικότητα ήταν λευκό και αρσενικό»⁸⁷. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλές πληθυσμιακές ομάδες, μαζί με τις ιστορίες τους, να μείνουν ξεχασμένες.

Από τα μέσα του 20^{ού} αιώνα, η κατάσταση σταδιακά αλλάζει καθώς πολλοί ιστορικοί αρχίζουν να ενδιαφέρονται για την ιστορία της κουλτούρας, νοούμενης ως «τον τρόπο με τον οποίο το σύνολο του πληθυσμού ζει και βιώνει τη ζωή του»⁸⁸. Έτσι, για την αφήγηση του παρελθόντος, εκτός από τον δρόμο της *μακρο-ιστορίας*, ανοίγει και ο δρόμος της *μικρο-ιστορίας* η οποία είναι σε θέση να δια φωτίσει πτυχές της παρελθούσας πραγματικότητας. Λίγο αργότερα, η έλευση του φιλοσοφικού ρεύματος του μεταμοντερνισμού με την αμφισβήτηση της αντικειμενικότητας των επιστημών γενικότερα, αλλά και της ιστορίας ως επιστημονικού κλάδου ειδικότερα, προκάλεσε μια διαδικασία ενδοσκοπήσης και αναθεώρησης των επιστημονικών αρχών της ιστοριογραφίας. Μεταξύ άλλων, ο μεταμοντερνισμός πρέσβευε την αδυναμία «μιας συνεκτικής και επιστημονικής εξήγησης των αλλαγών που έχουν συμβεί στο παρελθόν»⁸⁹ καθώς η γλώσσα, η οποία νοείται ως κοινωνική δομή, αδυνατεί να περιγράψει μια πραγματικότητα έξω από την κοινωνία που την παρήγαγε. Επιπλέον, ότι η γλώσσα δεν αποτελεί ένα παθητικό εργαλείο έκφρασης ιδεών αλλά πώς τελικά αυτή, με ενεργητικό τρόπο, επηρεάζει τον τρόπο σκέψης μας⁹⁰. Αν και από τις παραπάνω αντιλήψεις κάποιοι έφτασαν στο σημείο να ταυτίσουν

⁸⁵ Ο.π.

⁸⁶ Γκ. Ίνγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 131

⁸⁷ Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 14

⁸⁸ Γκ. Ίνγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα... ό.π.*, σ. 74

⁸⁹ Ο.π., σ.156

⁹⁰ Ο.π., σ.159

τα ιστορικά κείμενα με μυθοπλασίες, τελικά η ιστορική επιστήμη εμφανίζεται, τη δεκαετία του '90, ανανεωμένη, περισσότερο συνειδητοποιημένη για τις δυνατότητές της και μεθοδολογικά εμπλουτισμένη.

Η επίγνωση πως η γλώσσα όντως πλάθει, εν μέρει, την πραγματικότητα και πως εμπεριέχει ιεραρχικές σχέσεις εξουσίας, έδωσε την δυνατότητα στους μελετητές να «αποδομήσουν» κάθε κείμενο και να βάλουν φραγμό στα ιδεολογικά του στοιχεία. Επιπλέον, η επισήμανση του υποκειμενικού χαρακτήρα της συγγραφής και της ανάγνωσής των κειμένων⁹¹, ενίσχυσε την κριτική ματιά των ιστορικών. Τέλος, η αναγνώριση του σημαντικού ρόλου της γλώσσας αλλά και άλλων πολιτισμικών παραγόντων στην ιστορική διαδικασία βοήθησε στην προσπάθεια ρήξης με τα ντετερμινιστικά μοντέλα των κοινωνικοοικονομικών προσεγγίσεων του παρελθόντος⁹². Η έννοια της υποκειμενικότητας απενοχοποιείται στα μάτια των κοινωνικών επιστημόνων και πλέον το σύνολο των πιθανών υποκειμενικοτήτων είναι αυτό που θα μας δώσει μια επιστημονική σύνθεση όσο το δυνατόν πλησιέστερη στην πλήρη, αλλά ανέφικτη, αντικειμενικότητα⁹³. Σταδιακά λοιπόν, «το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από τις δομές και τις διαδικασίες στις κουλτούρες και στα βιώματα των απλών ανθρώπων»⁹⁴. Η ιστορία στρέφεται «στις συνθήκες της καθημερινής ζωής όπως τη βιώνουν οι απλοί άνθρωποι»⁹⁵. Για να γίνει αυτό, η ιστοριογραφική διαδικασία όφειλε να στραφεί από το «κέντρο» της εξουσίας στην «περιφέρεια» όπου βρίσκονται οι πολλοί, συνήθως αδικημένοι και υπό εκμετάλλευση. Προκειμένου να ακουστούν και οι δικές τους ιστορίες, οι πολλοί, έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως άτομα με δική τους προσωπικότητα τα οποία είναι σε θέση να «γράψουν» μια ιστορία, όχι ως μια μεγάλη αφήγηση αλλά ως μια ιστορία από κοινού, «με πολλές όψεις και πολλά ατομικά κέντρα». Με άλλα λόγια, ως ένα σύνολο διηγήσεων, για το οποίο απαιτείται όμως και μια «επιστημολογία προσαρμοσμένη στις εμπειρίες αυτών των πολλών, που να επιτρέπει την προσέγγιση του συγκεκριμένου και όχι του αφηρημένου»⁹⁶.

Για τη νέα αυτή προσέγγιση της, σύγχρονης, τουλάχιστον, ιστορίας, απαιτούνταν και μια αναθεώρηση του ρόλου και του χαρακτήρα των ιστορικών πηγών, οι οποίες μέχρι τότε εξυπηρετούσαν τη συγγραφή μιας γενικής και ενιαίας ιστορίας. Πηγές, δηλαδή, που ως επί το πλείστον ήταν είτε επίσημα έγγραφα οργανισμών και κρατικών φορέων είτε ποσοτικά δεδομένα οικονομικού και δημογραφικού χαρακτήρα. Τα «έγγραφα» με αυτοβιογραφικό χαρακτήρα δεν ήταν άγνωστα στους ιστορικούς, ωστόσο, χρησιμοποιούνταν κυρίως εκείνα των οποίων οι

⁹¹ Ο.π., σ.174

⁹² Ο.π. σ.175

⁹³ Χ. Μπαμπούνης, Σ. Τουλιάτος, *Μεθοδολογία και ερμηνεία της ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017, σ. 233

⁹⁴ Γκ. Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα...* ό.π., σ. 133

⁹⁵ Ο.π., σ. 135

⁹⁶ Ο.π., σσ. 136-137

πρωταγωνιστές ήταν αναγνωρίσιμα πρόσωπα με εγνωσμένη εξουσία. Η χρηστική τους αξία εξαντλούνταν συνήθως στην αποδεικτική τους ισχύ, χωρίς να γίνεται περαιτέρω εμβάθυνση στη βιοματική τους διάσταση. Με την σταδιακή μεταστροφή του ενδιαφέροντος στα υποκείμενα, κείμενα τέτοιου είδους, ξαναδιαβάστηκαν υπό νέο πρίσμα, χωρίς μάλιστα να ενδιαφέρει ιδιαίτερος η «ισχύς» του αυτοβιογράφου. Ενδιαφέρον τώρα αποκτά η προσωπική εμπειρία, η οποία «είναι σαν αντίδραση στις γενικευμένες αναφορές που περιέχουν γεγονότα της πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας»⁹⁷, δίνοντας την ευκαιρία σε κοινωνικές ομάδες να αναδείξουν τις δικές τους ιστορίες και ταυτότητες.

Αυτή η στροφή στα αφηγηματικά ντοκουμέντα άρχισε να ισοσταθμίζει την άλλοτε ετεροβαρή αναλογία των πηγών που προέρχονταν από τα αρχεία των κεντρικών εξουσιών, με αυτές που προέρχονται από τη «βάση», επιτρέποντας έτσι την δικαιότερη εκτίμηση του παρελθόντος και την αμφισβήτηση της επίσημης αρχής⁹⁸. Επιπλέον, κινούμενα ανάμεσα στην προφορική και γραπτή πηγή, κείμενα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, συμβάλλουν στη συγγραφή μιας ψυχο-πολιτισμικής ιστορίας της ανθρωπότητας⁹⁹. Μέσα από τέτοιου είδους πηγές κατέστη δυνατός ο προσδιορισμός διακριτών πολιτισμικών ταυτοτήτων και αυτό διότι τα υποκείμενα, γνωρίζοντας ότι οι αφηγήσεις τους δεν συμπίπτουν απόλυτα με την πραγματική ζωή, καταφεύγουν σε κληρονομημένες παραδόσεις, αφηγηματικές μορφές και στερεότυπα που δεν εκφράζουν άμεσα μια ψυχολογική ταυτότητα αλλά μια πολιτισμική αποδοχή κοινών τόπων σχετικά με το άτομο.¹⁰⁰ Το πρόσωπο που αυτοβιογραφείται μας «πληροφορεί δανειζόμενο ιδέες, μοτίβα, αποφθέγματα από αναμνήσεις του παρελθόντος, της οικογένειας, της κοινότητας και του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου προσθέτοντας έτσι συλλογικές μνήμες λαών και εθνών»¹⁰¹. Αποτελούν, δηλαδή, οι πηγές αυτές, όπως ο Lejeune αναφέρει, «κατασκευές που αποκαλύπτουν την κουλτούρα που τις παρήγαγε και την κουλτούρα που οι αυτοβιογραφίες αναπαράγουν».¹⁰²

Πολλές φορές, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να μελετήσουμε το πώς οι άνθρωποι σκέπτονταν στο παρελθόν, έστω και αν ήταν δυνατή μια αναδρομική έρευνα απόψεων μεταξύ αυτών που ζουν ακόμα, αφού οι αναμνήσεις τους από το παρελθόν έχουν «μεταποιηθεί» με το πέρασμα του χρόνου¹⁰³. Ο καλύτερος τρόπος για να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τον τρόπο σκέψης, επικοινωνίας και βίωσης της πραγματικότητας κάποιου παρελθόντος, είναι να απευθυνθούμε

⁹⁷ Χ. Μπαμπούνης, Σ. Τουλιάτος, *Μεθοδολογία...* ό.π., σ. 207

⁹⁸ Χ. Μπαμπούνης, *Ιστορική Αφήγηση και Πηγές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 68

⁹⁹ Ο.π., σ. 14

¹⁰⁰ Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα...* ό.π., σσ. 160-161

¹⁰¹ Χ. Μπαμπούνης, Σ. Τουλιάτος, *Μεθοδολογία...* ό.π., σ. 208

¹⁰² Ρ. Lejeune στο Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα...* ό.π., σ. 161

¹⁰³ D. Todman, *The Great War: Myth and Memory*, Bloomabury Publishing Plc, New York 2007, σ. XIV

στις πηγές που μας μεταφέρουν όλα τα παραπάνω όσο το δυνατόν αυθεντικότερα. Διακριτή προσφορά έχουν τα κείμενα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα και ιδιαιτέρως τα προσωπικά ημερολόγια και επιστολές, μιας και απέχουν το λιγότερο δυνατό χρονικό διάστημα από το βίωμα που περιγράφουν. Εδώ, η υποκειμενικότητα δεν είναι το πρόβλημα μα η ουσία καθώς δεν αναιρεί την αλήθεια τους¹⁰⁴, αντιθέτως την ενισχύει αφού κανένας άλλος πέρα από τον ίδιο δεν μπορεί να περιγράψει καλύτερα τα δικά του βιώματα και μάλιστα εν θερμώ, «εσωκλείοντας» έτσι την περιρρέουσα ατμόσφαιρα και ένα σύνολο πληροφοριών χρήσιμων στον ερευνητή. Μέσα από τη συχνή καταγραφή βιωμάτων, συναισθημάτων και σκέψεων είτε στα προσωπικά ημερολόγια είτε στην τακτική αλληλογραφία (ιδιαίτερα από το μέτωπο) διασφαλίζεται η αντικειμενικότητα των πηγών διότι δεν έχει προλάβει «να υπεισέλθει μεταγενέστερη ιδεολογική επεξεργασία ή ακόμα και εξιδανίκευση»¹⁰⁵.

Στη δική μας περίπτωση, η προσπάθεια να φωτιστεί ο τρόπος που βιώθηκε η πραγματικότητα του μετώπου των βαλκανικών πολέμων του 1912-13, οφείλει να βασιστεί και στα ημερολόγια και τις επιστολές των απλών στρατιωτών. Μέσα από τέτοιου είδους ντοκουμέντα, χωρίς να ξεχνάμε την απόσταση χώρου και χρόνου που μας χωρίζει, μπορούμε να αντιληφθούμε τι πραγματικά είναι ο πόλεμος και πώς έγινε αντιληπτός από τους απλούς ανθρώπους που τον βίωσαν. Δεν υπάρχει καλύτερος τρόπος να καταλάβουμε τη ψυχοσύνθεσή τους παρά από το να μελετήσουμε τα ημερολόγια και τις επιστολές που έγραψαν, έχοντας μάλιστα στο μυαλό τους πως αυτά ίσως να είναι τα τελευταία τους λόγια¹⁰⁶. Με αυτόν τον τρόπο, ο πόλεμος παύει να αντιμετωπίζεται μόνο μακροσκοπικά, ως ένα σύνολο δηλαδή, πολιτικών αποφάσεων, στρατηγικών ελιγμών, στρατιωτικής επιμελητείας, αριθμητικής ή ποιοτικής υπεροχής, απωλειών κ.α. Μέσα από κείμενα που έχουν γραφεί στο *μέτωπο*, ο ιστορικός ερευνητής καταφέρνει να αντιληφθεί τον πόλεμο εντελώς διαφορετικά απ' ό,τι πρότινος. Οι ατελείωτες πορείες, η ζωή στα χαρακώματα, οι βομβαρδισμοί, το κρύο και οι ασθένειες δεν αποτελούν αφηρημένες αναφορές και στατιστικά νούμερα, αλλά είναι η καθημερινή πραγματικότητα που βιώνουν οι στρατιώτες της πρώτης γραμμής. Εδώ οι απώλειες δεν είναι αριθμοί αλλά πρόσωπα, πολλά από αυτά με όνομα, οι ελιγμοί που αποφασίζονται πολλά χιλιόμετρα πίσω από το μέτωπο και η έλλειψη επαρκούς επιμελητείας μπορεί να σημαίνει τον θάνατο ακόμη και του ίδιου του γράφοντος.

Επιπλέον, μέσω αυτών των γραπτών μαρτυριών είναι δυνατόν να εντοπιστούν ένα σύνολο πληροφοριών σχετικών με: τις ταυτότητες (την εθνική, του στρατιώτη, του άνδρα, του συζύγου

¹⁰⁴ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα...* ό.π., σ. 40

¹⁰⁵ Δ. Δούκα, *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας...* ό.π., σ. 93

¹⁰⁶ A. Roberts, *Letters from the front. From the first world war to the present day*, Osprey Publishing, Oxford 2014, σ. 9

κ.α.) εκείνης της εποχής, τον φόβο για τον θάνατο και τις επιπτώσεις του στην ψυχосύνθεση του πρωταγωνιστή, τις αντιλήψεις εκείνης της εποχής για τον πόλεμο, τις ανθρώπινες σχέσεις, τη γλώσσα και πώς αυτή χρησιμοποιούνταν στο πλαίσιο της στρατιωτικής ζωής και πολλών άλλων που διαμορφώνονται ανάλογα με τη θεματολογία της ιστορικής έρευνας και των μεθοδολογικών εργαλείων που θα χρησιμοποιηθούν. Τέλος, ο ιδιωτικός χαρακτήρας αυτών των γραπτών προσφέρει πολλές φορές τον χώρο σε μαρτυρίες που αλλού δε θα μπορούσαν να ειπωθούν, αποκαλύπτοντας έτσι ακόμα περισσότερες πληροφορίες για τον αυτοβιογράφο αλλά και για τα όσα μας μαρτυρεί¹⁰⁷.

Τα ημερολόγια και οι επιστολές αποτελούν μια πρώτη και ακατέργαστη ύλη, μέσα από την οποία ο ερευνητής μπορεί να εξάγει, με επιστημονικά έγκυρο τρόπο, μια πληθώρα συμπερασμάτων τα οποία «συνεισφέρουν στην επίτευξη μιας «κατά προσέγγιση αντικειμενικότητας», «ενεργητικής» και όχι «παθητικής» η οποία επιτυγχάνεται από τον αυτοπεριορισμό του ερευνητή»¹⁰⁸. Η ενασχόλησή του με τέτοιου είδους πηγές του προσφέρει μια ελευθερία κινήσεων, μεθοδολογικών και εκφραστικών, δίνοντάς του τελικά τη δυνατότητα να φτάσει πιο κοντά στο τελικό ζητούμενο που είναι η πληρέστερη, αφηγηματικά, ανασυγκρότηση του παρελθόντος.

Για την ορθότερη χρήση ενός εργαλείου και τη μεγιστοποίηση του παραγόμενου έργου από αυτό, είναι απαραίτητο να γνωρίζει κανείς όχι μόνο τι μπορεί να κάνει με αυτό αλλά και τι δεν μπορεί. Το ίδιο ισχύει και για τα κείμενα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα· στην προκειμένη περίπτωση, τις επιστολές και τα ημερολόγια. Από τη στιγμή που ο ιστοριογράφος θα θελήσει να τα χρησιμοποιήσει ως πρωτογενείς ιστορικές πηγές, μαζί με τις δυνατότητες που του προσφέρουν, θα πρέπει να γνωρίζει και τους περιορισμούς που θέτουν. Καταρχάς, η μονομερής χρήση πηγών αυτού του είδους και η συνακόλουθη εστίαση στις «μικρές» όψεις της ιστορίας, χωρίς αυτές να εντάσσονται στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο που τις πλαισιώνει, μας απομακρύνει από την ιστορική γνώση και ενέχει τον κίνδυνο υποβιβασμού της ιστορίας της καθημερινής ζωής σε μορφή ιστοριοδιφισμού.¹⁰⁹ Εν συνεχεία, ο *βιωματικός χαρακτήρας αυτών των πηγών* και η αίσθηση πως η ανθρώπινη ύπαρξη δεν μπορεί να έχει αλλάξει θεαματικά στο πέρασμα του χρόνου, είναι δυνατόν να δημιουργήσει την πεποίθηση πως μια εμπειρική και διαισθητική μελέτη αυτών είναι πάντοτε συστηματική και επιστημονικά τεκμηριωμένη. Χωρίς όμως τα απαραίτητα μεθοδολογικά εργαλεία και μια αυστηρή και προκαθορισμένη μέθοδο η

¹⁰⁷ Δ. Δούκα, *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας...* ό.π., σ. 93

¹⁰⁸ Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα...* ό.π., σ. 42

¹⁰⁹ Γκ. Ίνγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα...* ό.π., σ. 139

οποία θα επιτρέψει τον έλεγχο των συμπερασμάτων και θα αποκαλύπτει τη σκοπιά θέασης του ερευνητή¹¹⁰, είναι πολύ πιο εύκολο να γίνουν σφάλματα, κυρίως αναχρονισμού.

Επιπλέον, το χαρακτηριστικό της αποσπασματικότητας περιορίζει σημαντικά τη δυνατότητα μιας ολιστικής θέασης της ιστορίας καθώς τα ημερολόγια και οι επιστολές δείχνουν, εκ των πραγμάτων, μια εικόνα μερική¹¹¹. Ένας ακόμη περιορισμός που πρέπει να λάβουμε υπόψιν οφείλεται στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στο γεγονός και την καταγραφή του. Ακόμα και οι μαρτυρίες που καταγράφονται λίγο μετά τα γεγονότα *διαμεσολαβούνται* και αυτές από τη μνήμη μας αλλά και από εξωγενείς επιρροές, όπως συζητήσεις επί του γεγονότος με άλλους συμμετέχοντες σε αυτό¹¹² (στη δική μας περίπτωση συμπολεμιστές) ή μεταβολή της ψυχολογικής κατάστασης¹¹³. Δε θα πρέπει να ξεχνάμε πως, είτε μεσολαβεί μικρό χρονικό διάστημα είτε μεγάλο, η αφήγηση της πραγματικότητας δεν είναι η ίδια η πραγματικότητα αλλά η ανακατασκευή της.¹¹⁴ Στο ζήτημα των ταυτοτήτων που προβάλλονται, δε θα πρέπει να αγνοείται η διαμεσολάβηση της γλώσσας μέσα από την οποία εκφράζονται αυτές οι ταυτότητες και αποτελούν ιστορικές κατηγορίες, καθώς επίσης και το γεγονός πως τα υποκείμενα δεν διαθέτουν μόνο μία ταυτότητα αλλά πολλές και κάποιες βασικές τους αξίες μπορεί να συγκρούονται.¹¹⁵

Τέλος, σημαντικό ρόλο στη στάση που θα κρατήσει κάποιος απέναντι σε τέτοιου είδους πηγές είναι η αυτολογκρισία και η λογοκρισία που μπορεί να έχουν υποστεί. Συχνό φαινόμενο αποτελεί η απόκρυψη γεγονότων και σκέψεων από τους ίδιους τους γράφοντες, τόσο κατά τη στιγμή της συγγραφής, όσο και αργότερα, κατά την έκδοση των ημερολογίων και επιστολών τους. Το *πρώτο φαινόμενο* δεν αποτελεί άμεση υπονόμηση της αξίας αυτών των μαρτυριών μιας και συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν όχι μόνο από τις αναφορές αλλά και από τις αποσιωπήσεις· όχι μόνο από αυτά που γράφονται αλλά και από αυτά που δε γράφονται καθώς, «σε πολλές περιπτώσεις η ίδια η καταγραφή είναι από μόνη της μια πολύ τολμηρή πράξη».¹¹⁶ Το *δεύτερο φαινόμενο* μπορεί να συμβεί στην περίπτωση που ο αυτοβιογράφος βρίσκεται ακόμα εν ζωή και επιθυμεί ο ίδιος να εκδώσει τα χειρόγραφα από το παρελθόν του. Τότε, ίσως θελήσει να προβάλει μια αναχρονιστικά «βελτιωμένη» εκδοχή των γραπτών του, αλλάζοντας ή διαγράφοντας αποσπάσματα¹¹⁷. Η λογοκρισία μπορεί να συμβεί είτε από κάποια διοικητική αρχή (για την περίπτωση των επιστολών από το μέτωπο) είτε από συγγενείς που επιθυμούν να

¹¹⁰ Ο.π., σσ. 143-146

¹¹¹ Ο.π., σσ. 42-43

¹¹² Μ. Δαλέζιου, *Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού...* ό.π., σ. 10

¹¹³ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα...* ό.π., σ. 86

¹¹⁴ Μ. Δαλέζιου, *Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού...* ό.π., σ. 10

¹¹⁵ Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα...* ό.π., σσ. 13-14

¹¹⁶ Ε. Δημητρίου, *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα...* ό.π., σ. 40

¹¹⁷ Ο.π., σ. 86

εκδώσουν τα ημερολόγια και τις επιστολές μελών της οικογένειάς τους που δεν βρίσκονται εν ζωή.¹¹⁸ Πρέπει, επίσης, να γίνει αποδεκτό πως δεν είναι πάντοτε εφικτό να γνωρίζουμε το κατά πόσο οι μαρτυρίες αυτές είναι αυθεντικές, αυτό άλλωστε ισχύει για όλα τα είδη των πηγών.

Τα παραπάνω δεν αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα για τη χρήση αυτοβιογραφικών κειμένων ως πρωτογενείς πηγές. Αντιθέτως, γνωρίζοντας τους περιορισμούς που θέτουν, οι ερευνητές μπορούν να τις χρησιμοποιήσουν με μεγαλύτερη ευχέρεια. Η χρήση τους δεν αποσκοπεί στο εκ νέου και εκ θεμελίων γράψιμο της ιστορίας αλλά στην ανάδειξη της ιστορίας που επικεντρώνεται σε ατομικές υπάρξεις και στην συνύπαρξη και αλληλοσυμπλήρωση με την ιστορία που ασχολείται με ευρείες κοινωνικές αλλαγές¹¹⁹. «Καθήκον του ιστορικού θα έπρεπε να είναι η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ αυτών των δύο επιπέδων ιστορικής εμπειρίας.»¹²⁰

¹¹⁸ Ο.π., σσ. 87-88

¹¹⁹ Γκ. Ίνγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα...* ό.π., σ. 138

¹²⁰ Ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Ιστορικό υπόβαθρο και πλαίσιο αναφοράς

Για να γίνει, όσο το δυνατόν, μεγαλύτερη αξιοποίηση των πρωτογενών πηγών αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, θα πρέπει αυτές να τοποθετηθούν στον ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό χώρο που τις πλαισιώνει· να ενταχθούν στον τόπο και στον χρόνο όπου γράφτηκαν. Στην προκειμένη περίπτωση, τα ημερολόγια και οι επιστολές από το μέτωπο των βαλκανικών πολέμων του 1912-13 θα πρέπει να ενταχθούν όχι μόνο στην ελληνική αλλά και την ευρωπαϊκή κοινωνικοπολιτική σκηνή της εποχής εκείνης. Με αυτόν τον τρόπο θα είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε από τη μία, όλες εκείνες τις παραμέτρους που επηρέασαν τις πράξεις και την πένα των αυτοβιογράφων, και, από την άλλη, να παρατηρήσουμε τις «δυνάμεις» που δημιουργούνται στη «βάση» και, αθροιστικά, μπορούν να επηρεάσουν με τη σειρά τους το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Πρόκειται για μία αμφίροπη ιστορική διαδικασία η οποία αναδεικνύεται καλύτερα με τη χρήση πηγών διαφορετικής «υφής» και, ως εκ τούτου, σε αυτό το κεφάλαιο, επιχειρείται πρώτον: η παρουσίαση του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου, της Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Ελλάδας την εποχή εκείνη και δεύτερον: η εξιστόρηση των βαλκανικών πολέμων ως μια σύρραξη κρατών, προσωπικοτήτων και λαών.

Το προς μελέτη ιστορικό γεγονός ανήκει χρονικά στον 20^ο αιώνα, για κάποιους ιστορικούς όμως ο αιώνας αυτός «καθυστέρησε» κατά δεκατέσσερα χρόνια (14) «αναμένοντας» τον *Μεγάλο Πόλεμο* ώστε να διαφοροποιηθεί ριζικά από τον 19^ο, ο οποίος είχε ξεκινήσει «εσπευσμένα» το 1789 με την Γαλλική Επανάσταση. Μπορούμε να πούμε λοιπόν πως οι βαλκανικοί πόλεμοι εντάσσονται ιστορικά στον 19^ο αιώνα και εντοπίζονται στο μεταίχμιο της μετάβασης από τον «μακρύ» 19^ο προς τον «βραχύ» ή «όψιμο» 20^ο. Τα δεδομένα συνηγορούν υπέρ αυτής της κατεύθυνσης καθώς, όπως θα δούμε, οι βαλκανικοί πόλεμοι δεν είναι απλά μία σύρραξη τοπικού χαρακτήρα αλλά αποτέλεσμα ευρύτερων κοινωνικοπολιτικών διεργασιών οι οποίες διαμόρφωσαν και χαρακτήρισαν τον 19^ο αιώνα.

Τον αιώνα αυτό, τα φιλελεύθερα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης, ο ορθολογισμός και τα επιτεύγματα των επιστημών και της βιομηχανίας, διαχέονται όλο και περισσότερο σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη. Η αισιοδοξία που αρχίζει σταδιακά να επικρατεί, βασίζεται κυρίως στο οικονομικό θαύμα που συντελείται χάρη στον συνδυασμό των τεχνολογικών ανακαλύψεων και στο καπιταλιστικό πρότυπο παγκοσμιοποιημένης παραγωγής και εμπορίου. Κατά τον 19^ο αιώνα η βιομηχανική επανάσταση παρασύρει όλο και περισσότερες περιοχές στον

νέο και αστικό τρόπο ζωής, στον οποίο η αλλαγή του καταμερισμού της εργασίας μεταμορφώνει και τις κοινωνίες¹²¹.

Αυτό συμβαίνει, διότι μία βιομηχανοποιημένη κοινωνία χρειάζεται ένα εργατικό δυναμικό «κινητικό, εγγράμματο, πολιτισμικά τυποποιημένο και εύκολα αντικαταστάσιμο»¹²². Οι προερχόμενες από διαφορετικά «πολιτισμικά γκέτο» πληθυσμιακές ομάδες, θέλοντας να αποκτήσουν τα αγαθά που υπόσχονταν οι βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες έπρεπε να ομογενοποιηθούν.¹²³ Η νέα εποχή επέτασσε έναν τυποποιημένο τρόπο επικοινωνίας άρα και μία ενιαία γλώσσα και κουλτούρα έτσι ώστε η εκβιομηχάνιση μιας χώρας να προχωρά ανεμπόδιστα. Οι νέες κουλτούρες βασίστηκαν πάνω σε κάποιο αίσθημα ιδιαιτερότητας το οποίο προερχόταν από την προφορική παράδοση του απλού λαού¹²⁴. Αποτέλεσμα όλων αυτών των κοινωνικών διεργασιών ήταν η δημιουργία εθνών κρατών, κρατικών οντοτήτων δηλαδή με μία κυρίαρχη πολιτισμική ταυτότητα. Η μετάβαση από μία πολυπολιτισμική κατάσταση σε μια σχεδόν «μονολιθική» πολιτισμική κρατική οντότητα συνετελέσθη με τη βοήθεια του εθνικισμού¹²⁵. Ως εθνικισμός νοείται η «πολιτική αρχή η οποία υποστηρίζει την εναρμόνιση της πολιτικής και της εθνικής οντότητας» · τα εθνικά όρια, δηλαδή, πρέπει να είναι τα ίδια με τα πολιτικά. Η ταύτιση πολιτικής και εθνικής οντότητας καλλιεργήθηκε έτσι ώστε να αναπτυχθεί το ιδεολογικό πλαίσιο που θα εξασφάλιζε μορφές συμμετοχής στην κοινωνία, τη συνοχή της μέσω του αποκλεισμού κάποιων τρίτων και την ενίσχυση του ιδεολογικού οπλοστασίου.¹²⁶

Γίνεται εύκολα αντιληπτό πως, προβιομηχανικές πληθυσμιακές ομάδες που διέμεναν και συμβίωναν μέσα σε πολυπολιτισμικές αυτοκρατορίες, δε θα ήταν πάντα εύκολο και ανώδυνο να πάρουν τη θέση τους στο έθνος κράτος το οποίο πίστευαν ότι ανήκουν. Επιπλέον, οι κρατικές οντότητες δε θα άφηναν τις ομάδες αυτές να αποφασίσουν μόνες τους αλλά θα επιχειρούσαν να τις επηρεάσουν, η κάθε μια προς όφελός της¹²⁷. Το όραμα της εθνικής ανεξαρτησίας και ολοκλήρωσης θα αποτελέσει για τον 19^ο αιώνα την κινητήριο δύναμη των λαών της ευρωπαϊκής ηπείρου. Παρατηρώντας τον αιώνα αυτό θα δούμε πως είναι διάσπαρτος από επαναστάσεις κάθε είδους, αστικές, εργατικές και εθνικές. Κοινό χαρακτηριστικό τους, η άμεση αναφορά στα πολιτικά πρότυπα που δημιούργησε η Γαλλική Επανάσταση.¹²⁸

¹²¹ E. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ.52

¹²² Ο.π., σ. 89-90

¹²³ Ο.π.

¹²⁴ E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σσ. 133-134

¹²⁵ Ο.π., σ.147 και 151

¹²⁶ Δ. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 316

¹²⁷ E. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός...* ό.π., σ.101

¹²⁸ E. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ.165

Το τελευταίο τέταρτο αυτού του αιώνα και μέχρι τα πρόθυρα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Ευρώπη διανύει τα «όμορφα» χρόνια της, την *Belle Époque*, χωρίς καμία πολεμική σύρραξη στο εσωτερικό της. Παρατηρούμε ακόμα, τα μεγάλα έθνη να βρίσκονται υπό την σκέπη των εθνικών κρατών τους.¹²⁹ Η «ευδαιμονία» της γηραιάς ηπείρου όμως είχε και τον αντίκτυπό της. Για να επιτευχθεί η συνεχής παραγωγική αύξηση και η αμείωτη συγκέντρωση πλούτου παρά την οικονομική ύφεση, έπρεπε οι ευρωπαϊκές οικονομίες, μεταξύ άλλων, να επεκτείνουν την επιρροή τους σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό. Έτσι, ταυτόχρονα με την *Belle Époque* ξεκινά και η *περίοδος του Ιμπεριαλισμού*.¹³⁰ Ο διαμελισμός σε αποικίες συνεχώς επεκτείνεται και, όπου αυτό δεν είναι εφικτό, παρεμβάσεις στο εσωτερικό μικρότερων κρατών ή αδύναμων αυτοκρατοριών είναι η εναλλακτική λύση προκειμένου να μεγιστοποιηθούν τα κέρδη για τις εθνικές οικονομίες των μεγάλων δυνάμεων.

Μία τέτοια περίπτωση ήταν και αυτή της Εγγύς Ανατολής, η οποία στην αντίληψη των δυτικοευρωπαίων περιελάμβανε και την βαλκανική χερσόνησο¹³¹. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, στην προσπάθειά τους οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις να ελέγξουν προς όφελός τους την παραπαίουσα αυτοκρατορία των Οθωμανών αλλά και τα εθνικά κράτη που αναδύονταν μέσα από αυτήν, δημιούργησαν μια σύνθετη κοινωνικοπολιτική κατάσταση η οποία ήταν γνωστή ως «*Ανατολικό Ζήτημα*». Το ζήτημα αυτό, αν και εντάθηκε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και γιγαντώθηκε στις αρχές του επόμενου, είχε εμφανιστεί ήδη στο πολιτικό προσκήνιο μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του πρώτου ανεξάρτητου κράτους της βαλκανικής χερσονήσου.

Η περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης έχει μερικές ιδιαιτερότητες που την ξεχωρίζουν και αυτό διότι επικράτησε και με τη βοήθεια ενός εθνικισμού, ο οποίος προέκυψε από τον συγκερασμό των ποιμενικών κοινοτήτων της χερσονήσου, με τις ιδέες του αστικού εθνικισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπήρχε μια τάξη που διέθετε κάποια χαρακτηριστικά της αστικής και θα μπορούσε να ασπαστεί τα φιλελεύθερα ιδεώδη. Τα μέλη της ήταν κυρίως ευκατάστατοι και μορφωμένοι που είχαν ως κοινή γλώσσα την λόγια ελληνική.¹³² Διέθεταν αυτό που ο Γκέλνερ ορίζει ως «υψηλό πολιτισμό», μια κουλτούρα δηλαδή που θα μπορούσε να αφομοιώσει άλλες και να δημιουργήσει το δικό της έθνος κράτος¹³³.

¹²⁹ E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σσ.453-454

¹³⁰ Ως ορολογία τότε πρωτοεμφανίζονται, E. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών...* ό.π., σσ. 99-100

¹³¹ Ό.π., σ.36

¹³² E. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων...* ό.π., σσ. 204-205

¹³³ E. Gellner, *Εθνη και εθνικισμός...* ό.π., σσ. 30-33

Επιπλέον, το γεγονός πως ο πιθανότερος τρόπος για κοινωνική ανέλιξη των χριστιανών της βαλκανικής χερσονήσου ήταν να γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα, προσέλκυσε και άλλους βαλκάνιους στον ελληνικό τρόπο συμπεριφοράς και επικοινωνίας. Η ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, όμως, και η σταδιακή παγίωση του ελληνικού εθνικού ιδεώδους, στην αντίληψη των χριστιανών της βαλκανικής, ως το αντίπαλο δέος στον Αγώνα για εθνική ανεξαρτησία και εδαφική ολοκλήρωση, όχι μόνο σταμάτησε την πορεία εξελληνισμού αλλά συνέβαλε στην πυροδότηση άλλων εθνικισμών εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹³⁴

Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα όλα τα εθνικιστικά αισθήματα των υπόδουλων λαών της βαλκανικής, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, είχαν αφυπνιστεί ή δημιουργηθεί, προκαλώντας σοβαρούς τριγμούς στην εδαφική κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εθνικισμοί αυτοί δεν ήταν πλέον υπόθεση λίγων μορφωμένων, αντιθέτως, ήταν υπόθεση πολυμελών πολιτικών οργανώσεων με δράση και στόχους που αποσκοπούσαν στην εθνική ολοκλήρωση. Πεποίθησή τους ήταν επίσης πως ένα κράτος, εκτός από εθνικό, όφειλε να είναι και «προοδευτικό», δηλαδή να είναι, το λιγότερο, ένα κράτος μεσαίου μεγέθους αφού μόνο έτσι θα μπορούσε να έχει μία βιώσιμη οικονομία, μία ικανή κρατική οργάνωση και μία, τουλάχιστον, αποτρεπτική στρατιωτική δύναμη¹³⁵. Σε μία γεωγραφικά περιορισμένη περιοχή όπως τα Βαλκάνια, η ανωτέρω πεποίθηση ήταν φυσικό πως θα οδηγούσε σε έναν συνεχή πολιτισμικό, πολιτικό και στρατιωτικό ανταγωνισμό μεταξύ των λαών της περιοχής, ο οποίος τελικά οδήγησε στις πολεμικές συρράξεις των ετών 1912 και 1913.

Το σκηνικό έστηναν οι μεγάλες δυνάμεις χρησιμοποιώντας τα έθνη της χερσονήσου ανάλογα με τα συμφέροντά τους στην περιοχή. Μια περιοχή την οποία οριοθετούν δύο μεγάλα *υδάτινα περάσματα* (Δούναβης και Βόσπορος), καθιστώντας την μεγάλης στρατηγικής σημασίας. Μόνον όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να εξασθενεί, οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις απέκτησαν την δυνατότητα να παρεμβαίνουν προσβλέποντας μεγάλα οικονομικά και στρατηγικά οφέλη¹³⁶. Όλα τα παραπάνω ευρωπαϊκά συμφέροντα στην περιοχή, δεν ήταν αμετάβλητα και δεν εξυπηρετούνταν αποκλειστικά από έναν «πληρεξούσιο αντιπρόσωπο» αλλά, ανάλογα με τις περιστάσεις, οι Μεγάλες Δυνάμεις άλλαζαν τη στάση τους υποστηρίζοντας τότε το ένα και τότε το άλλο βαλκανικό κράτος.¹³⁷ Τα βαλκανικά κρατίδια, προσβλέποντας στη βοήθεια των μεγάλων δυνάμεων, επέτρεπαν την παρεμβατική στάση αυτών ελπίζοντας πως ήταν προς το συμφέρον της εθνικής τους ολοκλήρωσης.

¹³⁴ E. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων...* ό.π., σσ. 205-206

¹³⁵ E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου...* ό.π., σ. 134

¹³⁶ H. Gibbons, *The new map or Europe 1911-1914*, εκδ. Duckworth and Co., London 1914, σ. 129-138

¹³⁷ Ό.π., σσ. 154-157

Το κάθε σχέδιο εθνικής ολοκλήρωσης ήταν πληθυσμιακά και εδαφικά επικαλυπτόμενο γιατί όλα βάσιζαν τις αξιώσεις τους πάνω σε έναν πολιτισμικά ανομοιογενή πληθυσμό. Τα χαρακτηριστικά του επέτρεπαν στα κράτη να στηρίζουν πάνω του μία πληθώρα αντικρουόμενων δημογραφικών στοιχείων τα οποία, με τη σειρά τους δικαιολογούσαν την, κατά το δοκούν, χάραξη των συνόρων¹³⁸. Από την κάθε πλευρά, προβαλλόταν εκείνη η ιστορική περίοδος στην οποία η δύναμη και η έκταση της «πατρίδας» ήταν η μεγαλύτερη¹³⁹. Με την ίδρυση των βαλκανικών κρατών ήταν φυσικό πως οι επεκτατισμοί τους θα συναντιόντουσαν στη μέση και δη, στη Μακεδονία. Το παράλληλο ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών δυνάμεων για την τύχη της περιοχής αυτής δημιούργησε το λεγόμενο «*Μακεδονικό Ζήτημα*» που ουσιαστικά αποτελεί μέρος του ευρύτερου «*Ανατολικού Ζητήματος*».

Για τη *Βουλγαρία*, η Μακεδονία αποτελούσε μία περιοχή ζωτικής σημασίας όχι μόνο γιατί σε πολλές περιοχές κατοικούσαν και σλαβόφωνοι πληθυσμοί αλλά γιατί της εξασφάλιζε και μια έξοδο προς το Αιγαίο. Προκειμένου να αποκτήσει όσο το δυνατόν περισσότερα διπλωματικά ερείσματα για την διεκδίκηση της περιοχής, έθεσε το σύνολο της εξωτερικής της πολιτικής στην προσπάθεια αυτή, οργανώνοντας πολιτικές, εκπαιδευτικές και παραστρατιωτικές οργανώσεις που σκοπό είχαν την, με κάθε τρόπο, ενίσχυση του βουλγαρόφωνου και *εξαρχικού στοιχείου* στην Μακεδονία. Για τη *Σερβία*, μετά τον αποκλεισμό της από την Αδριατική, η Μακεδονία αποτελούσε την μόνη πιθανή έξοδο προς κάποια θάλασσα¹⁴⁰. Για την *Ελλάδα*, η Μακεδονία αλλά και οι γύρω περιοχές όπως η Ήπειρος και η Θράκη, αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής της ολοκλήρωσης. Βασισμένη πάνω στους πολυάριθμους και συμπαγείς, κυρίως στα νότια των περιοχών αυτών, ελληνικούς πληθυσμούς αλλά και στους ορθόδοξους χριστιανούς που παρέμεναν πιστοί στο Πατριαρχείο και δεν προσχωρούσαν στην Εξαρχική Εκκλησία, επιχείρησε να ανατρέψει την δυσοίωνη κατάσταση που είχε διαμορφωθεί από την όλο και πιο επιθετική πολιτική εκβουλγαρισμού της Μακεδονίας¹⁴¹. Η ελληνική εξωτερική πολιτική δρούσε όσο πιο διακριτικά μπορούσε, καθώς είχε εκτεθεί ανεπανόρθωτα το πολιτικό της κύρος στη διεθνή πολιτική σκηνή μετά την ήττα του 1897. Οργάνωσε και αυτή εκπαιδευτικές οργανώσεις, υποστήριξε τις εκκλησίες και ενίσχυσε τα αντάρτικα σώματα που δρούσαν στην περιοχή έτσι ώστε να στηρίξει τις κοινότητες που αρνούσαν να προσχωρήσουν στην βουλγαρική Εξαρχία¹⁴². Το αποκορύφωμα αυτής της προσπάθειας ήταν ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-08) ο οποίος

¹³⁸N. Murray Butler κ.α., *Report of the International Commission to inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (of 1912 and 1913), εκδ. Carnegie Endowment for international peace, Washington 1914, σ.30

¹³⁹ Ο.π., σσ. 27-28

¹⁴⁰ H. Gibbons, *The new map of Europe...* ό.π., σσ.161-162

¹⁴¹ T. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σσ. 25-29

¹⁴² K. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος (1204-2000) Από τη φραγκοκρατία ως τις μέρες μας*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 386

πέτυχε να αναστρέψει το σκηνικό στην περιοχή και να αναζωπυρώσει τα αισθήματα υποστήριξης των ελληνικών αξιώσεων. Η συνεχής αναταραχή στην Μακεδονία θα μπορούσε να είχε πυροδοτήσει νωρίτερα τους *βαλκανικούς πολέμους*, αν δεν προλάβαινε τις καταστάσεις η τελευταία στην περιοχή εθνικιστική έξαρση, αυτή των Νεότουρκων το 1908¹⁴³.

Το *κίνημα των Νεότουρκων* ήταν η αναπόφευκτη κατάληξη της εξάπλωσης του εθνικισμού στα Βαλκάνια. Αρχικά, το πολιτικό καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθιστούσε αδύνατη την επιλογή μιας φιλελεύθερης και εθνικιστικής πολιτικής ως απάντηση στα πολυάριθμα επαναστατικά κινήματα. Οι δυτικομαθείς όμως αξιωματικοί του *οθωμανικού στρατού* διακατέχονταν από φιλελεύθερα και εθνικιστικά ιδεώδη τα οποία τους κινητοποίησαν ενάντια στον δεσποτισμό¹⁴⁴. Οι πολλά υποσχόμενες και φιλελεύθερες διακηρύξεις του αναίμακτου κινήματος της 24^{ης} Ιουλίου του 1908 έφεραν, πρόσκαιρα, την παύση του Μακεδονικού αγώνα. Γρήγορα όμως διαφάνηκαν οι πραγματικές προθέσεις των κινηματιών, καθώς, πίσω από τον μανδύα της συνταγματικής μοναρχίας και των φιλελεύθερων διακηρύξεων, προετοιμαζόταν, με κάθε τρόπο, ομογενοποίηση του πληθυσμού, η οποία θα αποτελούσε την βάση για τον εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας σε ένα έθνος κράτος δυτικού τύπου. Η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως έδρας του πολιτικού φορέα των Νεότουρκων «Ένωση και Πρόοδος» δεν ήταν τυχαία, αφού οι ευρωπαϊκές επαρχίες ήταν αυτές που απειλούνταν περισσότερο από κάθε άλλη¹⁴⁵. Με το πρόσχημα των συνταγματικών εγγυήσεων για ισότητα και δικαιοσύνη και μέσα από ένα «κατ' επίφαση κοινοβουλευτικό σύστημα μιας δημοκρατικά εκλεγμένης βουλής», οι Νεότουρκοι προχώρησαν στην ψήφιση αντιδραστικότετων μέτρων¹⁴⁶. Επίσης, επιχειρήθηκε η αλλοίωση της εθνολογικής σύνθεσης της Μακεδονίας με την ενίσχυση του μουσουλμανικού πληθυσμού της από πρόσφυγες της Βοσνίας, της Ερζεγοβίνης και της Ανατολικής Ρωμυλίας¹⁴⁷. Τα μέτρα αυτά ήταν αρκετά για να εξαλείψουν κάθε ελπίδα για ειρηνική επίλυση του Μακεδονικού ζητήματος και σχεδόν ένα χρόνο μετά το κίνημα των Νεότουρκων, η αντάρτικη δράση είχε αναζωπυρωθεί και πάλι. Σταδιακά, αρχίζει να παρατηρείται η προσέγγιση των βαλκανικών κρατών σε πολιτικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό επίπεδο¹⁴⁸. Μια τέτοια σύμπραξη πριν το νεοτουρκικό κίνημα φάνταζε αδύνατη καθώς η πολιτική του «διαίρει και βασίλευε» που επί δεκαετίες ακολουθούσε η Πύλη, φαινόταν πως είχε σταθεροποιήσει τους στόχους της. Όταν όμως η νέα πολιτική ελίτ επέλεξε ένα διαφορετικό

¹⁴³ Ό.π., σ. 400

¹⁴⁴ H. Gibbons, *The new map or Europe... ό.π.*, σσ. 169-170, Αθ. Βερεμής, «*Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειές του*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 254

¹⁴⁵ H. Gibbons, *The new map or Europe... ό.π.*, σ. 193

¹⁴⁶ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος ... ό.π.*, σσ. 404-405

¹⁴⁷ C. Price, *The Balkan cockpit the political and military story of the Balkan wars in Macedonia*, εκδ. T. Werner Laurie Ltd, London 1914, σσ. 9-11

¹⁴⁸ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος ... ό.π.*, σ. 406

μέλλον για την αυτοκρατορία εφαρμόζοντας μια επιθετική πολιτική εκτουρκισμού, τότε και μόνο τότε κατέστη δυνατή η συνεργασία των βαλκανικών κρατών, με αποκορύφωμα τον πρώτο βαλκανικό πόλεμο του 1912.¹⁴⁹

Την ίδια περίοδο, εντός των ελληνικών συνόρων, οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις ήταν εξίσου σημαντικές για την πορεία προς τους βαλκανικούς πολέμους και την έκβασή τους. Η Ελλάδα, μετά την παταγώδη αποτυχία της στον ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897, θεωρείτο ο πιο αδύναμος διεκδικητής των διαφιλονικούμενων περιοχών στα Βαλκάνια. Οι συνεχείς παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων, ο αποδιοργανωμένος στρατός, η χρεοκοπία, ο διεθνής οικονομικός έλεγχος και η πολιτική αστάθεια, συνηγορούσαν υπέρ της αντίληψης αυτής.¹⁵⁰ Σε διπλωματικό επίπεδο, η χώρα βρισκόταν μεταξύ «σφύρας και άκμονος» καθώς στον Νότο, το Κρητικό Ζήτημα ήταν ένα πρόβλημα που προσπαθούσε από καιρό να λύσει, ενώ στον Βορρά, το Μακεδονικό βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη με τις ανταγωνίστριες χώρες να προχωρούν στην πλήρη εφαρμογή των επεκτατικών τους σχεδίων. Απεναντίας, η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων όφειλε να είναι «άψογη» προς την τουρκική, καθώς οι «μακροχρόνιες δυσμενείς συγκυρίες»¹⁵¹ δεν της επέτρεπαν μια πιο επιθετική εξωτερική πολιτική, παραχωρώντας έτσι την πρωτοβουλία των κινήσεων στις άλλες διεκδικητριες χώρες.

Το κοινωνικό-πολιτικό σκηνικό χαρακτηρίζεται και αυτό από έντονη ρευστότητα. Τα χρόνια που θα ακολουθήσουν τον πόλεμο του 1897 μέχρι και το κίνημα στο Γουδή το 1909 είναι ιδιαίτερα ταραγμένα αφού η δωδεκαετία αυτή σηματοδεύτηκε από έντονες κοινωνικές αναταραχές και αλλεπάλληλες κυβερνητικές εναλλαγές. Την περίοδο αυτή, οι παρεμβάσεις του βασιλιά στην διακυβέρνηση της χώρας, οι ισχνές πλειοψηφίες των κυβερνητικών σχηματισμών στη Βουλή, οι κοινωνικές αναταραχές όπως τα «Ευαγγελικά» και τα «Σανιδικά» και η δολοφονία του Θ. Δεληγιάννη το 1906 δημιουργούσαν πολλές ασυνέχειες στην πολιτική ζωή του τόπου. Σταδιακά ωστόσο, η εφαρμογή της πολιτικής των κυβερνήσεων του Γ. Θεοτόκη έφερε θετικά αποτελέσματα σε πολλούς τομείς. Με την, αρχικά, εσωστρεφή πολιτική που ακολούθησε και την προσωρινή απομάκρυνση από τους εθνικούς στόχους, κατάφερε να βελτιώσει την οικονομική, διοικητική και στρατιωτική εικόνα της χώρας¹⁵². Από το 1907 και μετά η δραχμή ανέκτησε την ισοτιμία της με το γαλλικό φράγκο βελτιώνοντας την οικονομική κατάσταση της χώρας, πράγμα που επέτρεψε την αναβάθμιση του στρατού¹⁵³. Ωστόσο, η καθημερινότητα των

¹⁴⁹ H. Gibbons, *The new map or Europe...* ό.π., σ. 186

¹⁵⁰ E. Χουρμούζη, «*Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ. 160-179

¹⁵¹Κ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος ...* ό.π., σσ. 381-382

¹⁵² Ό.π., σ. 348

¹⁵³Γ. Δερτιλής, *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά προχέυσεις 1821 – 2016*, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2016, σ. 64 και 91

πολιτών παρέμενε δύσκολη. Η λαϊκή δυσαρέσκεια διογκωνόταν συνεχώς καθώς συνεχίστηκε η αδιάκριτη υπερφορολόγηση, η επιβίωση της πατρωνίας, η διόγκωση του μεταναστευτικού κύματος κ.α.¹⁵⁴ Βλέποντας την λαϊκή δυσαρέσκεια, και ανησυχώντας για την κατάσταση του στρατεύματος, μερικοί χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί ανέλαβαν δράση. Υπό την σκέπη μιας στρατιωτικής οργάνωσης, του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», στις 15 Αυγούστου του 1909 και με αρχηγό τον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά, κινήθηκαν πραξικοπηματικά και οργάνωσαν ένοπλη στάση στο στρατόπεδο της φρουράς της Αθήνας στο Γουδή. Με κύριο αίτημά του την απόρριψη του παλαιοκομματισμού, ο σύνδεσμος, μετά από πολλές αμφιταλαντεύσεις σχετικά με τις επιδιώξεις του, καλεί στην Αθήνα τον πρωτεργάτη της επανάστασης του Θερίσου.¹⁵⁵

Ο ερχομός του Ελευθέριου Βενιζέλου, σηματοδότησε την έναρξη μιας νέας ιστορικής περιόδου για την Ελλάδα. Αυτός ο χαρισματικός πολιτικός θα καταφέρει μέσα σε λίγους μήνες από τον ερχομό του αρχικά, να συμβιβάσει τις αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις και το παλάτι, εν συνεχεία να προετοιμάσει την αναθεώρηση του Συντάγματος και, τέλος, να επιτύχει την άνοδό του στον πρωθυπουργικό θώκο με ισχυρή μάλιστα κοινοβουλευτική πλειοψηφία παραγκωνίζοντας παράλληλα τις παλαιοκομματικές παρατάξεις.¹⁵⁶ Με την αναθεώρηση του συντάγματος και την συνακόλουθη ψήφιση εκσυγχρονιστικών νομοθετικών σχεδίων κατάφερε καιρίες μεταβολές σε πολλούς τομείς της κρατικής μηχανής. Επίσης, ενέτεινε τις προσπάθειές του για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ενώ, παράλληλα, προετοίμασε τον στρατό για την διεκδίκηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της χώρας στα Βαλκάνια. Βασιζόμενος στα μέτρα ανασυγκρότησης του στρατού και στο «Ταμείον Εθνικής Αμύνης» για τα οποία είχε μεριμνήσει ο Γ. Θεοτόκης¹⁵⁷, αλλά και σε ένα νέο δάνειο 150 εκατομμυρίων δραχμών, προχώρησε στην ενίσχυση των στρατιωτικών δυνάμεων¹⁵⁸. Επιπλέον, φρόντισε για την αποκλειστική ενασχόληση των στρατιωτικών με τα στρατιωτικά τους καθήκοντα και για την μετεκπαίδευσή των αξιωματικών του στρατού και του στόλου από Γάλλους και Άγγλους αξιωματικούς αντίστοιχα¹⁵⁹. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1912, η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας είχαν καταφέρει να εκσυγχρονίσουν το στράτευμα και να το προετοιμάσουν για την μεγάλη εξόρμηση.

Σε διπλωματικό επίπεδο, τόσο στο προσκήνιο όσο και στο παρασκήνιο, οι διαβουλεύσεις της Ελλάδας με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, τις παραμονές του πολέμου, ήταν εντονότερες.

¹⁵⁴ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος ...* ό.π., σ. 423, Γ. Δερτιλής, *Επτά πόλεμοι...* ό.π., σ. 71

¹⁵⁵ Αθ. Βερεμής, *«Το στρατιωτικό κίνημα του 1909»*, Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 258-266

¹⁵⁶ Κ. Σβολόπουλος, *«Η είσοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912»*, Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 266-279

¹⁵⁷ Σ. Καργάκος, *Η Ελλάς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)*, εκδ. Περιτεχνων, Αθήνα 2012, σσ. 20-21

¹⁵⁸ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος...* ό.π., σ. 427

¹⁵⁹ Ο.π.

Καθώς γινόταν όλο και πιο φανερό στην ελληνική ηγεσία πως μόνο με ίδια μέσα θα πετύχαινε τους στόχους της, χωρίς να ελπίζει κάτι από τις μεγάλες δυνάμεις, αφού αυτές περιορίζονταν μόνο σε «φιλικές συμβουλές» υπεκφεύγοντας και χρονοτριβώντας σε ζητήματα όπως το Κρητικό¹⁶⁰, έστρεψε το διπλωματικό της ενδιαφέρον προς τα λοιπά βαλκανικά κράτη. Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στη Μακεδονία από την πολιτική εκτουρκισμού που ακολουθούσαν οι Νεότουρκοι, έκανε εφικτή την προσέγγιση μεταξύ των άλλοτε αντιπάλων. Παρατηρούνται, έτσι, το 1911-12 συνεργασίες μεταξύ των χριστιανικών λαών τόσο σε θρησκευτικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο εντός και εκτός της τουρκικής επικράτειας¹⁶¹. Αποκορύφωμα της σύμπραξης αυτής ήταν η σύναψη της σερβοβουλγαρικής και ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας με τις οποίες σχηματίστηκε ένα κοινό μέτωπο ενάντια στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Αν και οι διαφορές μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας ήταν μεγάλες, κυρίως στο ζήτημα της Μακεδονίας, η επιτακτική ανάγκη για συσπείρωση ενάντια στον διογκούμενο τουρκικό κίνδυνο και η ρωσική πίεση, που σκοπό είχε τον περιορισμό της αυστριακής επιρροής στα Βαλκάνια, συνέβαλαν τελικά στην *υπογραφή της συνθήκης συμμαχίας στις 29 Φεβρουαρίου/ 13 Μαρτίου 1912*. Για τον Βενιζέλο, η συμμαχία αυτή σήμαινε μελλοντικό διαμελισμό των βαλκανικών εδαφών της αυτοκρατορίας και, φοβούμενος μήπως η Ελλάδα βρεθεί εκτός διαμοιρασμού, προχώρησε στην έναρξη διαπραγματεύσεων υπό άκρα μυστικότητα για τη σύναψη μιας αμυντικής συμμαχίας με τη Βουλγαρία, οι οποίες τελεσφόρησαν στις 15 Ιουνίου 1912¹⁶². Το γεγονός ότι στους όρους της συμμαχίας δεν συμπεριλαμβανόταν κάποιος ξεκάθαρος διαμοιρασμός των περιοχών που θα απελευθερώνονταν καθιστούσε σαφές πως αυτός ο πόλεμος θα είχε τα χαρακτηριστικά ενός «αγώνα ταχύτητας». Νικήτρια χώρα θα ήταν αυτή που θα κατάφερνε να έχει υπό την κατοχή της τις περισσότερες περιοχές, έτσι ώστε να βρίσκεται στο μεταπολεμικό τραπέζι των διαπραγματεύσεων σε πλεονεκτική θέση¹⁶³.

Καθ' όλη τη διάρκεια των μυστικών διπλωματικών διαπραγματεύσεων, η τουρκική κυβέρνηση, διαισθανόμενη τις επίφοβες γι' αυτήν κινήσεις των γειτόνων της, κήρυξε γενική επιστράτευση στις 14 Σεπτεμβρίου 1912 ενώ, παράλληλα, συνέχιζε τις βιαιότητες εις βάρος των χριστιανικών πληθυσμών της χερσονήσου εξαναγκάζοντας ουσιαστικά τις βαλκανικές χώρες να αναλάβουν, όσο το δυνατόν γρηγορότερα, την πρωτοβουλία των κινήσεων. Εκείνες απάντησαν με γενική επιστράτευση και στις 30 Σεπτεμβρίου 1912 οι κυβερνήσεις Βουλγαρίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου και Ελλάδας επέδωσαν τελεσίγραφο στην Πύλη. Μετά την αναμενόμενη άρνηση

¹⁶⁰ H. Gibbons, *The new map of Europe...* ό.π., σ.215

¹⁶¹ I. Κολιόπουλος, «*Η κατάσταση στη Μακεδονία από το 1909 ως το 1912*», I.E.E., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ' Αθήνα 1977, σσ. 279-280

¹⁶²Κ. Σβολόπουλος, «*Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912*», I.E.E., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ' Αθήνα 1977, Ό.π., σσ. 285-288

¹⁶³ Σ. Καργάκος, *Η Ελλάς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους...* ό.π., σ. 38

οποιασδήποτε παρέμβασης στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι σύμμαχες χώρες της κήρυξαν τον πόλεμο στις 4 Οκτωβρίου 1912.¹⁶⁴

Οι πολεμικές επιχειρήσεις για την Ελλάδα άρχισαν στις 5 Οκτωβρίου και ήταν διατεταγμένες σε τρία μέτωπα, δύο χερσαία και ένα θαλάσσιο. Το μέτωπο της Θεσσαλίας, με επικεφαλής τον πρίγκιπα Κωνσταντίνο, αποτελούσε την «αιχμή του δόρατος» στο οποίο είχε παραταχθεί συνολική δύναμη 100.000 ανδρών και είχε αντικειμενικό στόχο την προώθηση προς την κεντρική Μακεδονία διαμέσου των στενών του Σαρανταπόρου. Το μέτωπο της Ηπείρου είχε ανατεθεί στον στρατηγό Κωνσταντίνο Σαπουντζάκη ο οποίος, με μία δύναμη 10.500 ανδρών, έπρεπε να προωθηθεί βόρεια και να απελευθερώσει τα Ιωάννινα και τις γύρω περιοχές¹⁶⁵. Τέλος, το θαλάσσιο μέτωπο στο Αιγαίο ανέλαβε ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης με τον προσφάτως αναβαθμισμένο στόλο συνολικού εκτοπίσματος περίπου 35.000 τόνων¹⁶⁶. Στόχος του ήταν η απελευθέρωση των νησιών του Αρχιπελάγους και ο περιορισμός του τουρκικού στόλου στα Δαρδανέλια. Απέναντί τους είχαν παραταχθεί, στο, μεν, μέτωπο της Θεσσαλίας ο Χασάν Ταξίν Πασάς με στρατό αριθμητικά μικρότερο (43 τάγματα πεζικού έναντι 63), στο, δε, μέτωπο της Ηπείρου για την υπεράσπιση των Ιωαννίνων ο Εσσάτ Πασάς είχε στη διάθεσή του 35.000 στρατιώτες¹⁶⁷. Στις ναυτικές επιχειρήσεις, ο τουρκικός στόλος είχε τη δυνατότητα να αναπτύξει έναν στόλο συνολικού εκτοπίσματος περίπου 45.000 τόνων¹⁶⁸. Και στις τρεις περιπτώσεις, η γεωμορφολογία ευνοούσε τον αμυνόμενο τουρκικό στρατό καθώς τα στενά περάσματα προς βορρά, του Σαρανταπόρου και των Κουμουζάδων στη Θεσσαλία και την Ήπειρο αντίστοιχα, ήταν καλά οχυρωμένα και προετοιμασμένα για την επίθεση. Τα στενά του Ελλησπόντου ήταν επίσης εξοπλισμένα με παράκτια πυροβόλα τα οποία καθιστούσαν απαγορευτική την είσοδο οποιουδήποτε εχθρικού πλοίου. Παρείχε έτσι έναν ασφαλή στενόσχημο «κόλπο» στον τουρκικό στόλο, σε περίπτωση που η κατάσταση εξελισσόταν αρνητικά για αυτόν, αποφεύγοντας έτσι κάθε κίνδυνο για μεγάλη καταστροφή.

Οι χερσαίες επιχειρήσεις ξεκίνησαν σχεδόν ταυτόχρονα και στα δύο μέτωπα, δεν εξελίχθηκαν ωστόσο το ίδιο ευνοϊκά. Η αριθμητική υπεροχή της θεσσαλικής στρατιάς επέτρεψε στον διάδοχο και αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο και το επιτελείο του να οργανώσουν σχέδιο υπερκέρασης των, εντός του Σαρανταπόρου, αμυντικών θέσεων των τουρκικών δυνάμεων. Κατέστη, επίσης, εφικτή η ταχεία επιθετική πορεία, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η έγκαιρη είσοδος του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη. Η τακτική αυτή δεν ήταν δυνατόν να

¹⁶⁴ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σσ. 47-49

¹⁶⁵ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1988, τόμος α, σ.29

¹⁶⁶ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σ.81

¹⁶⁷ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος α, σ. 29

¹⁶⁸ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σ.82

εφαρμοστεί και στο μέτωπο της Ηπείρου διότι, οι εκεί ελληνικές δυνάμεις, μειονεκτούσαν αριθμητικά μη μπορώντας έτσι να εφαρμόσουν έναν ανάλογο επιθετικό ελιγμό. Αν και μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου οι δύο επιθετικές ενέργειες προωθούνταν παράλληλα απωθώντας τους Τούρκους βορειότερα, η στρατιά της Ηπείρου καθηλώθηκε μπροστά στο Μπιζάνι μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1913. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και την εξασφάλιση των περιοχών της Μακεδονίας που είχε προλάβει να εισέλθει πρώτος ο ελληνικός στρατός, αποφασίστηκε η ενίσχυση του ηπειρωτικού μετώπου με δυνάμεις από την Μακεδονία έτσι ώστε να προσβληθούν τα Ιωάννινα από δύο πλευρές. Τέλος, οι πολεμικές επιχειρήσεις συμπληρώνονταν και από εθελοντικά σώματα τα οποία είχαν αναλάβει ρόλο είτε πλαγιοφυλακής, είτε εκκαθαριστικό από αντίπαλα εθελοντικά σώματα Αλβανών και Τούρκων, είτε τέλος απελευθερωτικό όπως στην περίπτωση της Χαλκιδικής.

Αναλυτικότερα, στο θεσσαλικό μέτωπο οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν με μια αναγνωριστικού χαρακτήρα μάχη στην περιοχή της Ελασσόνας στις 5 και 6 Οκτωβρίου. Ο Τούρκος στρατηγός είχε παρατάξει στην περιοχή δυνάμεις με σκοπό να καθυστερήσει την προέλαση των Ελλήνων στα στενά έτσι ώστε να προετοιμάσει την άμυνά του καλύτερα. Σημαντικό ρόλο στην θετική έκβαση της μάχης έπαιξε το πυροβολικό, διότι με την σωστή του τοποθέτηση και την ευστοχία του έδωσε τη δυνατότητα στο πεζικό να προωθηθεί με μεγαλύτερη ευκολία απ' ό,τι αρχικά και τελικά να μπορέσει να κάμψει το αριστερό άκρο της αντίπαλης παράταξης¹⁶⁹. Υπό τον φόβο περικύκλωσης, οι τουρκικές δυνάμεις αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν αφήνοντας πίσω τους 7 πυροβόλα και την Ελασσόνα ελεύθερη. Χωρίς κανένα άλλο εμπόδιο στην 20 χιλιομέτρων πορεία προς τα στενά του Σαρανταπόρου ο ελληνικός στρατός ήταν έτοιμος για επίθεση στις 9 Οκτωβρίου¹⁷⁰.

Το Σαραντάπορο ήταν μια περιοχή που από καιρό είχε οχυρωθεί καθώς αποτελεί το μόνο μεγάλο πέρασμα από τη Θεσσαλία προς τη Μακεδονία. Το δύσβατο της περιοχής σε συνδυασμό με τα οχυρωματικά έργα που είχαν κατασκευαστεί προεξοφλούσαν, κατά πολλούς, την καταστροφή του ελληνικού στρατού¹⁷¹. Ωστόσο, το καλά οργανωμένο σχέδιο του ελληνικού στρατηγείου που προέβλεπε εκτός από την μετωπική επίθεση και άλλες πλαγιοκοπήσεις σε συνδυασμό με το υψηλό επιθετικό πνεύμα επέφεραν την ήττα των τουρκικών δυνάμεων μέσα σε μόλις δύο μέρες. Αρχικά, η ασύγχρονη προέλαση πεζικού με το καθυστερημένο πυροβολικό, λόγω του δύσβατου της περιοχής, δημιούργησε προβλήματα στις επιτιθέμενες μονάδες καθηλώνοντάς τες λίγο πριν την επαφή με τον εχθρό. Ο αγώνας διακόπηκε τις πρώτες

¹⁶⁹ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος α, σ. 29

¹⁷⁰ Ν. Οικονόμου, «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και η προσάρτηση των νέων χωρών», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ' Αθήνα 1977, σ.290

¹⁷¹ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σ.60

νυχτερινές ώρες με τους Τούρκους να κατέχουν σταθερά τις θέσεις τους στην κύρια αμυντική τους γραμμή. Μόνο όταν οι υπερκερωτικές κινήσεις ολοκληρώθηκαν σε μεγάλο βαθμό, οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν κατά τη διάρκεια της νύχτας για να αποφύγουν το ενδεχόμενο αποκοπής της οδού σύμπτυξης τους και αιχμαλωσίας όλων των δυνάμεων εντός των στενών. Την υποχώρηση αυτή ο ελληνικός στρατός αντελήφθη αργά, λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών¹⁷². Αν και επιχειρήθηκε η ολική περικύκλωση του εχθρού και ο εγκλωβισμός του εντός των στενών, αυτό δεν επετεύχθη με αποτέλεσμα οι διαφυγούσες δυνάμεις να δημιουργήσουν νέα αμυντική γραμμή στην ευρύτερη περιοχή των Γιαννιτών. Η νίκη στο Σαραντάπορο κόστισε τη ζωή σε 182 Έλληνες αξιωματικούς και οπλίτες ενώ τραυματίστηκαν άλλοι 995¹⁷³. Στη φάση αυτή του πολέμου, παρουσιάστηκε μια σύντομη αλλά σοβαρή διαφωνία μεταξύ διαδόχου Κωνσταντίνου και Βενιζέλου. Αυτή φορούσε τη μετέπειτα πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει η στρατιά Θεσσαλίας. Ο αρχιστράτηγος θεωρούσε πως η στρατιά έπρεπε να κατευθυνθεί βόρεια προς το Μοναστήρι καθώς εκεί βρίσκονταν οι κύριες δυνάμεις του τουρκικού στρατού της Μακεδονίας. Ο Ελ. Βενιζέλος γνωρίζοντας τις επιθετικές ενέργειες των Βουλγάρων προς την Θεσσαλονίκη υπαγόρευσε στον Κωνσταντίνο την άμεση και ταχεία προέλαση προς την πόλη του Θερμαϊκού.¹⁷⁴

Από τις 10 ως και τις 18 Οκτωβρίου ο ελληνικός στρατός κατάφερε να εδραιώσει τη θέση του στη κεντρική Μακεδονία απελευθερώνοντας σημαντικές πόλεις όπως τα Σέρβια, την Κοζάνη, τη Βέροια, τη Νάουσα, την Έδεσσα κ.α. Στις 18 Οκτωβρίου, και αφού είχαν εξασφαλιστεί τα νότια του με την τοποθέτηση μιας μεραρχίας στην περιοχή του Αμυνταίου, κατευθύνεται μέσω Βέροιας προς Γιαννιτσά. Οι πληροφορίες για τις θέσεις του εχθρού ήταν ελλιπείς, ως εκ τούτου, η μάχη που θα ακολουθούσε στην περιοχή των Γιαννιτών ήταν μη αναμενόμενη, ενώ, η θέση της πόλης δεν επέτρεπε μεγάλης κλίμακας κυκλωτικές κινήσεις.¹⁷⁵ Κατά τις 19 Οκτωβρίου η μάχη δεν είχε σημαντικά οφέλη διότι η προώθηση των ελληνικών δυνάμεων δεν ήταν η αναμενόμενη. Μόνο κατά τις νυχτερινές ώρες έγινε εφικτή η προώθηση μεγάλου αριθμού μονάδων πεζικού με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ισχυρό προγεφύρωμα.¹⁷⁶ Ήδη από τις πρώτες πρωινές ώρες της 20^{ης} Οκτωβρίου οι επιθέσεις αρχίζουν να κάμπτουν το δεξιό άκρο της τουρκικής παράταξης, και μέχρι το μεσημέρι, συμπαρέσυραν και το κέντρο με αποτέλεσμα την ολική κατάρρευση και την τελική νίκη. Οι απώλειες για τον ελληνικό στρατό ανήλθαν σε 188 νεκρούς και 785 τραυματίες¹⁷⁷. Η ήττα του τουρκικού στρατού στα Γιαννιτσά

¹⁷² Ν. Οικονόμου, «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι...» ό.π., σ.292

¹⁷³ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος α, σ. 60

¹⁷⁴ Ν. Αποστολοπούλου, «Ο ελληνικός μοναρχισμός», Βίβλος Ελευθέρου Βενιζέλου, εκδ. Πάνος Σμυρνιώτης, τ. 3, Αθήνα 1979, σσ. 31-33

¹⁷⁵ Ό.π., σ.83

¹⁷⁶ D. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars*, T. Fisher Unwin, London 2014, σ.91

¹⁷⁷ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος α, σσ.93-96

προεξοφλούσε την παράδοση της Θεσσαλονίκης αφού είχε μείνει ουσιαστικά απροστάτευτη και περικυκλωμένη. Τελικά, ο διάδοχος Κωνσταντίνος κατάφερε, ύστερα από διαπραγματεύσεις, να επιτύχει την παράδοση της πόλης στον ελληνικό στρατό ο οποίος εισήλθε θριαμβευτικά στις 26 Οκτωβρίου.

Η πορεία της μεραρχίας που είχε μείνει πίσω ως πλαγιοφυλακή δεν ήταν το ίδιο επιτυχής. Η μεγάλη έκταση που είχε να καλύψει στη Δυτική Μακεδονία, σε συνδυασμό με την τολμηρή επιθετική ενέργεια που επιχείρησε στις 21 Οκτωβρίου προς το Μοναστήρι, επέφεραν σοβαρή ήττα στην περιοχή του Αμυνταίου με τους νεκρούς να ξεπερνούν τους 160¹⁷⁸. Οι επίμονες επιθέσεις των Τούρκων τις επόμενες μέρες υποχρέωσαν τις ελληνικές δυνάμεις να υποχωρήσουν ατάκτως στις 24 Οκτωβρίου στην Κοζάνη.¹⁷⁹ Οι επιθετικές ενέργειες επαναλήφθηκαν μόνο μετά τις 3 Νοεμβρίου όταν η μεραρχία είχε ενισχυθεί από στρατιωτικές μονάδες από το μέτωπο της κεντρικής Μακεδονίας. Αντικειμενικός στόχος ήταν η απελευθέρωση του Μοναστηρίου που ωστόσο δεν επετεύχθη διότι ο κατερχόμενος σερβικός στρατός είχε προλάβει να εισέλθει πρώτος. Χωρίς χρονοτριβή, οι ελληνικές δυνάμεις πρόλαβαν να μπουν πρώτες στην πόλη της Φλώρινας στις 8 Νοεμβρίου και ακολούθως κατευθύνθηκαν δυτικά με σκοπό την συντριβή των τουρκικών δυνάμεων που είχαν καταφύγει στην Κορυτσά. Στις 10 του ίδιου μήνα εισήλθε μία ίλη ιππικού στην Καστοριά και μέχρι τα τέλη του μήνα επικράτησε στην περιοχή ηρεμία. Δύο ελληνικές μεραρχίες, μετά από επιχειρήσεις τριών ημερών, κατάφεραν στις 7 Δεκεμβρίου 1912 να εισέλθουν στην πόλη ολοκληρώνοντας έτσι τις επιχειρήσεις της θεσσαλικής στρατιάς¹⁸⁰.

Στο μέτωπο της *Ηπείρου*, όπως προαναφέρθηκε, οι επιχειρήσεις εξελίχθηκαν διαφορετικά κυρίως λόγω της αριθμητικής υπεροχής του εχθρού. Η εξόρμηση ξεκίνησε από την Άρτα με πρώτο στόχο την κατάληψη της εισόδου της στενωπού των Κουμουζάδων και ταυτόχρονα της οχυρωμένης βουνοκορφής πλησίον του χωριού Γρίμποβο. Και στις δύο περιπτώσεις επιτεύχθηκε ανακατάληψη των οχυρών αυτών θέσεων που περιήλθαν οριστικά στην κατοχή του ελληνικού στρατού στις 11 Οκτωβρίου 1912. Εν συνεχεία, στράφηκαν προς την Φιλιπιάδα η οποία είχε ήδη εγκαταλειφθεί από τις τουρκικές μονάδες που την κατείχαν¹⁸¹. Για την περαιτέρω προώθηση προς Βορρά, ο στρατηγός Σαπουντζάκης έκρινε ότι απαραίτητη ήταν η εξασφάλιση των νότων της ελληνικής παρατάξεως. Έτσι, αν και κατακρίθηκε για ολιγωρία, αντί να συνεχίσει την επιθετική του πορεία προς Βορρά επικεντρώθηκε πρώτα στην κατάληψη της Πρέβεζας¹⁸². Με μία συνδυαστική επίθεση πεζικού, πυροβολικού και τμήματος στόλου στις 20 Οκτωβρίου,

¹⁷⁸ Ό.π., σ. 138

¹⁷⁹ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σσ.164-165

¹⁸⁰ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος α, σ. 187

¹⁸¹ Ν. Οικονόμου, «*Οι Βαλκανικοί πόλεμοι...*» ό.π., σ.304

¹⁸² Σ. Καργάκος, *Η Ελλάς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους...* ό.π., σ.121

επετεύχθη η παράδοση της πόλης μαζί με μία φρουρά 810 Τούρκων στις 21 του μηνός ενώ οι απώλειες για τον ελληνικό στρατό ανήλθαν στους 10 νεκρούς και 54 τραυματίες¹⁸³.

Τις επόμενες μέρες συνεχίστηκε η προώθηση, παρά τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, προς το οροπέδιο των Ιωαννίνων διαμέσου των αμαξιτών οδών. Καταλήφθηκαν και άλλα περάσματα, όπως αυτό των Πέντε Πηγαδιών στις 28 Οκτωβρίου, ενώ, παράλληλα, έπρεπε να διενεργηθούν εκκαθαριστικού τύπου επιχειρήσεις σε περιοχές τις Ηπείρου όπου ενάντια δρούσαν ομάδες ανταρτών Τσάμηδων. Την ίδια περίοδο, στρατιωτικά τμήματα και ομάδες ανταρτών επιχειρούσαν ανεξάρτητα από το κυρίως σώμα του ελληνικού στρατού και κατάφεραν να απελευθερώσουν πόλεις όπως τα Γρεβενά, το Μέτσοβο και τη Χειμάρα. Χαρακτηριστική ήταν η δράση του ανεξάρτητου σώματος, αποτελούμενο από Γαριβαλδίνους (Ιταλούς) και Κρήτες εθελοντές, το οποίο διατάχθηκε να κινηθεί προς την περιοχή του Δρίσκου από την οποία διέρχεται η οδός που ενώνει το Μέτσοβο με τα Ιωάννινα και να επιτεθεί στις εκεί τουρκικές δυνάμεις. Αν και αρχικά πέτυχε την κατάληψη της περιοχής στις 25 Νοεμβρίου με μία τολμηρή επίθεση, οι μεγάλες τουρκικές δυνάμεις που έφτασαν από τα Ιωάννινα την επομένη κατάφεραν να το απωθήσουν προκαλώντας του μάλιστα μεγάλες απώλειες¹⁸⁴. Τελευταία νίκη, πριν την καθήλωση προ του Μπιζανίου και εξαϋλώση κάθε επιθετικής ορμής της στρατιάς Ηπείρου, ήταν αυτή στην πολύνεκρη μάχη των Πεστών στις 29 Νοεμβρίου. Αυτή έδωσε τη δυνατότητα στον ελληνικό στρατό να εδραιωθεί στις περιοχές μπροστά από το Μπιζάνι στον δρόμο για τα Ιωάννινα. Στο Μπιζάνι, ένα σύμπλεγμα από αλληλοκαλυπτόμενα οχυρά δημιουργούσε ένα αδιαπέραστο εμπόδιο για οποιαδήποτε μετωπική επίθεση από τα νότια περάσματα προς το οροπέδιο των Ιωαννίνων¹⁸⁵. Από την 1 Δεκεμβρίου οι δύο μεραρχίες της Στρατιάς Ηπείρου άρχισαν μετωπικές επιθέσεις οι οποίες κράτησαν τρεις μέρες χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα και με τις απώλειες να ανέρχονται στους 51 νεκρούς και 342 τραυματίες¹⁸⁶. Το αριθμητικό πλεονέκτημα που απέκτησε ο Εσσάτ Πασάς από τις υποχωρούσες μονάδες του Μοναστηρίου το χρησιμοποίησε σε αντεπιθέσεις που είχαν σκοπό την περικύκλωση της ελληνικής παράταξης. Από τις 6 Δεκεμβρίου και για ένα οκταήμερο οι επιθέσεις αυτές αποκρούστηκαν επιτυχώς αναγκάζοντας όμως τη διοίκηση της στρατιάς Ηπείρου να αναστείλει κάθε επιθετική ενέργεια μέχρι την άφιξη ενισχύσεων. Η στασιμότητα στο πεδίο των μαχών σε συνδυασμό με την επικείμενη έναρξη των διπλωματικών διαπραγματεύσεων για ειρήνευση στην περιοχή κινητοποίησαν την ελληνική πολιτική ηγεσία να επισπεύσει την απελευθέρωση των Ιωαννίνων.

¹⁸³ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος β, σ. 29

¹⁸⁴ Ν. Οικονόμου, «*Οι Βαλκανικοί πόλεμοι...*» ό.π., σ.305

¹⁸⁵ Α. Trapmann, *The Greeks Triumphant Balkan War 1912-1913*, εκδ. Forster Groom and Co., Ltd, London 1915, σσ. 85-86

¹⁸⁶ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος β, σ. 89

Τις επόμενες μέρες κατέφτασαν στο μέτωπο ελληνικές ενισχύσεις, παρέχοντας τη δυνατότητα νέων επιθετικών προσπαθειών.¹⁸⁷ Στις 7 Ιανουαρίου του 1913, η νέα επίθεση κατά των οχυρών του Μπιζανίου κατάφερε μόνο μια μικρή προώθηση του δεξιού άκρου. Την επομένη, οποιαδήποτε επιθετική ενέργεια είχε αρχίσει, διακόπηκε λόγω του τουρκικού πυροβολικού αλλά και της κακοκαιρίας που ενέσκηψε στην περιοχή¹⁸⁸. Γενικότερα, οι καιρικές συνθήκες ήταν σκληρές και δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο οποιαδήποτε προσπάθεια κάμπτοντας παράλληλα το ηθικό των στρατιωτών αφού οι απώλειες από κρυοπαγήματα και ασθένειες αυξάνονταν ανησυχητικά. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και από την απέναντι μεριά του μετώπου και σίγουρα εντός των Ιωαννίνων, καθώς η έλλειψη τροφής λόγω του αποκλεισμού και του χειμώνα γινόταν όλο και πιο φονική¹⁸⁹.

Οι αλλεπάλληλες αποτυχίες δημιούργησαν θέμα ηγεσίας με τον διάδοχο Κωνσταντίνο να ζητά, ήδη από τις 9 Δεκεμβρίου, την αντικατάσταση του στρατηγού Σαπουντζάκη από τον ίδιο. Το Υπουργικό Συμβούλιο απάντησε θετικά και έτσι ο Κωνσταντίνος έφτασε στο μέτωπο της Ηπείρου στις 10 Ιανουαρίου 1912¹⁹⁰. Το πρωί της 19^{ης} Φεβρουαρίου ξεκίνησε η τελική επίθεση για την απελευθέρωση της πόλης. Ύστερα από τα σφοδρά πυρά του πυροβολικού ξεκίνησε η επίθεση σε όλα τα μέτωπα έτσι ώστε να δοθεί η ψευδής εντύπωση πως και αυτή η προσπάθεια θα ήταν μετωπική και επικεντρωμένη στο Μπιζάνι. Ταυτόχρονα, η επίθεση στο Μπιζάνι κατάφερε να καθηλώσει τις εκεί ευρισκόμενες τουρκικές μονάδες έτσι ώστε αυτές να μην ενισχύσουν την καταρρέουσα δυτική παράταξη¹⁹¹. Ο μεγάλος αριθμός ελληνικών μονάδων που είχε συγκεντρωθεί στα δυτικά κατάφερε να διαρρήξει το αποδυναμωμένο δεξιό μέτωπο των αμυνόμενων και μέσα σε λίγες ώρες να εισέλθει στο οροπέδιο μερικά χιλιόμετρα έξω από την πόλη. Η επιτυχής κυκλωτική επίθεση καθιστούσε οποιαδήποτε αμυντική προσπάθεια ανώφελη και καταστροφική για την πόλη¹⁹². Έτσι, το βράδυ της ίδιας μέρας συμφωνήθηκαν οι όροι παράδοσης της πόλης και του τουρκικού στρατού. Με τη λήξη της πολιορκίας δεν ήλθε και το τέλος των επιχειρήσεων. Αυτό συνέβη λίγο αργότερα καθώς ένα μεγάλο μέρος των τουρκικών μονάδων διέφυγε την αιχμαλωσία, αναγκάζοντας το Ελληνικό Στρατηγείο να συνεχίσει τις επιχειρήσεις στην περιοχή της βορείου Ηπείρου μέχρι και τις 4 Μαρτίου 1912.

Παράλληλα με τον στρατό ξηράς, στο Αιγαίο πέλαγος ενεργούσε και ο ελληνικός στόλος αποτρέποντας οποιαδήποτε προσπάθεια τουρκικής ενίσχυσης του βαλκανικού μετώπου από τη θάλασσα. Επιπλέον, είχε αναλάβει την απελευθέρωση των νησιών του βορειοανατολικού

¹⁸⁷ Ν. Οικονόμου, «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι...» ό.π., σ.306

¹⁸⁸ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος β, σσ. 133-138

¹⁸⁹ Α. Trappann, *The Greeks Triumphant Balkan War...* ό.π., σσ. 121-123

¹⁹⁰ Σ. Καργάκος, *Η Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους...* ό.π., σσ. 129-130

¹⁹¹ Ν. Οικονόμου, «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι...» ό.π., σ.306

¹⁹² Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος β, σ. 221

Αιγαίου. Για την επιτυχή έκβαση των επιχειρήσεων, ο ναύαρχος Κουντουριώτης έκρινε απαραίτητη την κατάληψη της Λήμνου.¹⁹³ Από εκεί θα ήταν σε θέση να εξορμά προς τα άλλα νησιά του Αιγαίου ενώ ταυτόχρονα θα επέβλεπε από κοντά τα Στενά, παρακολουθώντας κάθε πιθανή έξοδο του τουρκικού στόλου. Στις 5 Οκτωβρίου του 1912 μετά από ολονύκτια πλεύση φτάνει στο νησί και μετά από δύο μέρες το έθεσε υπό τον πλήρη έλεγχο του. Έχοντας εξασφαλίσει έναν ασφαλή λιμένα στο κέντρο του Βορείου Αιγαίου, προχώρησε στη δεύτερη φάση του επιχειρησιακού του σχεδίου. Εντός δέκα ημερών απελευθερώθηκαν τα νησιά της Θάσου, του Αγίου Ευστατίου, της Σαμοθράκης, της Τενέδου και της Ίμβρου, ενώ τα Ψαρά απελευθερώθηκαν στις 22 Οκτωβρίου¹⁹⁴. Ακολούθως, ο στόλος προέβη σε απόβαση ισχυρών δυνάμεων στη Λέσβο και τη Χίο στις αρχές Νοεμβρίου απελευθερώνοντάς τις ύστερα από σκληρές και πολυήμερες μάχες στις 7 και 21 Δεκεμβρίου, αντίστοιχα. Οι κάτοικοι της Σάμου είχαν ήδη καταφέρει από μόνοι τους με αλληπάλληλες εξεγέρσεις και ύστερα από διπλωματική επέμβαση των μεγάλων δυνάμεων να απελευθερώσουν το νησί τους στις 23 Σεπτεμβρίου.

Δύο ναυμαχίες ήταν αυτές που έκριναν την έκβαση του πολέμου στο Αιγαίο Πέλαγος. Η *ναυμαχία της Έλλης* στις 3 Δεκεμβρίου και η *ναυμαχία της Λήμνου* στις 5 Ιανουαρίου. Στις 18 Οκτωβρίου είχε προηγηθεί η τολμηρή επίθεση ενός τορπιλοβόλου υπό τον υποπλοίαρχο Νικόλαο Βότση στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης καταφέροντας τη βύθιση του θωρηκτού Φετίχ Μπουλέν. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε την πρώτη ναυτική επιτυχία για τον ελληνικό στόλο και, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό στο στράτευμα¹⁹⁵. Η πρώτη απόπειρα εξόδου του τουρκικού στόλου από τα στενά έγινε στις 3 Δεκεμβρίου 1912. Τα ελληνικά ανιχνευτικά που ήδη είχαν αντιληφθεί την κίνηση αυτή ειδοποίησαν τον κύριο όγκο του στόλου ο οποίος έσπευσε να συναντήσει τον εχθρό. Η προσέγγιση των δύο αντιπάλων δυτικά του ακρωτηρίου της Έλλης έδωσε και το όνομα στη ναυμαχία που ακολούθησε την ημέρα εκείνη. Πρώτος άνοιξε πυρ ο τουρκικός στόλος χωρίς όμως κάποιο καίριο χτύπημα στα ελληνικά πλοία τα οποία και απάντησαν λίγα λεπτά αργότερα. Καθοριστικής σημασίας για την έκβαση της ναυμαχίας ήταν η απόφαση του ναύαρχου Κουντουριώτη να προβεί με το θωρηκτό Αβέρωφ σε ανεξάρτητη από τον υπόλοιπο στόλο κίνηση με στόχο την τουρκική ναυαρχίδα.¹⁹⁶ Η τουρκική ναυαρχίδα ύστερα από πολλά και βαριά πλήγματα αναγκάζεται να υποχωρήσει εντός των Στενών υπό την προστασία των επάκτιων πυροβολείων. Τα λοιπά τουρκικά πλοία, φοβούμενα μήπως το Αβέρωφ κλείσει την είσοδο των στενών, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και αυτά. Έτσι έληξε η ναυμαχία της Έλλης με τον ελληνικό στόλο να εδραιώνει τη θέση του στο Αιγαίο. Οι απώλειες των Ελλήνων ήταν 4 νεκροί και 5 τραυματίες ενώ οι ζημιές στα πλοία ελάχιστες.

¹⁹³ D. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars...* ό.π., σ.39

¹⁹⁴ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος α, σ. 215

¹⁹⁵ D. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars...* ό.π., σσ. 40-41

¹⁹⁶ Ν. Οικονόμου, «*Οι Βαλκανικοί πόλεμοι...*» ό.π., σσ. 318-319

Από την πλευρά τους, οι Τούρκοι είχαν πάνω από 90 νεκρούς ενώ οι ζημιές στα περισσότερα πλοία ήταν μικρές πλην της βλάβης που υπέστη ο ατμολέβητας της τουρκικής ναυαρχίδας και έχριζε άμεσης επισκευής¹⁹⁷.

Η δεύτερη προσπάθεια των Τούρκων να επικρατήσουν στο Αιγαίο έγινε στις 5 Ιανουαρίου του 1913. Είχε προηγηθεί μια προσπάθεια αντιπερισπασμού που σκοπό είχε την απομάκρυνση του θωρηκτού Αβέρωφ καθώς αυτό ήταν το μόνο που υπερείχε των τουρκικών πλοίων. Αν και ο αντιπερισπασμός απέτυχε, έδωσε στο τουρκικό επιτελείο την εσφαλμένη εντύπωση ότι το «Αβέρωφ» παρασύρθηκε μακριά από τη Λήμνο¹⁹⁸. Με τη σιγουριά ότι ο ελληνικός στόλος πλέον έχει χάσει το συγκριτικό του πλεονέκτημα, ο νέος ναύαρχος του τουρκικού στόλου Ταχίρ διέταξε την έξοδο από τα Δαρδανέλια. Ο ελληνικός στόλος βγήκε από το λιμάνι του Μούδρου για να τον συναντήσει. Λίγα μίλια ανατολικά της Λήμνου έλαβε χώρα η ομώνυμη ναυμαχία στην οποία η ικανότητα ταχυβολίας των ελληνικών πληρωμάτων, η ευστοχία τους και η ταχύτητα των πλοίων έκριναν το αποτέλεσμα.¹⁹⁹ Τα τουρκικά θωρηκτά, το ένα μετά το άλλο, αναγκάζονταν να υποχωρήσουν λόγω σοβαρών πληγμάτων, συμπαρασύροντας και τον υπόλοιπο τουρκικό στόλο πίσω στα Στενά. Μετά και τη δεύτερη ήττα, ο τουρκικός στόλος δεν επιχείρησε να εξέλθει στο Αιγαίο καθ' όλη τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων και αρκέστηκε στον ρόλο του παρατηρητή, αφήνοντας τον ρόλο του κυρίαρχου για τον ελληνικό.

Ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος έληξε επίσημα με τη *συνθήκη του Λονδίνου στις 17 Μαΐου του 1913*. Οι μεγάλες δυνάμεις της Δύσης, που από καιρό είχαν εκφράσει την αντίθεσή τους σε αυτόν τον πόλεμο αλλά, παράλληλα, προσπαθούσαν να επωφεληθούν όσο περισσότερο μπορούσαν από την έκβασή του, έβλεπαν τώρα με μεγάλη ανησυχία την πιθανή εξάλειψη της τουρκικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Με πρωτοβουλία της Αγγλίας συνήλθε η συνδιάσκεψη στο Λονδίνο όπου και, μετά από 11 συνεδριάσεις, αποφασίστηκε η ομώνυμη συνθήκη ειρήνης²⁰⁰. Δεν έμελε, ωστόσο, να διαρκέσει πολύ, καθώς η ασάφειά της ως προς τον τρόπο διαμοιρασμού των περιοχών της βαλκανικής χερσονήσου μεταξύ των νικητών προεξοφλούσε τη διάλυση της συμμαχίας των τριών και την έναρξη του Δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου.

Για την Βουλγαρία το αποτέλεσμα του πρώτου πολέμου ήταν απογοητευτικό. Τόσο η πολιτική ηγεσία όσο και η κοινή γνώμη της χώρας δε θα ήταν ευχαριστημένη με κάτι λιγότερο από τη Μεγάλη Βουλγαρία της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Ο σημαντικότερος στόχος δεν ήταν τόσο η Ανατολική Θράκη και η Κωνσταντινούπολη όσο η Μακεδονία και η

¹⁹⁷ Ο.π.

¹⁹⁸ Ο.π., σ. 320

¹⁹⁹ D. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars...* ό.π., σ.52

²⁰⁰ Κ. Σβολόπουλος, «*Η Συνθήκη του Λονδίνου*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ' Αθήνα 1977, σ.330

Θεσσαλονίκη²⁰¹. Οι «Πρώσοι της Βαλκανικής», όπως είχαν χαρακτηριστεί οι Βούλγαροι από τους Ευρωπαίους, θεώρησαν πως είναι σε θέση να καταλάβουν όσα δικαιωματικά, όπως πίστευαν, τους ανήκαν.²⁰² Η αλλαγή της στάσης τους είχε γίνει φανερή τόσο στους Σέρβους όσο και στους Έλληνες. Έτσι, στις 19 Μαΐου 1913 υπεγράφη μυστική ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας.

Η αναμενόμενη βουλγαρική επίθεση εκδηλώθηκε χωρίς επίσημη κήρυξη πολέμου στις 16 Ιουνίου του 1913, κατά της Σερβίας στην περιοχή της Γευγελής και βορειότερα και κατά της Ελλάδας στις περιοχές του Παγγαίου, της Νιγρίτας και του Πολυκάστρου²⁰³. Αν και αρχικά σημειώθηκε υποχώρηση σε όλα τα μέτωπα, οι δύο σύμμαχοι ανασυντάχθηκαν και αντεπιτέθηκαν. Η ελληνική διοίκηση, εκτός από την γενική επίθεση, είχε να ανησυχεί και για το βουλγαρικό απόσπασμα που βρισκόταν στην Θεσσαλονίκη. Αν και είχε δοθεί τελεσίγραφο αποχώρησης από την πόλη αυτό απορρίφθηκε. Στις 17 Ιουνίου το πρόβλημα λύθηκε με την άμεση επέμβαση της εκεί ελληνικής μεραρχίας, δυνάμεις της οποίας κατάφεραν μετά από ολονύκτια μάχη να υποχρεώσουν το σύνολο του αποσπάσματος σε παράδοση²⁰⁴.

Ο Ελληνικός Στρατός ήθελε να επιτύχει άμεσα μια μεγάλη νίκη την οποία θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί τόσο στρατιωτικά όσο και πολιτικά. Μια επίθεση στην περιοχή του Κουκούς (σημερινό Κιλκίς) εξυπηρετούσε και τους δύο σκοπούς. Από τη μία, θα επιτύγχανε να ανοίξει ένα ρήγμα σε έναν στρατιωτικής σημασίας κόμβο, μέσα από τον οποίο θα μπορούσε να προωθηθεί, και, από την άλλη, θα είχε καταφέρει να μπει στη «φωλιά των κομιτατζήδων», όπως αποκαλούνταν τότε το Κιλκίς, καθώς ήταν η πατρίδα του Βούλγαρου πρωθυπουργού Ντάνεφ.²⁰⁵ Η κατάληψή του ωστόσο δεν ήταν εύκολη υπόθεση διότι οι Βούλγαροι είχαν φροντίσει να το οχυρώσουν μερικώς και να ενισχύσουν το στρατιωτικό δυναμικό του. Επιπλέον, η ελληνική επιθετική ενέργεια θα διεξαγόταν σε πεδινή έκταση με ελάχιστη κάλυψη. Για τους λόγους αυτούς, στις επιχειρήσεις θα λάμβαναν μέρος τέσσερις μεραρχίες έτσι ώστε να υπάρχει σαφής αριθμητική υπεροχή. Η μάχη του Κιλκίς ξεκίνησε το πρωί της 20^{ης} Ιουνίου και κράτησε δύο μέρες.²⁰⁶ Το πρωί της τρίτης μέρας οι αμυνόμενοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους αφήνοντας το Κιλκίς στον προελαύνοντα Ελληνικό Στρατό ο οποίος ωστόσο είχε υποστεί βαριές απώλειες που ξεπέρασαν τους 5.500 νεκρούς και τραυματίες²⁰⁷.

²⁰¹ H. Gibbons, *The new map of Europe...* ό.π., σ. 300

²⁰² Σ. Καργάκος, *Η Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους...* ό.π., σ. 219

²⁰³ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ. 70

²⁰⁴ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σσ. 275-278

²⁰⁵ Σ. Καργάκος, *Η Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους...* ό.π., σ. 233

²⁰⁶ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σσ. 107-108

²⁰⁷ Ό.π., σ. 113

Παράλληλα με τις επιχειρήσεις στην περιοχή του Κιλκίς, διεξήχθη και η επίθεση στον Λαχανά. Οι δύο επιθέσεις αποτελούσαν ένα ενιαίο επιθετικό σχέδιο. Σκοπός της επίθεσης αυτής ήταν να ελεγχθεί η αμαξιτή οδός που ένωνε την Θεσσαλονίκη με τις Σέρρες. Η θέση του Λαχανά είναι φύσει οχυρή καθώς βρίσκεται εντός της κοιλάδας που ενώνει την πεδινή έκταση του νομού Θεσσαλονίκης με αυτή των Σερρών. Τα ελαφρά οχυρωματικά έργα των Βουλγάρων και το καλά τοποθετημένο για βολές πυροβολικό, δημιουργούσαν ένα δυσπροσπέλαστο εμπόδιο. Οι δύο ελληνικές μεραρχίες που ανέλαβαν την επίθεση είχαν αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη των οχυρωμένων λόφων περίξ του χωριού²⁰⁸. Η μάχη ξεκίνησε το πρωί της 19^{ης} Ιουνίου. Την επόμενη μέρα οι επιχειρήσεις στην κύρια γραμμή άμυνας υποχρέωσαν τους Βουλγάρους σε περαιτέρω σύμπτυξη ενώ την τρίτη, οι συνδυαστικές επιθέσεις και των δύο ελληνικών μεραρχιών επέφεραν την νίκη και σε αυτό το πεδίο. Το ανθρώπινο κόστος της ανήλθε στον δυσαναπλήρωτο αριθμό των 2.700 νεκρών και τραυματιών²⁰⁹. Ακόμα ανατολικότερα, στην περιοχή της Νιγρίτας, η ελληνική μεραρχία, με την έναρξη της βουλγαρικής επίθεσης αναγκάστηκε αρχικά να την εγκαταλείψει. Στις 20 Ιουνίου 1913 ελληνικές δυνάμεις εισήλθαν στην κατεστραμμένη από τους Βούλγαρους πόλη²¹⁰.

Την μάχη του Κιλκίς - Λαχανά ακολούθησε η υποχώρηση των ηττημένων βουλγαρικών δυνάμεων προς την περιοχή της Δοϊράνης και του Σιδηροκάστρου και η εκεί ανασύνταξή τους σε νέους αμυντικούς σχηματισμούς. Η επίθεση στα υψώματα περίξ της Δοϊράνης ανατέθηκε σε δύο μεραρχίες οι διοικήσεις των οποίων αποφάσισαν την ταυτόχρονη επίθεση το πρωί της 23^{ης} Ιουνίου. Αυτό όμως δεν κατέστη δυνατό με αποτέλεσμα τα συγκεντρωτικά βουλγαρικά πυρά προς την προπορευόμενη μεραρχία να καθηλώσουν τις μονάδες της και να προκαλέσουν μεγάλες απώλειες σε αυτές. Όταν και η δεύτερη μεραρχία επιτέθηκε ορμητικά, κατάφερε τις πρώτες απογευματινές ώρες να καταλάβει τον σιδηροδρομικό σταθμό και την πόλη της Δοϊράνης ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για περαιτέρω προώθηση προς Βορρά.²¹¹

Πριν την προώθηση αυτή όμως έπρεπε να εξασφαλιστεί το δεξιό πλευρό της παράταξης. Ένα τμήμα στρατιάς αποτελούμενο από τρεις μεραρχίες και υπό την αρχηγία του υποστράτηγου Μανουσογιαννάκη ανέλαβε να φέρει εις πέρας το έργο αυτό. Η μάχη στην περιοχή της Βέτρινας (Νέο Πετρίτσι) στις 26 και 27 Ιουνίου έγινε για αυτόν τον σκοπό. Με τη συνδυαστική επίθεση πεζικού και πυροβολικού κατέστη δυνατή η απώθηση του αντιπάλου στα ανατολικά του ποταμού Στρυμόνα. Ο φόβος των Βουλγάρων να μην αποκλειστούν τους έκανε να υποχωρήσουν βιαστικά προς Βορρά, αφήνοντας πίσω τους πολύτιμο στρατιωτικό υλικό. Ήδη από τις 22 του

²⁰⁸C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σ.296

²⁰⁹ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ. 116

²¹⁰ A. Trapmann, *The Greeks Triumphant Balkan War...* ό.π., σσ.184-186

²¹¹ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σσ. 133-135

μηνός, οι Βούλγαροι, αντιλαμβανόμενοι τη δυσμενή θέση στην οποία είναι πιθανόν να βρεθούν μετά τις ήττες στο Κιλκίς και τον Λαχανά, είχαν αρχίσει να αποσύρουν τις δυνάμεις τους από τις περιοχές ανατολικά του Στρυμόνα²¹². Κατά την υποχώρησή τους επιδόθηκαν με εκδικητικό μένος σε πολλές πυρπολήσεις κατοικιών και εκτελέσεις αμάχων, με την πόλη των Σερρών να υπόκειται όλα αυτά στον μέγιστο βαθμό²¹³.

Η πορεία προς τον Βορρά συνεχίστηκε από την κοιλάδα της Στρώμνιτσας καθώς αυτή αποτελούσε κομβικό στρατιωτικό σημείο της περιοχής. Η γρήγορη προέλαση των ελληνικών μονάδων ανάγκασε τις αντίστοιχες βουλγαρικές να βρίσκονται συνεχώς σε μία αμυντική στάση χάνοντας έτσι οποιαδήποτε επιθετική πρωτοβουλία. Με την κατάληψη της πόλης της Στρώμνιτσας στις 26 Ιουνίου 1913 τερματίστηκε και η περαιτέρω πορεία του ελληνικού στρατού προς τα Βορειοδυτικά.²¹⁴ Κατόπιν τούτου, ο ελληνικός στρατός στράφηκε ανατολικά προς τις περιοχές του Πετριστίου και του Πετσόβου. Εδώ, θα πρέπει να αναφερθεί πως, στις περιοχές αυτές, ενέσκηψε, πρώτα στον βουλγαρικό και ύστερα στον ελληνικό στρατό, επιδημία χολέρας η οποία προκάλεσε ανησυχητικά υψηλό αριθμό απωλειών. Με την επέμβαση της υγειονομικής υπηρεσίας του στρατού κατέστη δυνατός ο περιορισμός του λοιμού ύστερα από τον εμβολιασμό των στρατιωτών²¹⁵.

Ταυτόχρονα με την προέλαση προς Στρώμνιτσα ολοκληρώθηκε και η επισκευή των γεφυρών του ποταμού Στρυμόνα και η διέλευσή του από μία μεραρχία, δυνάμεις της οποίας, στις 27 Ιουνίου απελευθέρωσαν το Σιδηρόκαστρο και στις 28 Ιουνίου εισήλθαν στην κατεστραμμένη πόλη των Σερρών. Την επομένη, εκδόθηκε διαταγή του Γενικού Στρατηγείου σύμφωνα με την οποία το σύνολο των ελληνικών δυνάμεων συγκροτούνταν σε τρεις ομάδες με απώτερο σκοπό την ταχύτερη προέλαση στο εσωτερικό της Βουλγαρίας²¹⁶. Την ίδια μέρα το επιτελείο ενημερώθηκε για την προέλαση των Ρουμάνων σε βουλγαρικά εδάφη, ενώ, ταυτόχρονα, ο τουρκικός στρατός είχε εξαπολύσει επίθεση στα βουλγαροτουρκικά σύνορα με σκοπό την ανάκτηση της Αδριανούπολης. Η δυσμενής αυτή κατάσταση ανάγκασε τη Βουλγαρία να συμπτύξει τις δυνάμεις της σε όλα τα μέτωπα και να αρχίσει διπλωματικές προσπάθειες, με τη μεσολάβηση της Ρωσίας, για σύναψη ανακωχής.

Καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου βαλκανικού πολέμου ο ελληνικός στόλος διαδραμάτισε επίσης σημαντικό ρόλο. Με την έναρξη των επιχειρήσεων εναντίον των Βουλγάρων, ο στόλος ανέλαβε την απελευθέρωση πόλεων και χωριών της Ανατολικής

²¹² Ό.π., σ.159

²¹³ N. Murray Butler κ.α., *Report of the International Commission...* ό.π., σ.92

²¹⁴ D. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars...* ό.π., σσ. 327-328

²¹⁵ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σ.324

²¹⁶ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ.172

Μακεδονίας όπως η Καβάλα (27 Ιουνίου) και το Πράβι (Ελευθερούπολη) και της Δυτικής Θράκης, όπως η Ξάνθη (13 Ιουλίου), το Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη, 12 Ιουλίου), η Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή, 16 Ιουλίου) κ.α.²¹⁷

Η νέα προέλαση του ελληνικού στρατού ξεκίνησε και στα τρία μέτωπα στις αρχές Ιουνίου και μέσα σε ένα περίπου δεκαήμερο είχαν καταφέρει και τα τρία τμήματα να προωθηθούν εντός της βουλγαρικής επικράτειας σε μεγάλο βάθος προς τους αντικειμενικούς τους στόχους. Η προέλαση ήταν συνεχής και οι μάχες αλλεπάλληλες εξωθώντας τις ελληνικές μονάδες στα όρια της αντοχής τους. Αν και ο βουλγαρικός στρατός υποχωρούσε, το έπραξε με τάξη και δεν έλειψαν οι αντεπιθέσεις σε πολλά σημεία των μετώπων²¹⁸. Κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Ιουνίου η προέλαση συνεχίστηκε με σκοπό τη σταδιακή σύμπτυξη των τριών ομάδων στο κέντρο με σκοπό την κατάληψη της Τζουμαγιάς. Δεν έγινε όμως με την αρχική ορμή καθώς οι αντικειμενικές δυσκολίες αλλά και η εξουθένωση των οπλιτών αυξάνονταν. Το δύσβατο της περιοχής, η ενίσχυση των βουλγαρικών δυνάμεων με μονάδες που αποσπάστηκαν από το σερβοβουλγαρικό μέτωπο, οι μεγάλες απώλειες σε έμπυχο δυναμικό και η κόπωση δυσχέραιναν τη θέση του στρατεύματος. Οι σημαντικότερες μάχες δόθηκαν (από τα δυτικά προς τα ανατολικά) γύρω από την κορυφή Χασάν Πασά, στη Τζουμαγιά και στο Πρέντελ Χαν.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της έντασης των μαχών αποτελεί η κατάληψη του υψώματος 1378. Οι μάχες γύρω από αυτή την κορυφή απέκτησαν επικό χαρακτήρα, διότι οι Βούλγαροι εξαπέλυσαν σφοδρές αντεπιθέσεις. Οι απώλειες για την μεραρχία που ανέλαβε το εγχείρημα αυτό έφτασαν σε οριακό σημείο διάλυσής της²¹⁹. Η πίεση των ελληνικών θέσεων αυξανόταν όλο και περισσότερο σε όλα τα μέτωπα, καθώς η Σερβία σύναψε ανακωχή δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στο βουλγαρικό επιτελείο να μεταφέρει δυνάμεις στο νότιο μέτωπο και να οργανώσει αντεπιθέσεις στα πλευρά της ελληνικής παράταξης. Η πλαγιοκόπηση απέτυχε και καθώς το ελληνικό επιτελείο ετοίμαζε νέα προώθηση προς κατάληψη καταλληλότερων θέσεων, ήλθε η διαταγή του τερματισμού των εχθροπραξιών και η σύναψη προσωρινής ανακωχής²²⁰. Από εδώ και πέρα τον λόγο είχε η διπλωματία.

Μετά τα αλλεπάλληλα διαβήματα των Μεγάλων Δυνάμεων για κατάπαυση του πυρός, τελικά δέχθηκαν τα εμπόλεμα κράτη την έναρξη των *διαπραγματεύσεων στο Βουκουρέστι* χωρίς όμως τη διακοπή των εχθροπραξιών²²¹. Αν και αρχικά υπήρξε διχογνωμία μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου για το αν έπρεπε η Ελλάδα να συμφωνήσει

²¹⁷ Ν. Οικονόμου, «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι...» ό.π., σσ. 345-346

²¹⁸ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ. 235

²¹⁹ C. Price, *The Balkan cockpit...* ό.π., σ.334

²²⁰ Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ. 282

²²¹ Ο.π., σ. 283

στην παύση των επιχειρήσεων, τελικά επικράτησε η άποψη του Βενιζέλου υπέρ της ανακωχής. Ο βασιλιάς και αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος θεωρούσε πως οι όροι της ειρήνης έπρεπε να υπαγορευθούν στο πεδίο της μάχης.²²² Ο Βενιζέλος, φοβούμενος πως αυτή η επιθετικότητα θα θεωρούνταν προκλητική εκ μέρους τις Ελλάδας και θα έστρεφε εναντίον της τους πάντες, επέμενε στην υπογραφή της ανακωχής και στην έναρξη των διαπραγματεύσεων για ειρήνευση. Μόνο όταν ο Κωνσταντίνος αντιλήφθηκε την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το στράτευμα, μετά από τις συνεχείς μάχες, αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να δεχτεί την εκχειρία²²³. Αρχικά, ο Ελ. Βενιζέλος επιχείρησε να επιτύχει την αποδοχή του συνόλου των ελληνικών διεκδικήσεων χωρίς όμως αποτέλεσμα. Αναγκάστηκε έτσι να υποχωρήσει ως το κατώτατο όριο των ελληνικών αξιώσεων που ήταν η γραμμή του ποταμού Νέστου. Και ενώ η Ρουμανία και η Σερβία ήλθαν σε συμφωνία με την Βουλγαρία, η ελληνοβουλγαρική διαπραγμάτευση σκόνταφτε στο ζήτημα της Καβάλας. Αν και οι Μεγάλες Δυνάμεις σχεδίαζαν αρχικά να επιδικαστεί στην Βουλγαρία, η διπλωματική οξυδέρκεια του Ελ. Βενιζέλου κατάφερε να μεταστρέψει το αρνητικό για τις ελληνικές διεκδικήσεις κλήμα και τελικά να κάμψει τις αντιδράσεις των Βουλγάρων επί του θέματος²²⁴. Έτσι, στις 28 Ιουλίου 1913 μετά από δέκα συνεδριάσεις υπογράφηκε η συνθήκη ειρήνης του Βουκουρεστίου.

Το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων βρήκε την Ελλάδα νικήτρια και κατά πολύ μεγαλύτερη, τόσο εδαφικά, όσο και πληθυσμιακά. Σε διάστημα δέκα μηνών διπλασίασε σχεδόν την εδαφική της έκταση και να αυξήσει κατά 80% περίπου τον πληθυσμό της²²⁵. Το τίμημα, ωστόσο, δεν ήταν μικρό. Από τους 120.000 χιλιάδες στρατιώτες που πολέμησαν για την εθνική ολοκλήρωση, δεν επέστρεψαν οι 8.225 ενώ άλλοι 33.142 τραυματίστηκαν στα πεδία των μαχών²²⁶. Επιπλέον, τα ψυχολογικά τραύματα που άφησε ο πόλεμος στους επιζήσαντες είναι ένα πλήγμα σχεδόν αδύνατο να εκτιμηθεί, πόσο, δε, μάλλον, από μια ιστορία που εξετάζει αποκλειστικά έναν πόλεμο «από ψηλά», ως μία σύρραξη, δηλαδή, κρατών και προσωπικοτήτων που αδυνατεί να συμπεριλάβει όψεις της βιωμένης πραγματικότητας του μετώπου παραγνωρίζοντας τον τρόπο με τον οποίο εκλαμβάνουν οι στρατιώτες της πρώτης γραμμής τον πόλεμο. «Η δημιουργία της νέας αυτής Ελλάδας δεν οφείλεται μόνο στην ικανότητα των στρατηγών και τη διπλωματική δεινότητα του Ελ. Βενιζέλου, αλλά και στο θάρρος και την αυτοθυσία όλων των απλών στρατιωτών που αποτελούσαν τον ελληνικό στρατό»²²⁷. Για να

²²² Κ. Σβολόπουλος, «*Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ' Αθήνα 1977, σ. 353

²²³ Ο.π.

²²⁴ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος...* ό.π., σ. 445

²²⁵ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993, σ. 11

²²⁶ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών πολέμων*, εκδ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1992, σ.265

²²⁷ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα...* ό.π., σ. 11

αντιληφθούμε τα βιώματα αυτών των ανθρώπων, να αφουγκραστούμε τις σκέψεις τους και να κατανοήσουμε τις πράξεις τους, πρέπει να μελετήσουμε όλα εκείνα τα στοιχεία που αποκαλύπτουν την πραγματικότητα του μετώπου. Στην προσπάθειά μας αυτή, συνεισφέρουν ιδιαίτερα οι στρατιώτες που είχαν την ανάγκη για επικοινωνία μέσα από επιστολές και ημερολόγια που έγραψαν «μετά από μία εξαντλητική πορεία, μετά από την αγωνία μιας μάχης ή στην ηρεμία του καταυλισμού όπου περίμεναν τις διαταγές του Αρχηγού»²²⁸.

²²⁸ Ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Οι επιστολές και τα ημερολόγια από το μέτωπο των Βαλκανικών Πολέμων

Η διάσωση πηγών αυτοβιογραφικού χαρακτήρα που γράφτηκαν κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων οφείλεται, κυρίως, σε δύο εκδοτικά κύματα. Το πρώτο συνέβη αμέσως μετά το πέρας του πολέμου, εξυπηρετούσε ανάγκες σχετικές με την εθνική ολοκλήρωση, ικανοποιούσε αισθήματα, πρωτίστως, εθνικά και ήταν σύντομο γιατί ακολούθησαν ιστορικά γεγονότα που συντάραζαν την ελληνική κοινωνία και μονοπώλησαν τον ιστοριογραφικό χώρο.²²⁹ Το δεύτερο άρχισε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, μετά τη στροφή της ιστοριογραφίας προς τις υποκειμενικότητες και τα βιώματα, στόχευε, κυρίως, στην ανάδειξη προσωπικών εμπειριών, προβάλλοντας, παράλληλα, πτυχές του πολέμου, που, είτε είχαν αγνοηθεί ως ασήμαντες είτε ηθελημένα παραμερίστηκαν από την επίσημη ιστορία της χώρας²³⁰.

Οι συγγραφείς των, κάθε λογής, μαρτυριών, για τους πολέμους αυτούς, προέρχονται από ένα ευρύ κοινωνικό φάσμα. Έτσι, ερευνώντας τις πηγές αυτές θα συναντήσουμε: προσωπικές επιστολές του τότε διαδόχου και αρχιστράτηγου Κωνσταντίνου, ημερολόγια και επιστολές επιτελικών αξιωματικών, πολεμικές ανταποκρίσεις ξένων δημοσιογράφων, μαρτυρίες διπλωματών, απομνημονεύματα στρατιωτών, αμάχων, ιερέων, κατασκόπων, γιατρών, επιστολές και ημερολόγια αξιωματικών και στρατιωτών που βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή κ.ά. Οι στόχοι αυτού του ερευνητικού εγχειρήματος επιβάλλουν τη χρήση των δύο τελευταίων, καθώς, μέσα από αυτές εξασφαλίζεται, στο μέτρο του εφικτού, η εν θερμώ καταγραφή των βιωμάτων από το μέτωπο. Κατώτεροι αξιωματικοί, έφεδροι, κληρωτοί στρατιώτες και εθελοντές, προερχόμενοι από διάφορες κοινωνικές τάξεις, διαθέτοντας διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο, παρουσιάζουν μέσα από τα γραπτά τους την πραγματικότητα του μετώπου όπως αυτοί την βίωσαν.

Ύστερα από έρευνα σε αρχεία, βιβλιοθήκες αλλά και μελέτες άλλων ερευνητών, συγκεντρώθηκαν εβδομήντα επτά (77) επιστολές, οι οποίες γράφτηκαν στο μέτωπο, απευθύνονταν αποκλειστικά σε οικογενειακά και φιλικά πρόσωπα και δεν προορίζονταν για δημοσίευση σε κάποια εφημερίδα, γραμμένες από πέντε άτομα. Επίσης, βρέθηκαν είκοσι εννέα (29) ημερολόγια που γράφτηκαν στο μέτωπο. Μόνο τα τρία από αυτά εκδόθηκαν λίγο μετά τον πόλεμο ενώ τα υπόλοιπα πολύ αργότερα. Εννιά (9) από αυτά έχουν υποστεί κάποια μεταγενέστερη επεξεργασία. Αυτό έγινε γιατί οι εκδότες τους, είτε οι ίδιοι οι συγγραφείς είτε οι συγγενείς τους, θεώρησαν ότι, για να είναι αξιόλογα, έπρεπε να τα εμπλουτίσουν με επιπλέον

²²⁹Ε. Δημητρίου, *Μια μελέτη των προσωπικών μαρτυριών για τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, (μεταδιδακτορική έρευνα), ΕΚΠΑ, Αθήνα 2016, σσ. 2 και 4

²³⁰Τ. Κωστόπουλος, *Η καταστροφή του παλιού Κιλκίς το 1913*, Εισήγηση στο ιστορικό συνέδριο «*Η μάχη του Κιλκίς και ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος*», Κιλκίς 19-20/6/2013, σσ. 9-10

σχόλια, αναλυτικότερες περιγραφές, αναφορές στην γενικότερη εικόνα του μετώπου κ.ά. Ένα δεύτερο μέρος, δεκατρία (13) στον αριθμό, αποτελεί πιστή μεταγραφή των ημερολογίων και των επιστολών, κυρίως, από ερευνητές, ενώ, για τα υπόλοιπα επτά (7), μπορούμε μόνο να υποθέσουμε αν έχουν υποστεί κάποια μεταγενέστερη επεξεργασία, αντιπαραβάλλοντάς τα με τα προηγούμενα. Σε κάθε περίπτωση, η συμβολή τους μπορεί να είναι σημαντική. Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν, αδρομερώς, όλα τα ντοκουμέντα που έχουν βρεθεί και θα γίνει μια πρώτη εμπειρική αποτίμηση των περιεχομένων τους.

Η γλώσσα που γράφουν είναι κυρίως αυτή της καθαρεύουσας των αρχών του περασμένου αιώνα ενώ μόνο λίγοι γράφουν στη δημοτική. Ο τρόπος που την μεταχειρίζονται εξαρτάται από την μόρφωση και το προσωπικό ύφος του καθενός. Ο ημερολογιακός λόγος δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τον επιστολικό, καθώς, και οι δύο, απευθύνονται σε κάποιον αναγνώστη. Κάποιες φορές, μάλιστα, και οι επιστολές αποκτούν χαρακτήρα έντονα ημερολογιακό, αφού κύριο μέλημα των επιστολογράφων είναι η αφηγηματική εξιστόρηση των μαχών στον παραλήπτη.²³¹ Το περιεχόμενο των δύο ειδών, ωστόσο, μπορεί να διαφέρει αισθητά. Στο ημερολόγιο μπορούν να αποτυπωθούν σχεδόν τα πάντα. Οι επιστολές είναι ένας διάλογος, επομένως, το περιεχόμενο επηρεάζεται και από τους παραλήπτες. Το ημερολόγιο αποτελεί έναν μονόλογο ο οποίος, σχεδόν πάντα, αναφέρεται στον πόλεμο, αντιθέτως, οι επιστολές είναι και μία ευκαιρία οι μαχητές να εκφραστούν για κάτι έξω από αυτόν, κάτι από την ζωή που άφησαν πίσω τους.

Το μέγεθος των επιστολών και των ημερήσιων ημερολογιακών εγγραφών ποικίλλει ανάλογα με τον χρόνο και τη διάθεση του καθενός. Σε περιόδους όπου η προέλαση είναι συνεχής και κοπιαστική, τόσο οι ημερολογιακές εγγραφές όσο και οι επιστολές είναι σύντομες, ενώ, όταν οι συγγραφείς βρίσκονται στα μετόπισθεν ή υπάρχει στασιμότητα στο μέτωπο, τους δίνεται ο χρόνος να εκφραστούν αναλυτικότερα. «Διαπιστώνεται ότι ο τρόπος με τον οποίο βίωναν τις εθνικές εξορμήσεις οι Έλληνες της εποχής ποικίλλει εξαιρετικά ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη, τη γεωγραφική τους προέλευση, τις επαγγελματικές τους δεξιότητες αλλά και τη θέση τους στον στρατιωτικό μηχανισμό».²³² Οι αξιωματικοί, ευρισκόμενοι σε συνεχή επαφή με το επιτελείο, διέθεταν μια πιο ευρεία εικόνα των πραγμάτων και, ως εκ τούτου, περιέγραφαν αναλυτικότερα τα γεγονότα. Επιπλέον, είχαν μεγαλύτερη οικονομική άνεση, διέθεταν άλογο, ιπποκόμο και κάποιες φορές διέμεναν σε ξενοδοχεία.

²³¹ Ο Γεώργιος Παρασκευόπουλος, στις επιστολές προς τον αδερφό του, εξιστορεί λεπτομερώς την πορεία του λόχου του στον Β' Βαλκανικό πόλεμο στο Γ. Παρασκευόπουλος, *Επιστολαί εκ του πεδίου των μαχών του ελληνοβουλγαρικού πολέμου 1913*, εκδ. Eurobooks, Αθήνα 2018, ανατύπωση.

²³² Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνικάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μίας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 17

Όλοι τους, ωστόσο, στο «τι» και «πώς» έγραψαν, επηρεάστηκαν, εκτός των άλλων, και από δύο παράγοντες που διαμόρφωσαν τη φύση του ίδιου του πολέμου. Πρώτον, η μαζική επιστράτευση (*Levée en masse, το έθνος υπό τα όπλα*), παρότι εξακολουθούσε να είναι υποχρεωτική, είχε, από καιρό, επιχρισθεί με τα εθνικά και δημοκρατικά ιδεώδη ώστε να παρουσιαστεί ως μία έκφραση ατομικής ελευθερίας· ως μία εσωτερικευμένη κοινωνική υποχρέωση, συνδεδεμένη με το νέο ιδεώδες του πολίτη.²³³ Δεύτερον, οι τεχνολογικές ανακαλύψεις που εφαρμόστηκαν στα πεδία των μαχών, άλλαξαν ριζικά τον τρόπο διεξαγωγής τους. Τα οπισθογεμή τυφέκια, τα πολυβόλα και, κυρίως, το εξελιγμένο πυροβολικό μετέτρεψαν τον πόλεμο εκ παρατάξεως σε πόλεμο ελιγμών (σε ξηρά και θάλασσα) και χαρακωμάτων.²³⁴ Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ήταν οι πρώτοι «σύγχρονου» πόλεμοι της Ελλάδας και οι επιπτώσεις των παραπάνω νεοτερισμών αποτυπώθηκαν και στις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών.

Η πλειονότητα των ημερολογίων και των επιστολών διακατέχεται από μία διάθεση φιλοπολεμική.²³⁵ Αυτό συνέβη, κυρίως, διότι ο χαρακτήρας των πολέμων ήταν εθνικοαπελευθερωτικός. Η αναγκαιότητά του, στην κοινή εθνική συνείδηση, δικαιολογούνταν από τις καταστάσεις που είχαν δημιουργηθεί την προηγούμενη δεκαετία και τις τακτικές εθνοκάθαρσης που ακολουθούνταν όλα αυτά τα χρόνια. Επίσης, το γεγονός ότι η έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων ήταν, κυρίως, θετική δεν προκάλεσε αρνητικά συναισθήματα και σκέψεις αμφιβολίας για τον πόλεμο. Χαρακτηρισμοί όπως: «Άξιον θαυμασμού ήτο το στράτευμα κατά την επίθεσιν»²³⁶ ή «Τα ελληνικά όπλα έσπειραν φονικά βλήματα κατά του εχθρού και ήδη ένδοξα και υπερήφανα περιστοιχίζουσι την γαλανόλευκόν μας, [...]»²³⁷ αποτελούν ένα δείγμα του ενθουσιώδους κλίματος που επικρατούσε στο στράτευμα.

Πολλές φορές, κατά τη μελέτη αυτών των κειμένων, την προσοχή μας ελκύουν όσα κάνουν μεγάλη εντύπωση, τα πιο συνταρακτικά γεγονότα, οι πιο ακραίες καταστάσεις, οι πιο βαθιές και ανομολόγητες σκέψεις, με αποτέλεσμα, η εικόνα που αναπλάθεται να απομακρύνεται από την κεντρική εικόνα του μετώπου. Όλα τα παραπάνω, αν και έχουν μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον δεν είναι παρά τα άκρα της συνολικής εικόνας. Η πραγματικότητα του μετώπου, όμως, βρίσκεται στις κοινές, επαναλαμβανόμενες και, πολλές φορές, ανιαρές ή μονότονες καταγραφές. Οφείλουμε, επομένως, να αναφερθούμε πρώτα σε αυτές.

²³³ D. Moran & A. Waldron, *The people in arms Military myth and national mobilization since the French Revolution*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2003, σ. 2

²³⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Τεχνολογία, βιομηχανική επανάσταση και πόλεμος: Οι βαλκανικοί Πόλεμοι ως μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα» στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *100 χρόνια από τη διεξαγωγή των βαλκανικών πολέμων – Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα 2013, σσ.23-43

²³⁵ Ε. Δημητρίου, *Μια μελέτη των προσωπικών μαρτυριών... ό.π.*, σσ. 3-4

²³⁶ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο. Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα 1993, σ.202

²³⁷ Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Υπόδουλοι ελευθερωταί αδελφών αλύτρωτων. Επιστολές, πολεμικά ημερολόγια και ανταποκρίσεις Κύπριων εθελοντών από την Ήπειρο και τη Μακεδονία του 1912-1913*, εκδ. Κέντρο επιστημονικών ερευνών – Πηγές και μελέτες της κυπριακής ιστορίας, Λευκωσία 1999, σ.347

Σε όλα τα ημερολόγια και σε πλείστες επιστολές προβάλλονται οι κακουχίες στις οποίες υποβάλλεται το ανθρώπινο σώμα. Καθώς περνούν οι μέρες στο μέτωπο, οι κακουχίες γίνονται εμφανείς όλο και περισσότερο στα ίδια τα σώματα, έτσι, το βίωμα δεν εγγράφεται μόνο στη μνήμη αλλά και στο σώμα.²³⁸ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Γεώργιου Παπασαράντου, στρατιώτη από το Ροεινό Μαντινείας, σε μια επιστολή προς τον αδερφό του: «Βεβαίως θα έχης την περιέργειαν να μάθης πως περνώ· μάθε λοιπόν ότι είμαι τέλειος ασκητής του Αγίου Όρους· κατά την μορφήν έχω μεταβληθή εις Βερβερίνον της Αιγύπτου, τρέφω δε και αρκετά σεβαστήν γενειάδα».²³⁹ Η συνεχής διαβίωση στο ύπαιθρο καθιστούσε πολυτέλειες τις άλλοτε δεδομένες ανέσεις του πρότερου βίου τους. Η εξεύρεση ενός στεγνού και άνετου μέρους για ύπνο ήταν, σχεδόν πάντα, άξια αναφοράς: «Εκ της κοπώσεως εκοιμήθημεν καθ' όλην την νύκταν σαν πεθαμένοι επάνω εις δέματα σικάλεως».²⁴⁰

Η τροφή και η εξεύρεσή της, όταν η επιμελητεία καθυστερούσε να προμηθεύσει την πρώτη γραμμή, καθίστατο πρωταρχικής σημασίας ασχολία. Οι στρατιώτες, άλλοτε αγόραζαν από τις τοπικές αγορές όσα είχαν ανάγκη, άλλοτε τους φίλευαν οι κάτοικοι των περιοχών απ' όπου περνούσαν, ενώ, όσο λιγότευαν τα χρήματα και η φιλοξενία των κατοίκων, τόσο το πλιάτσικο, που αρχικά ήταν κατακριτέο, γινόταν πάγια τακτική εξεύρεσης τροφής. Σε πολλές επιστολές γίνεται αναφορά στην συνεχή αύξηση των τιμών των προϊόντων ενώ στα ημερολόγια η λεπτομερής περιγραφή ενός καλού γεύματος μας πληροφορεί για τη σημασία που δίνανε στο φαγητό, όπως αυτή του Βασιλείου Σουράπα:

«Εκεί ήτο πλήθος ορνίθων, παπιών, γάλων, χηνών. Εφορμήσαμεν άλλοι με πέτρας, άλλοι με ξίφη και εντός ολίγου όλο το τάγμα, άλλοι με δύο και τρεις όρνιθες και άλλοι εις σείρας αυγά και άλλα. Εγώ έπιασα μια γαλοπούλα, η μόνη που ευρέθη εκεί.[...] Το θέαμα ήτο έξοχον. Άλλοι έσφαζον, άλλοι εμαδούσαν, άλλοι έφευγον και εκυνηγούσαν. Θέαμα δια κινηματογράφον εξαίσιον. [...] Ήναψα μεγάλην πυράν καθώς και καλήν και έψησα την γαλοπούλα, μη έχων άλας γέμισα αυτήν με τυρί, όπου εψηθή θαυμάσια.»²⁴¹.

Η πείνα και η δίψα, κάποιες φορές, γίνονταν ανυπόφορες, αναγκάζοντας τους στρατιώτες να καταφύγουν σε έσχατες λύσεις. Ο Γεώργιος Παπασαράντου περιγράφει στον αδερφό του:

«[...], καθ' όλον το εκεί χρονικόν διάστημα υποφέρομεν τρομερά εκ της δίψης, καθ' όσον το νερόν του ποταμού εκτός του ότι ήταν θολόν και ελεεινόν, αλλά και πλήρες πτωμάτων.[...] εγώ πιεσθείς υπό της δίψης και εις ουδέν λογισάμενος τας συνεπειάς, μετέβην και έπιον ακορέστως εις τον ποταμόν κάτωθεν ενός τεραστίου

²³⁸ Μ. Δαλέζιου, *Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού...* ό.π., σ .38

²³⁹ Γ. Παπασαράντου, *Επιστολαί...* ό.π., σ.14

²⁴⁰ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο...* ό.π., σσ. 184-185

²⁴¹ Ό.π., σσ. 187-188

*ποδός Βουλγάρου· ευτυχώς μέχρι της στιγμής ταύτης, με την βοήθειαν του Θεού, δεν έπαθον τίποτε».*²⁴²

Οι καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την περίοδο των επιχειρήσεων ήταν η δεύτερη μεγάλη έγνοια τους. Εκτεθειμένοι στα ακραία στοιχεία της φύσης, υποβλήθηκαν σε κακουχίες που έφτασαν την σωματική και ψυχική τους αντοχή στα όρια. Πολλές πορείες και διανυκτερεύσεις γίνονταν σε περιοχές με μεγάλο υψόμετρο και όσο πιο βόρεια κινούνταν τόσο πιο έντονα και απρόβλεπτα γίνονταν τα καιρικά φαινόμενα. Στις 19 Οκτωβρίου 1912 ο Απόστολος Πουλόπουλος γράφει στο ημερολόγιό του: *«Κοιμόμεθα επί τόπου τυλιχθέντες με τα αντίσκηνα. Την νύκτα μας καταλαμβάνει βροχή. Το νερό μας πλημυρίζει και κατασκευάζονται αντίσκηνα προχείρως όπου καταφεύγομεν σαρδελιδόν και διερχόμεθα την νύκτα».*²⁴³ Οι δρόμοι και τα μονοπάτια κάτω από τα πόδια εκατοντάδων στρατιωτών και υποζυγίων μετατρέπονταν σε «βόρβορο». Ο χειμώνας του 1912-1913 έπεσε βαρύς στα βουνά της Ηπείρου και βρήκε τους μαχητές απροετοίμαστους. Η συνεχής διαβίωση σε συνθήκες υγρασίας και ψύχους προκάλεσε μεγάλη πτώση του ηθικού και απώλειες στις τάξεις της Στρατιάς Ηπείρου. Ο Νικόλαος Πετιμεζάς, ευρισκόμενος στο μέτωπο της Ηπείρου από την αρχή των επιχειρήσεων μέχρι και την κατάληψη των Ιωαννίνων, αναφέρει στις 26 Δεκεμβρίου του 1912:

*«Το ψύχος ήρχισε να γίνεται δριμύτερον και ελπίς δεν υποφώσκει περί επισταθμίας. Βλέπομεν τα χωρία από υψηλά ως παραδείσους απηγορευμένους. Τρεις μήνες υπό ουρανό. Επεθύμησα στέγην έστω και καλύβας και πάτωμα, όχι χόμα προς θεού».*²⁴⁴

Αρκετές αναφορές γίνονται και σε θέματα ατομικής υγιεινής, ασθενειών και τραυματισμών. Οι έλλειψη βασικών ειδών και εγκαταστάσεων ατομικής υγιεινής, καθαρού νερού, ακόμη και χρόνου για την ατομική περιποίηση, δημιουργούσαν, όπως είναι φυσικό, ανθυγιεινές καταστάσεις. Ένα μπάνιο μετά από μέρες αποτελούσε γεγονός ξεχωριστό και τα αποτελέσματά του άξια αναφοράς: *«Εγώ καθαρός!»*.²⁴⁵ Πολλοί παραπονούνταν για την άθλια κατάσταση στην οποία βρίσκονταν: *«Εξακολουθούμεν παραμένοντες εις τον μύλον όπου η κατάστασης είναι εντελώς γουρουνώδης· έχομεν πέντε μέρες να βγάλωμεν και την στολήν μας ακόμη, μας έχουν καταφάγει οι ψίλοι και αι κοτόψειρες από φαή δε, περνούμεν αισχρά».*²⁴⁶ Άλλοι ανέφεραν συμπτώματα διάρροιας, ενώ, τα παράσιτα, για πολλούς, είχαν γίνει δεύτερος εχθρός: *«Την εσπέραν τη αρχηγία του επιλοχίου μας ανεκαλύψαμεν τας προφυλακάς του εχθρού (φθείρας)*

²⁴² Γ. Παπασαράντου, *Επιστολαί... ό.π.*, σσ. 52-53

²⁴³ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο... ό.π.*, σ. 47

²⁴⁴ Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας 1912-1913*, εκδ. Παγκαλαβρυτινή Ένωσις, Αθήνα 1981, σ. 102

²⁴⁵ Π. Δ. Ανδρουλής, *Το ημερολόγιον ενός αστρατιώτου: Ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος του 1913*, εκδ. Μακρής, Αθήνα 1971, σ. 37

²⁴⁶ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο... ό.π.*, σ. 195

και συνεπλάκημεν μετ' αυτού όντος πολυαρίθμου». ²⁴⁷ Επίσης, όλοι όσοι πέρασαν κατά τον Β' Βαλκανικό πόλεμο από τις χολερόβλητες περιοχές, έκαναν αναφορές, μικρές οι μεγάλες, στην εμφάνιση της νόσου και στον εμβολιασμό που υποβλήθηκαν. Από τις πιο περιγραφικές είναι αυτή του Βασίλειου Σουρράπα στις 19 Ιουνίου 1913:

«[...] επέσαμε εις το νεκροταφείον των χολεριόντων, όπου υπέρ των 60 ήσαν στην αράδα, δυστυχείς συνάδελφοί μας. Μια οσμή ακούσαμε όλοι μας πολύ βρωμερή. [...] Το μεσονύκτιον εξυπνώ και ακούγω βογγητά και τους νοσοκόμους με τον ιατρόν να περιέρχονται εις διάφορα μέρη του καταυλισμού. [...] Είδομεν πολλούς εκ των συναδέλφων μας εξαπλωμένους εις το έδαφος. Εκυλίοντο και εκλωτσούσαν τους πόδας ως βάτραχοι. Τους μετέφεραν εις εν μέρος μακράν του καταυλισμού υπό την επίβλεψιν του ιατρού και νοσοκόμου». ²⁴⁸

Μελετώντας τις μαρτυρίες από το μέτωπο, διαπιστώνουμε πως ένας πόλεμος είναι κυρίως ατελείωτες και εξοντωτικές πορείες παρά μάχες. Πολλοί μαχητές περιγράφουν λεπτομερώς την πορεία της μονάδας στην οποία ανήκαν, τα τοπωνύμια, τις αποστάσεις, τις ώρες πορείας και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξήχθησαν. Οι τακτικοί ελιγμοί που σχεδιάζονταν στο επιτελείο σήμαιναν για τους στρατιώτες στο μέτωπο πολύωρες πορείες. Ο Νικόλαος Πετιμεζάς γράφει παραπονούμενος: «Πόσον αφελείς οι των επιτελείων διατάσσοντες τοιούτου είδους πορείας και φανταζόμενοι ότι αι αποστάσεις μετρώνται επί του χάρτου με την κλίμακα». ²⁴⁹ Το ορεινό πεδίο καθιστούσε τις πορείες ακόμα δυσκολότερες και οι αλληπάλληλες βουνοκορφές έκαμπαν το ηθικό των οδοιπόρων. Η κόπωση έφτανε σε οριακό σημείο όπως πολύ παραστατικά αφηγείται ο Φίλιππος Δραγούμης:

«Εξαντλημένος από την πρωινή πορεία, στο μισό τον ανήφορο η αναπνοή μου πιάστηκε κι αναγκάστηκα να σταθώ και να βγω από τη γραμμή. Ίδρωνα όλος και η καρδιά μου χτυπούσε τα στήθια μου τόσο, που νόμιζα πως θα μου βγει. Έπεσα σε μια πέτρα. Είδα πολλούς που είχαν πάθει το ίδιο. Μα τότε αισθάνθηκα πιο βαθιά τον ηθικό τον πόνο, πως οι στρατιώτες μου προχωρούσαν και γω έμενα πίσω. Κι όμως βήμα δεν μπορούσα να κάνω πιο ψηλά. Ξέσφιζα το ζωστήρα μου, έριζα το γυλιό μου, τον άνοιξα, έβγαλα κάμποσα πράματα, όσα λιγότερο θα μου χρησίμευαν, και τα εγκατέλειπα κει πέρα». ²⁵⁰

Στο τέλος, έπρεπε να βρουν το κουράγιο για να πολεμήσουν.

Η μάχη είναι το αποκορύφωμα του πολέμου, η φάση στην οποία θα κριθεί η έκβασή του, ο λόγος που πολλοί αποφάσισαν να καταγράψουν τα βιώματά τους. Ως εκ τούτου, οι περιγραφές των μαχών σε όλα τα ημερολόγια και πολλές επιστολές αποτελούν το κυρίαρχο θέμα.

²⁴⁷ Ό.π., σ. 61

²⁴⁸ Ό.π., σ. 185

²⁴⁹ Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας...* ό.π., σ. 166

²⁵⁰ Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο - Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1988, σ. 44

Αλληπάλληλες επιθέσεις, καταγιγιστικά πυρά πυροβολικού, έφοδοι με εφ όπλου λόγχη, τραυματισμοί, παρ' ολίγον τραυματισμοί και νεκροί συνθέτουν την εικόνα των μαχών όπως την βίωσαν:

*«Συμπετυκνωμένα σώματα εχθρού με εφ' όπλου λόγχη αιματωμένας έχοντα τας τετράδας και ομαδικώς εις αρκετόν μέτωπον και με βήμα προσβολής υπό κρότους τυμπάνων και εκκωφαντικών ούρα βαίνουσιν εναντίον ημών όπως επιχειρήσωσι διάσπασιν. Άπελπισ προσπάθεια. Ουδέν αγριότερον της στιγμής εκείνης ποτέ ενεθυμήθην εις μάχην άλλην. Ο εχθρός προχωρεί ταχύς και εντός ολίγου πλησιάζει τα προχώματα αυτού, συμπαρασύρει τους περισσότερους εν αυτοίς υπερβαίνων ταύτα, πλησιάζει όλο εν προς τας θέσεις μας. Και εφ' όσον πλησιάζει τόσον καθίσταται αι φωναί ισχυρότεραι και τα τύπανα ευκρινέστερα».*²⁵¹

Στο σύνολο των μαρτυριών, αναδεικνύεται η συλλογική προσπάθεια να εκτοπιστεί ο εχθρός. Το «εγώ» παραμερίζεται και στο προσκήνιο έρχεται το εθνικό «εμείς»:

*«Ετρέξαμεν όλοι όρθιοι προς τα εμπρός. Εμπρός είπαμεν, να τους συλλάβωμεν εις τας χείρας. Επροχωρήσαμεν και τους πλησιάσαμεν έως 50 βήματα, όπου επηκολούθησεν σφοδρό πυρ. [...] Εν τω μεταξύ εκάμαμε επίθεσιν και τους εβγάλαμεν εκ των οχυρών θέσεων ας κατείχον και τους εκυνηγήσαμεν έως εν ρωσσικόν μοναστήριον».*²⁵²

Ένα μεγάλο μέρος της περιγραφής των μαχών αφιερώνεται στη δράση του πυροβολικού. Το εξελιγμένο αυτό όπλο, με την μεγάλη ευστοχία, την αυξημένη ταχυβολία και την ισχυρή δύναμη πυρός, διαμόρφωσε τον τρόπο μάχης στον 20^ο αιώνα.²⁵³ Ο Νικόλαος Πετιμεζάς, όντας λοχαγός πυροβολικού στο, κατεξοχήν πεδίο χρήσης του, Μπιζάνι, παρέθεσε πολύ εύστοχα τις αντιλήψεις που επικρατούσαν για το όπλο αυτό:

*«[...] το πυροβολικόν από το οποίο νομίζουν ότι εξαρτάται να εκτελή θαύματα: περιμένουν αυτό να εκτοπίζη διαρκώς τον εχθρόν, να σιγά πυροβολεία, να επισύρη τας βολάς του εχθρού και οι πεζοί να προχωρούν μη βαλλόμενοι»*²⁵⁴

Για τον φόβο που προκαλούσε αναφέρει: «αι δε προηγούμεναι μάχαι μοι απέδειξαν πόσον οι ιδικοί μας επηρεάζονται εκ των οβίδων».²⁵⁵ Και πώς να μην το φοβούνται όταν ο ίδιος μας περιγράφει: «Τα πέριξ είναι πλήρη νεκρών Τούρκων γυμνών, τεμαχισμένων υπό οβίδων και φρικωδών την θέαν».²⁵⁶ Περισσότερο αποτροπιαστική είναι η περιγραφή του κανονιοβολισμού: «[...] την στιγμήν της μάχης ευρισκόμενην εις ένα λόφον και εθεόμην την

²⁵¹ Σ. Τζάνος, *Ημερολόγιον Βαλκανικών πολέμων 1912-13*, εκδ. Φ.Ι.Α.Λ.Ε.Θ., Θεσσαλονίκη 2016, σ. 147

²⁵² Λ. Τρίγα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο... ό.π.*, σ. 183

²⁵³ Ε. Χατζηβασιλείου, «*Τεχνολογία, βιομηχανική επανάσταση και πόλεμος... ό.π.*», σσ. 29-31

²⁵⁴ Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας... ό.π.*, σ. 121

²⁵⁵ Ό.π., σ. 121

²⁵⁶ Ό.π., σ. 120

δράσιν του πυροβολικού, έβλεπες εις τον αέρα, χέρια, πόδια, κεφάλια, σάρκας αναμεμιγμένας με χρώματα [...]»²⁵⁷

Ενδιαφέρουσες είναι και οι μαρτυρίες από τη φάση του πολέμου που δεν είχε θετική έκβαση για τον ελληνικό στρατό. Η τουρκική αντεπίθεση στην περιοχή του Αμυνταίου κατά την πλαγιοφυλακή της Στρατιάς Μακεδονίας περιγράφεται από όσους ανήκαν στις μονάδες της 5^{ης} Μεραρχίας ως ένα σκηνικό άτακτης υποχώρησης και διάλυσης των ελληνικών δυνάμεων. Ο Στέφανος Τζάνος ήταν ένας από αυτούς:

*«10 ¼ π.μ. ότε αντιλαμβανόμεθα ότι έχομεν περικυκλωθή εν είδη ημικυκλίου υπό του εχθρού. Παν τότε απορρίπτεται γυλιός, σακκίδιον, τροφαί κ.τ.λ. 50 – 60 όπλα, [...] τότε αρχίζουν να βάλλουν εξ όλων μερών εναντίον μας. Είμεθα χαμένοι. [...] βαλλόμεθα υπό ραγδαίων πυρών υπό τε των χωρικών και του στρατού-μερικοί αποπειρώνται άμυναν, τους πάντας όμως συνέχει ο φόβος».*²⁵⁸

Φυσικά, για να υπάρξει μάχη πρέπει να υπάρχει και εχθρός. Το πώς αυτός προβάλλεται στις προσωπικές μαρτυρίες των πρωταγωνιστών είναι μια επίσης σημαντική πτυχή που πρέπει να μελετηθεί. Τα προαιώνια πάθη μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων αλλά και οι διαμάχες κατά τον Μακεδονικό Αγώνα προδιέθεταν τη στάση των Ελλήνων στρατιωτών. Επίσης, τα εθνικά ιδεώδη διαμόρφωσαν ένα συμβολικό δίπολο μεταξύ του πολίτη-στρατιώτη και του εχθρού. Ο πρώτος, ως μια ηρωική μορφή, αποτελούσε την ενσάρκωση του έθνους, ενώ ο δεύτερος προβαλλόταν ως ένας δαιμονοποιημένος εχθρός του έθνους που απειλούσε την ίδια την ύπαρξή του.²⁵⁹ Οι αναφορές στους «απέναντι» είναι, ως επί το πλείστον, σύντομοι και μονολεκτικοί χαρακτηρισμοί όπως, Τουρκαλάδες, Σκύλος και Αρκουδιάρης (για τους Βούλγαρους), ενώ τις περισσότερες φορές αναφέρονται με τον απρόσωπο χαρακτηρισμό «ο εχθρός». Αρκετές φορές, εκφράζουν μειονεκτικά σχόλια για το σύνολό του ως κατώτερο έθνος, αντιπαραβάλλοντάς το, κάποιες φορές, με την ελληνική ανωτερότητα. Ο Ιωάννης Παπαδήμας, αξιωματικός του πυροβολικού, λίγες μέρες μετά την έναρξη του πολέμου, περιγράφει την στιγμή όπου, αυτός και οι συμπολεμιστές του, αντικρίζουν Τούρκο αιχμάλωτο:

*«Εις τας 5 περνούν επάνω σε μίαν σούστα ένα νέον Τούρκον στρατιώτην τραυματίαν εκ Γριμπόβου και αναγκάζομαι να παρατηρήσω τους στρατιώτας μας δια τους εμπαιγμούς που του αποδίδουν. Τους διαλύω συνιστών εις αυτούς σεβασμόν εις τους αδύνατους εχθρούς και να μη κάμνουν ότι κάμνουν οι Τούρκοι και του δίδω ένα πορτοκάλι».*²⁶⁰

²⁵⁷ Γ. Παπασαράντου, *Επιστολαί... ό.π.*, σ. 25

²⁵⁸ Σ. Τζάνος, *Ημερολόγιον... ό.π.*, σσ. 52-53

²⁵⁹ D. Moran, A. Waldron, *The people in arms... ό.π.*, σ. 101

²⁶⁰ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο... ό.π.*, σ. 75

Οι χαρακτηρισμοί για τους Βούλγαρους ήταν πιο οξείς και αυτό διότι οι συνεχείς προκλήσεις στη συνοριακή γραμμή πριν την έναρξη του Β΄ βαλκανικού πολέμου, η σφοδρότητα των μαχών και οι ωμότητες εις βάρος των Ελλήνων της βουλγαροκρατούμενης Μακεδονίας είχαν δημιουργήσει ένα έντονα αντιβουλγαρικό κλίμα. Διαβάζουμε σχετικά: «Οι Βούλγαροι δια της γνωστής μεθόδου της ατιμίας των [...]»²⁶¹, «[...] η ψυχή μας πληρούται μίσους προς την απεχθή και βάρβαρον ταύτην φυλήν. Πότε άραγε θα φθάση η στιγμή να λογαριασθώμεν και μετ' αυτών;».²⁶² Ελάχιστες φορές αντιμετωπίστηκε ως άξιος αντίπαλος: «Οι εχθροί ούτοι πράγματι υπήρξαν ανδρείοι [...]»²⁶³, «Αυτοί οι άνθρωποι κάνουν έναν έκτακτον πόλεμον».²⁶⁴ Γενικότερα, πολύ σπάνια προβλήθηκε η ανθρώπινη υπόστασή τους: Στις 15 Ιανουαρίου του 1913, απέναντι από το Μπιζάνι ο Νικόλαος Πετιμεζάς εξομολογείται: «Τι κρίμα να σκοτώνεται ο κόσμος κατ' αυτόν τον τρόπον. Αλλ' εν τούτοις αυτά τα τέρατα πρέπει να φύγουν και να μας αφήσουν τους ωραίους αυτούς τόπους των πατέρων μας».²⁶⁵

Στις περιγραφές των πολεμιστών πολλές είναι και οι αναφορές στις σχέσεις τους με τον γηγενή πληθυσμό των περιοχών από τις οποίες διέρχονταν ή στρατοπέδευαν. Οι Έλληνες κάτοικοι τους επεφύλασσαν υποδοχή απελευθερωτών. Σε όλες τις μαρτυρίες, τα πιο έκδηλα συναισθήματα είναι αυτά της χαράς και της συγκίνησης κατά την είσοδό τους σε πόλεις και χωριά με έντονο το ελληνικό στοιχείο. Η λεπτομερής περιγραφή της εκάστοτε υποδοχής αποτελούσε και μια απόδειξη ότι ο πόλεμος αυτός ήταν δίκαιος και πως οι θυσίες τους δεν ήταν μάταιες. Κατά την είσοδο του στόλου στο Λιμάνι της Μυτιλήνης ο ναύτης του θωρηκτού «Ψαρά» Κωνσταντίνος Γρίβας μαρτυρεί:

*«Ο λαός αφυπνισθείς είδεν μετά χαράς αυτό το οποίον επερίμενεν επί τόσα έτη και ήρχισεν συρρέων εις την παραλίαν ζητωκραυγάζων αενάως και πυροβολών ακαταπαύστως ενώ οι κώδωνες των εκκλησιών αενάως εκρούοντο δαιμονιωδώς, ήρχισαν δε επιβαίνοντες επί λέμβων να πλησιάζουν επί των πολεμικών και ζητωκραυγάζοντες να κλαίουν εκ της μεγάλης συγκινήσεως διότι επρόκειτο να αποτάξουν τον βαρύν και άτιμον ζυγόν του τυράννου».*²⁶⁶

Αυτοί ήταν οι πρώτοι που άνοιξαν τα σπίτια τους για να τους φιλοξενήσουν και να τους περιποιηθούν με όποιον τρόπο μπορούσαν.

«Καταλύομεν εκεί και το εσπερινόν μας συσσίτιον τη ευγενεία των φιλοξενούντων μας αποτελείται από 5 ειδών φαγητά μετά γλυκίσματος απάντων

²⁶¹ Ο.π., σ. 192

²⁶² Δ. Λιβιεράτος, *Ωρες μάχης: Ημερολόγιο 23-2 ως 5-10-1913*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991, σ. 20

²⁶³ Σ. Τζάνος, *Ημερολόγιον... ό.π.*, σ. 148

²⁶⁴ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο... ό.π.*, σ. 207

²⁶⁵ Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας... ό.π.*, σ. 128

²⁶⁶ Κ. Γρίβας, *Ημερολόγιο Κωνσταντίνου Ιωάννη Γρίβα, ναύτη γραφέως στο θωρηκτό Ψαρά κατά τους πολέμους 1912-1913*, εκδ. (μονογραφία), Αθήνα 1998, σ. 26

τελείως παρασκευασμένων. [...] Αποχωρούμεν εις το άνω διαμέρισμα προς ύπνον. Εκεί νέα έκπληξις μας περιμένει. Μας έχουν προετοιμάσει αναπauτικότητας κλίνην [...]».²⁶⁷

Επιπλέον, αναφέρονται και στις βιαιότητες εις βάρος των υπόδουλων Ελλήνων. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι χαρακτηρίζονται από μία συστηματική βία κατά των αμάχων. Η βία κατά αμάχων είναι, προφανώς, σύμφυτη με τον πόλεμο ανά τους αιώνες. Τον 20ό αιώνα όμως, σε πολλές περιπτώσεις, η βία αυτή εξυπηρετούσε και έναν νέο σκοπό, αυτόν της εθνοκάθαρσης, έτσι ώστε η εθνική επικράτεια να συνοδεύεται από την επιθυμητή πληθυσμιακή ομοιογένεια.²⁶⁸ Συγκλονιστικές είναι οι περιγραφές των στρατιωτών από περιοχές όπου ο τουρκικός και βουλγαρικός στρατός είχαν προβεί σε φόνους και δηώσεις. Η περιγραφή της εισόδου στην πόλη των Σερρών είναι ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα:

*«Την επομένην 29 Ιουνίου ετοιμάζεται το Σύνταγμα και βαδίζει προς το εσωτερικόν της πόλεως. Βαδίζομεν επί απεράντου νεκροταφείου επί τέφρας και ερειπίων. Άπασα η ελληνική συνοικία, η αγορά και τα καταστήματα είναι ήδη τέφρα και κόνις. Βαδίζομεν με την καρδιάν σπαρασσομένην και κύπτοντες την κεφαλήν χωρίς ουδένα Έλληνα να συναντήσωμεν. Έχουν φύγει άπαντες όπως σώσουν τουλάχιστον την ζωήν των».*²⁶⁹

Στις περιπτώσεις που γίνονται αναφορές σε αλλοεθνείς, οι αναφορές αποκτούν, κυρίως, χαρακτήρα ουδέτερο. Τόσο γιατί οι συναναστροφές τους ήταν λίγες όσο και γιατί ήθελαν να αποστασιοποιηθούν από αυτό που, πιθανότατα, όλοι είχαν γίνει μάρτυρες, αν δεν είχαν λάβει μέρος. Στα αυτοβιογραφικά ντοκουμέντα από τα μέτωπα των δύο πολέμων υπάρχει αρκετά μεγάλος αριθμός αναφορών σε ελληνικές ωμότητες κατά των αμάχων, που δύσκολα μπορούν να αγνοηθούν. Η βία αυτή δεν οφειλόταν σε εγγενή κτηνωδία των πολεμιστών αλλά στην συστηματική εφαρμογή της από όλα τα εμπόλεμα στρατεύματα,²⁷⁰ τα οποία, βέβαια, δεν την εφάρμοσαν στον ίδιο βαθμό²⁷¹. Οι περισσότερες μαρτυρίες αφορούν σε πλιάτσικο εγκαταλελειμμένων οικιών και την πυρπόλησή τους όπως αυτές στις πόλεις των Γιαννιτσών: «Διέλευσις δια της πόλεως η οποία εν ριπή οφθαλμού παραδίδεται εις τας φλόγας και την διαρπαγήν»²⁷², και του Κιλκίς: «Σε λίγο μπήκαν και άλλα τμήματα και περί το βραδινό του βάλαν φωτιά απ' όλες τις μεριές και κάηκε σχεδόν όλο».²⁷³ Λιγότερες περιέχουν φόνους αμάχων: «[...] είχαμε συλλάβει Τουρκους χωρικούς, [...] ο επικεφαλής μας ταγματάρχης Κοσ Μαυρομηχάλης διέταξε όπως τους φονεύσουμε. [...] τις μεν χανούμισες με τα χανουμάκια τα αφήσαμεν ελεύθερα,

²⁶⁷ Δ. Λιβιεράτος, *Ώρες μάχης...* ό.π., σ. 34

²⁶⁸ Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση...* ό.π., σ. 18

²⁶⁹ Δ. Λιβιεράτος, *Ώρες μάχης...* ό.π., σσ. 68-69

²⁷⁰ Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση...* ό.π., σ. 18

²⁷¹ Carnegie Endowment for international peace, *Report of the International Commissio...* ό.π., σσ. 71-92

²⁷² Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο...* ό.π., σ. 48

²⁷³ Μ. Σοφούλης, *Ημερολόγιο πολέμου (1906-1941)*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 77

τους δε Τουρκαλάδες τους ετουφεκήσαμε»²⁷⁴ Σπανιότερα, υπάρχουν αναφορές με πιο αντιπολεμική διάθεση όπου μνημονεύονται φιλοξενίες ελλήνων στρατιωτών από Τούρκους και Βούλγαρους κατοίκους. Ο Μανώλης Σοφούλης αισθάνεται την ανάγκη να μιλήσει για την εγκάρδια φιλοξενία που είχε:

*«Σημειώνω ιδιαιτέρως την ευγένεια και ψυχική καλωσύνη και αγαθότητα του Ιμπραήμ και ιδιαιτέρως του γέρου του πατέρα. Όχι από φόβο, αλλά από αγαθοσύνη ψυχής μας προσέφερε ό,τι του ήταν δυνατόν. Μας υποχρέωσε με την προθυμία του. Το λέγαμε Οσμάν Αγά».*²⁷⁵

Έντονο, πολλές φορές, είναι και το ενδιαφέρον που δείχνουν οι στρατιώτες στην περιγραφή των τόπων που επισκέπτονται, προσδίδοντας έτσι και ένα ταξιδιωτικό χαρακτήρα στα ημερολόγια και τις επιστολές τους. Η εξόρμηση στα πολυθρύλητα μέρη του Βορρά ήταν, εκτός των άλλων, και ένα συναρπαστικό ταξίδι. Ο Διονύσιος Λιβιεράτος, μέσω των επιστολών του, προέτρεπε την οικογένειά του να βρει έναν χάρτη ώστε να παρακολουθεί τις κινήσεις του και να εντοπίζει τα μέρη από τα οποία διήλθε. Συχνά κατέγραφαν την εθνολογική σύσταση των πόλεων και των χωριών παρατηρώντας την αναλογία εκκλησιών / τζαμιών και ελληνικών / βουλγαρικών σχολείων. Στο ημερολόγιό του, ο Στέφανος Τζάνος, σε ένα παράρτημα παρουσιάζει με σύντομες περιγραφές δέκα πόλεις και χωριά της Δ. Μακεδονίας και της Β. Ηπείρου. Αρκετές αναφορές έγιναν και για το φυσικό τοπίο που συνάντησαν.

*«Τα νερά του Βλαντόβου (Άγρα) περνώντας μέσα απ'την πόλι αυτή κάνουν τρεις διακλαδώσεις [...]. Οι κύκνοι, πάπιες, κάργες με τα πολύχρωμα φτερά τους και τα μονότονα ξεφωνητά τους στα ήρεμα νερά των ποταμιών αυτών, την κάνουν πόλι του έρωτα, της ομορφιάς. Παρακολουθώντας τα νερά στα ποτάμια αυτά μας φέρνουν σε υπερήφανο κρημνό που απότομα, και με ύψος 40 και πιο πολλά μέτρα, μας δείχνουν τρεις μεγάλους καταρράκτας. [...] Ό,τι κι αν πει, ό,τι κι αν γράψει κανείς για τα Βοδενά είναι λίγο [...].»*²⁷⁶

Άλλοι, εστίαζαν την προσοχή τους στα αρχαία μνημεία που έβρισκαν στον δρόμο τους: «Τον οδήγησα εις το μέρος εύρον τας αρχαιότητας. Εκ της εξετάσεως του τάφου νομίζω ότι εκτός των αρχαιοτήτων πρόκειται εδώ και περί Βυζαντινού τίνος συνοικισμού ή Μοναστηρίου, [...]».²⁷⁷

Σε πάρα πολλές μαρτυρίες καταγράφεται το ενδιαφέρον των στρατιωτών για τα νέα ή τις φήμες που μαθαίνουν από τα άλλα μέτωπα. «Διαδόσεις πολλάί, προ πάντων περί της μεραρχίας

²⁷⁴ Γ. Μαρκούλης, *Ενθύμιον του Τουρκοβουλγαρικού και Ελληνοσερβοβουλγαρικού πολέμου 1912-1913 Ημερολόγιον και Βίος του Γεώργιου Έμμ. Μαρκούλη κατά την εκστρατείαν του 1912 – 1913*, εκδ. Πνευματικό κέντρο Βελβεντού, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 26

²⁷⁵ Μ. Σοφούλης, *Ημερολόγιο... ό.π.*, σ. 58

²⁷⁶ Ό.π., σ. 61

²⁷⁷ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο... ό.π.*, σ. 192

του Μαθιοπούλου, η οποία λέγουν πως ετράπη εις άτακτον φυγήν προς την Κοζάνην. Και εδώ ανησυχεί ο κόσμος, μήπως έλθουν οι Τούρκοι στην Βέρροϊαν».²⁷⁸ Αρκετές φορές, οι ανακριβείς πληροφορίες που έφταναν στ' αυτιά τους τους προκαλούσαν σύγχυση: «Μας μένει ακόμη η Θεσσαλονίκη και το Μοναστήρι. Σήμερα διαδίδεται ότι κατελήφθησαν και τα Ιωάννινα».²⁷⁹ Ο Γεώργιος Παπασαράντου περιγράφει με ιδιαίτερα παραστατικό λόγο τον τρόπο διάδοσής τους:

Πολλάι φήμαι διασταυρούνται μεταξύ των ανδρών· εδώ έχομεν και στρατιωτικά παραρτήματα, δηλαδή στρατιώτης πλησιάζων στρατιώτην λέγει αυτώ εις το ους χαμηλοφώνως είδησιν τινα προερχομένην εκ θετικής πηγής και ως μη επιδεχομένην διάψευσιν· αλλά προς Θεού! Να μη μάθη ουδείς άλλος! ο στρατιώτης ούτος μεταδίδει την είδησιν εις άλλον φίλον και ούτος εις άλλον και εντός λεπτών το απόρρητον μυστικόν γίνεται κτήμα πάντων των ανδρών».²⁸⁰

Αρκετά συχνές είναι και οι αναφορές στον Θεό και τις θρησκευτικές εορτές. Κάποιοι απέδιδαν τις νίκες του ελληνικού στρατού σε θεϊκή παρέμβαση. Για το γεγονός ότι η βροχή έπεφτε με νοτιά και τύφλωνε μόνο τους αμυνόμενους Τούρκους στο Σαραντάπορο, ο Δημήτριος Δάβαρης πίστευε ότι «δεν ενικήσαμεν ημείς αλλά ο θεός».²⁸¹ Άλλοι θεωρούσαν τη σωτηρία τους θαύμα: «Άλλως έχω σημειώσει τας ημέρας όπου η Μαμά θα κάμνη λειτουργίας, διότι κατ' αυτάς βέβαια κάποιος Άγιος με άρπαξε από του Χάρου τα δόντια».²⁸² Και κάποιοι άλλοι, τέλος, συσχέτιζαν σημαντικά γεγονότα με μεγάλες θρησκευτικές εορτές, όπως την ναυμαχία της Λήμνου με την παραμονή των Φώτων (με το παλιό ημερολόγιο).²⁸³

Οι τραυματισμοί συμπολεμιστών είναι μια ακόμα συνήθης μαρτυρία. Πολλοί περιγράφουν τη στιγμή του τραυματισμού και την περίθαλψη κάποιου στρατιώτη:

«[...] η πληγή του ήθελε σφίξιμο γερό ψηλά για να μη χάσει ο δυστυχισμένος όλο το αίμα του· έπρεπε να είχα ελαστικό, μα έκανα με τον επίδεσμο ό,τι μπορούσα βουτώντας τα χέρια για να σηκώσω το πόδι, στο χλιαρό αίμα.»²⁸⁴

Άλλοι την μεταφορά κάποιου τραυματία στα μετόπισθεν «[...] μανθάνω ότι ο πληγωμένος μου θα ζήσει. Τι χαρά!»²⁸⁵, ενώ, έντονο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύστοχη περιγραφή του Διονύσιου

²⁷⁸ Ο.π., σ. 134

²⁷⁹ Ο.π., σ. 133

²⁸⁰ Γ. Παπασαράντου, *Επιστολαί...* ό.π., σσ. 35-36

²⁸¹ Δ. Δάβαρης, *Εκστρατεία : α)1912-1913 β)1918-1919 Ημερολόγιον του στρατιώτου Δημητρίου Νικ. Δάβαρη*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2003, σ. 116

²⁸² Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο...* ό.π., σ. 233

²⁸³ Φ. Λάδης, *Προσωπικά ημερολόγια μελών των πληρωμάτων των θωρηκτών Αβέρωφ και Ύδρα 1912-1913*, εκδ.

Νέα σύνορα, Αθήνα 1993, σ. 111

²⁸⁴ Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο - Βαλκανικοί πόλεμοι ...* ό.π., σ. 68

²⁸⁵ Π. Δ. Ανδρουλής, *Το ημερολόγιον ενός αστρατιώτου...* ό.π., σ. 67

Λιβιεράτου για τα προβλήματα διακομιδής των τραυματιών, τα οποία θα επαληθευτούν και από μεταγενέστερη σχετική έρευνα²⁸⁶:

*«Είναι φρίκη να διηγείται κανείς τα βάσανα των δυστυχισμένων τραυματιών. Χειρουργείον εις απόστασιν 5 ωρών από του πεδίου της μάχης. Εις μικράν τινά πεδιάδα 3ωρον απέχουσαν του χειρουργείου ευρίσκονται πλέον των 400 τραυματιών οιμόζοντες καί φωνάζοντες. Ουδείς όμως ιατρός, ουδέ νοσοκόμος φαίνεται. Είναι αδύνατον να περιγράψη τις τας φρικιαστικάς σκηνάς αίτινες συμβαίνουν. Άλλοι αποθνήσκουν εν τω μέσω φρικτών αλγηδόνων και άλλοι πεθαίνουν από ψύζιν, ως εκ του υπερβολικού ψύχους της νυκτός και εν τούτοις ουδείς είναι εκεί. Πόσοι δε είναι αν φαντασθήτε οι νοσοκόμοι και τραυματιοφορείς της Μεραρχίας».*²⁸⁷

Αν και σπανιότερες, ενδιαφέρον έχουν και οι αναφορές στον δικό τους τραυματισμό που, πολλές φορές, σήμαινε το τέλος της συμμετοχής τους στις μάχες και το τέλος της συγγραφής ημερολογίων και επιστολών.

*«Εκείνη τη στιγμή καθώς εσημάδενα ακούω σφύριγμα και νιώθω σύγχρονα χτύπημα στ' αριστερό αντιβράχιο κοντά στον αγκώνα, ακουμπημένο ακριβώς μπροστά στην καρδιά μου. Την περίμενα [...]»*²⁸⁸

Ο Ε. Εμμανουήλ έγραψε για τον δικό του τραυματισμό:

*«Ενώ δε κατά την έφοδον, όπως καταλάβαμεν μέρος τι αλματικώς περί την 5^η απογευματινήν ώραν επληρώθην εις την δεξιάν μου χείρα και ετέθην εκτός μάχης. Διαταγή του λοχαγού δύο νοσοκόμοι προσδραμόντες μου έδεσαν την πληγήν μου και αφού είδον τους συστρατιώτας μου προχωρούντας και καταδιώκοντας τον εχθρόν εγκατέλειψα το πεδίον της μάχης δακρύων διότι δεν ηξιώθην μέχρι τέλους να παρακολουθήσω την μάχην και τη λήξιν του πολέμου».*²⁸⁹

Όταν οι συγγραφείς βρίσκονταν στα μετόπισθεν, υπήρχε στασιμότητα στο πεδίο της μάχης ή στρατοπέδευαν κατά την χρονική περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων, έκαναν την εμφάνισή τους παράπονα σχετικά με την ανία που αισθάνονταν: *«Μονοτονία, ανία και στενοχώρια κατά τα άλλα»*²⁹⁰ *«Άρχισα να βαρύνωμαι επειδή δεν έχω αρκετήν δουλειά. Φοβούμαι πως αν γίνη ανακωχή, όπως λέγουν ότι δεν θα αργίση, θα μας αφήσουν εδώ».*²⁹¹ Προσπαθούσαν κάπως να

²⁸⁶ Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., *Η υγειονομική υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, εκδ. Δ.Ι.Σ., Αθήνα 2001, σσ. 295-298

²⁸⁷ Δ. Λιβιεράτος, *Ωρες μάχης...* ό.π., σ. 81

²⁸⁸ Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο - Βαλκανικοί πόλεμοι ...* ό.π., σ. 68

²⁸⁹ Ε. Εμμανουήλ, *Ημερολόγιον ή Πολεμικά σελίδα: Το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή του ελληνοβουλγαρικού πολέμου 1913*, εκδ. Γερμανός, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 102-103

²⁹⁰ Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας...* ό.π., σ. 146

²⁹¹ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο...* ό.π., σ. 140

γεμίσουν τον χρόνο τους: «Περνώ τας ώρας της ανίας μου διαβάζων κάτι περιοδικά που μου έστειλεν ο Σέργιος από τας Αθήνας»²⁹²

Κάποιες αναφορές γίνονται και στις σχέσεις μεταξύ αξιωματικών και στρατιωτών, κυρίως από τους δεύτερους. Μερικοί παραπονούνται για τις εξοντωτικές πορείες, «Αλλά οι ανώτεροί μας, ευρισκόμενοι πάντοτε έφιπποι, έκριναν καλόν να το πάρουμεν μονομερής από Φλώριναν μέχρι Σόροβιτς κι ας πέθαιναν οι μισοί εις τον δρόμον»,²⁹³ και άλλοι για την υπέρμετρη αυστηρότητα, «Αναρωτιέμαι σχετικά με την υπερβολική αυστηρότητα των αξιωματικών»²⁹⁴. Υπάρχουν, βέβαια, και εκδηλώσεις θαυμασμού προς το πρόσωπο πολλών αξιωματικών. Όσο ο καιρός στο μέτωπο περνούσε και οι σχέσεις συσφίγγονταν, ενώ, παράλληλα, πολλοί αξιωματικοί είχαν αποδείξει την αξία τους στις μάχες, αναφορές σαν και την ακόλουθη, γίνονταν όλο και πιο συχνές:

*«Οι γενναίοι λοχαγοί μας Στημοναράς και υπολοχαγός Αντωνακόπουλος ευρίσκοντο πάντοτε παρά το πλευρόν των στρατιωτών ενθαρρύνοντες και εμψυχόντες αυτούς· την ζωήν μας, την ύπαρξίν μας την οφείλουμεν εις αυτούς τους ανδρείους και θαυμασίους αξιωματικούς· οι αξιωματικοί ούτοι εταλαιπωρήθησαν περισσότερον των στρατιωτών, ευρίσκοντο διαρκώς εις τας περιπολίας, εις τας προφυλακάς, εις τους διπλοσκοπούς και παντού όπου ήτο ανάγκη».*²⁹⁵

Σπανιότερα εμφανίζονται σε ημερολόγια και επιστολές θέματα όπως ο φόβος. Λίγοι παραδέχονταν τον φόβο τους όπως ο Ε. Εμμανουήλ: «Αδυνατώ να περιγράψω την λαχτάραν μου άμα τη ενάρξει του πυρρός [...]»²⁹⁶ Οι περισσότεροι είτε τον ανέφεραν έμμεσα: «Ουδέποτε απετίναξα βάρος καταπιέζον με μετά τσαύτης χαράς τρελής [...]»²⁹⁷, είτε περιέγραφαν φοβισμένους συμπολεμιστές τους, κρούσματα αυτοτραυματισμών και παρακρούσεων και πιέσεις από τους ανωτέρους τους να προχωρήσουν στη μάχη:

*«[...] ήλθον εις την δεινήν θέσιν να τον τουφεκίσω πλαγίως δίδων εις αυτόν και τους λοιπούς να εννοήσωσι ότι εις την δευτέραν φοράν δεν θα εγίνετο χάρις. Εις τούτο προέβην αντί του κ. ανθυπασπιστού επιμόνως ζητούντος το όπλον μου δια τον ίδιον σκοπόν».*²⁹⁸

Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές στα κρούσματα ψυχολογικής κατάρρευσης. Κάποιοι στρατιώτες και αξιωματικοί υπό το βάρος του φόβου, των ευθυνών, των κακουχιών, των ενοχών

²⁹² Ό.π., σ. 103

²⁹³ Γ. Μαρκούλης, *Ενθύμιον του Τουρκοβalkanικού...* ό.π., σ. 30

²⁹⁴ Π. Δ. Ανδρουλής, *Το ημερολόγιον ενός αστρατιώτου...* ό.π., σ. 23

²⁹⁵ Γ. Παπασαράντου, *Επιστολαί...* ό.π., σσ. 36-37

²⁹⁶ Ε. Εμμανουήλ, *Ημερολόγιον ή Πολεμικαί σελίδαι...* ό.π., σ. 75

²⁹⁷ Σ. Τζάνος, *Ημερολόγιον...* ό.π., σ. 148

²⁹⁸ Σ. Τζάνος, *Ημερολόγιον...* ό.π., σ. 144

κ.α. καθίσταντο ανίκανοι να συνεχίσουν τη μάχη εμφανίζοντας παρεκκλίνουσες συμπεριφορές.²⁹⁹ Ο Ν. Πετιμεζάς κατέγραψε κάποιες «περίεργες» συμπεριφορές: «*Αστειότατος ο Π. τα είχε χαμένα*»³⁰⁰ και «*Περίεργος η διαγωγή του ιατρού. Ούτος, λέγουν, έχει νευρασθένειαν*».³⁰¹ Σε άλλο ημερολόγιο συναντάται η εξής μαρτυρία: «*Αυτός έκανε σαν λολός. [...] Κατάλαβα πως είχα να κάμω με τρελλό*»³⁰². Ενώ, σε κάποιο χειρουργείο βρέθηκε ένας στρατιώτης που «*δεν ήταν πληγωμένος μα έτρεμε σύγκορμος και δεν μπορούσε να μιλήσει. Είχε πάθει νευρική διατάραξη από το φόβο*».³⁰³ Οι παραπάνω περιγραφές αποτελούν, ίσως, τις πρώτες αναφορές, για τα ελληνικά δεδομένα, σε αυτό που αργότερα θα ονομαστεί στρες μάχης (*combat stress*) και μετατραυματικό στρες (*post-traumatic stress disorder*).³⁰⁴

Κάποιοι από τους συγγραφείς των ημερολογίων και των επιστολών κατέγραψαν την ίδια τη συγγραφική πράξη. «*Γράφω επί των εάλξεων του φρουρίου των προς το Τουρκικόν υπερθέν του ποταμού*»,³⁰⁵ «*Ηγέρθην την 1μ. μεσονύκτιον οπότε έγγραφα και αυτάς τας σημειώσεις*».³⁰⁶ Οι συνθήκες του μετώπου καθόριζαν και τις συνθήκες συγγραφής των ντοκουμέντων αυτών: «*Σου γράφω επάνω εις την κουβέρτα με το μολύβι, ώστε διάβαζε όσα δύνασαι*»³⁰⁷, «*Καταληφθείς υπό σκότους και λυχνίας μη υπάρχουσας διακόπτω την επιστολήν μου δι άριον, ώρα 7 ½ μ.μ. καταλίπω την πένναν [...] Ώρα 6 παρά 5' πρωΐας-[...]*».³⁰⁸ Οι εν θερμώ καταγραφές τέτοιου είδους, καταφέρνουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο να μεταφέρουν τον αναγνώστη στο πλευρό του στρατιώτη. Έστω για λίγες στιγμές, οι μαρτυρίες αποκτούν χαρακτήρα παροντικό και τα βιώματα των στρατιωτών αναπλάθονται από τους αναγνώστες υπό συνθήκες ενσυναίσθησης.

Τέλος, ο κατά θάλασσαν πόλεμος αποτέλεσε επίσης αφορμή ώστε κάποιοι ναύτες να καταγράψουν τα βιώματά τους. Μελετώντας τα, διακρίνονται εύκολα οι ομοιότητες και οι διαφορές με αυτά των συναδέλφων τους στην ξηρά. Εδώ, ο χώρος είναι περιορισμένος και τα πλοία επιβάλλουν τη δική τους πραγματικότητα. Κατά τον πλου, η διαβίωση αξιωματικών και ναυτών δεν διαφέρει μεταξύ τους τόσο πολύ. Όλοι είναι εκτεθειμένοι στα εχθρικά πυρά, τη θαλασσοταραχή και τον καταποντισμό, τις ναυτίες, τον εγκλεισμό και γενικότερα τις στερήσεις που επιβάλλει η θάλασσα. Εν αντιθέσει με τον στρατό ξηράς, τα πληρώματα δεν καταπονούνταν από εξοντωτικές πορείες ούτε και ήταν το ίδιο εκτεθειμένα στα καιρικά φαινόμενα. Επίσης, δεν

²⁹⁹D. Grossman, *On Killing The psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, εκδ. Little, Brown and Company, Boston New-York Toronto London 1995, σσ. 45-48

³⁰⁰Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας...* ό.π., σ. 144

³⁰¹ Ό.π., σ. 148

³⁰² Μ. Σοφούλης, *Ημερολόγιο...* ό.π., σ. 80

³⁰³ Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο - Βαλκανικοί πόλεμοι ...* ό.π., σ. 78

³⁰⁴ J. Laurence, *The Oxford Handbook of Military Psychology*, Oxford University Press, New York 2012, σσ. 15-18

³⁰⁵ Δ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο...* ό.π., σ. 71

³⁰⁶ Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας...* ό.π., σ. 22

³⁰⁷ Γ. Παπασαράντου, *Επιστολαί...* ό.π., σ. 13

³⁰⁸ Ό.π., σ. 24

καταγράφηκαν φαινόμενα στερήσεων τροφής και νερού. Η καθημερινότητα των ναυτών ήταν οι αγκαρίες του πλοίου και οι νηοψίες στα πλοία που διέρχονταν τον Ελλήσποντο. Δύο είναι οι βασικές διαφορές στα ημερολόγια των ναυτών. Η πρώτη αφορά τις περιγραφές των ναυμαχιών. Ο μηχανικός Γεώργιος Κατσουρός από τη Νάξο, ευρισκόμενος επί του θωρηκτού «Αβέρωφ» καταγράφει την εμπειρία του από τη ναυμαχία της Έλλης:

«Συγχρόνως τέσσαρες πύργοι εκ δύο πυροβόλων έκαστος [...] βάλλουσι κατά του εχθρού εκ της δεξιάς μας πλευράς. Όπισθέν μας ακούονται έτερα θωρηκτά μας βάλλοντα και αυτά κατά του εχθρού. Δαιμονιωδώς συρίζουν αι οβίδες, εξ ων πολλές είδον ιδίοις όμμασιν άνωθες των κεφαλών μας, πίπτουσαι, ολίγον μακράν προς τα αριστερά του πλοίου μας, άλλας πάλιν δεξιά του πλοίου μας, εντός της θαλάσσης υψώνουσαι, υπερμεγέθεις στήλαι θαλάσσης μας καταβρέχουσι επί της άνω γέφυρας. Αλλαι πάλι οβίδαι πίπτουσιν ως και τεμάχια οβίδων επί της πλώρας, πρύμνης και των επιστέγων μετά σφοδρού πατάγου και μεγάλης μανίας, καταξεσκίζουσαι παν το ευρισκόμενον».³⁰⁹

Και η δεύτερη, τις καταιγίδες που χτυπούσαν τα πολεμικά πλοία καταμεσής της θάλασσας. Ο ναύτης και γραφέας Ιωάννης Γρίβας επί του θωρηκτού «Ψαρά» αναφέρει:

«Την νύκτα είχομεν μεγάλην θαλασσοταραχήν η οποία την ημέραν όσον προχώρει αυτή εγένετο πολύ φοβερά και τα πολεμικά εκλυδωνίζοντο εις απίστευτον βαθμόν τοιούτον ώστε τα πληρώματα εξαλήσθησαν σχεδόν τα ήμισυ, εφυσούσεν πάρα πολύ δυνατά ο λεγόμενος «σοροκάδα» γεμάτος δυνατός. [...] Εις τοιούτον βαθμόν είχεν φθάσει η θάλασσα ώστε τα θωρηκτά έπαιρναν νερά από τας μπάντας, ο δε σφοδρότατος άνεμος εσύριζεν δαιμονιωδώς εις τα κατάρτια και τα σχοινιά».³¹⁰

³⁰⁹ Φ. Λάδης, *Προσωπικά ημερολόγια...* ό.π., σ. 49

³¹⁰ Κ. Γρίβας, *Ημερολόγιο...* ό.π., σσ. 27-28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Η ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων όπως αυτή βιώθηκε στην πρώτη γραμμή

Σε αυτό το κεφάλαιο η έρευνα θα υπεισέλθει στην ανάλυση του λόγου των στρατιωτών με απώτερο σκοπό την ανάδειξη των νοημάτων που κρύβονται μέσα σε αυτόν, τα οποία, με μια απλή ανάγνωση, είναι πολύ πιθανόν να διαφύγουν από την προσοχή του αναγνώστη. Το εγχείρημα αυτό θα βασιστεί στην αντίληψη που πηγάζει από τον *κοινωνικό κονστρουξιοισμό* για τον λόγο και τη χρήση του, και πιο συγκεκριμένα στην *μεταδομιστική λογο-αναλυτική θεωρία* του Norman Fairclough, γνωστή και ως *Κριτική Ανάλυση Λόγου*. Με τη θεωρία αυτή ως μεθοδολογικό εργαλείο της έρευνας, η ανάλυση των πηγών θα εστιάσει στα γλωσσικά χαρακτηριστικά των κειμένων, στις διαδικασίες που συνδέονται με την παραγωγή τους και στην ευρύτερη κοινωνική πρακτική όπου ανήκουν τα *επικοινωνιακά συμβάντα*.³¹¹

Τα επικοινωνιακά συμβάντα, όπως παρουσιάστηκαν στο πρώτο κεφάλαιο, είναι δύο: οι *επιστολές* με πιο εμφανή την πρόθεση για επικοινωνία και τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, και τα *ημερολόγια* με μια ασαφή αλλά πολύ δυνατή ανάγκη για επικοινωνία, έστω και με ένα άγνωστο για εμάς πρόσωπο. Στις πρώτες, αν και το περιεχόμενο συνδιαμορφώνεται με τον συνομιλητή, τον πρώτο λόγο έχουν αυτοί που βρίσκονται στο μέτωπο. Στα ημερολόγια, ο συγγραφέας έχει την ευχέρεια να καταγράψει ό,τι αυτός επιθυμεί. Καθοριστικός παράγοντας για τη μορφή και το περιεχόμενο, και των δύο, είναι ο πόλεμος, του οποίου η φύση και οι δυσβάσταχτες συνθήκες διεξαγωγής του επιβάλλουν τους όρους σε οποιαδήποτε *ρηματική πρακτική*.³¹²

Η ευρύτερη κοινωνική πρακτική μέσα στην οποία πραγματώθηκε η συγγραφή των επιστολών και των ημερολογίων είναι ο πόλεμος, όπως αυτός διεξαγόταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τα χαρακτηριστικά του καθόρισαν, σε μεγάλο βαθμό, το σύνολο των λόγων (την *τάξη του λόγου*) και τον τρόπο που αυτοί χρησιμοποιήθηκαν ώστε να συγκροτήσουν την πραγματικότητα του μετώπου, τις σχέσεις των εμπλεκομένων και τις ταυτότητες των συγγραφέων. Με τη σειρά του, ο παραγόμενος λόγος και το ύφος του πυροδότησαν δράσεις που μετασχημάτισαν την κοινωνική πρακτική του πολέμου. Σε αυτό το κεφάλαιο, λόγος και πόλεμος θα παρουσιαστούν παράλληλα ως δύο αλληλένδετες κοινωνικές πρακτικές.

³¹¹ L. Phillips & M. W. Jorgensen, *Ανάλυση λόγου Θεωρία και μέθοδος...* ό.π., σ.132

³¹² Με τον όρο «*ρηματική πρακτική*» εννοούμε τη λειτουργία του λόγου ως μία διάσταση της ευρύτερης κοινωνικής πρακτικής (στη δική μας περίπτωση αυτή του πολέμου). ³¹² L. Phillips & M. W. Jorgensen, *Ανάλυση λόγου Θεωρία και μέθοδος...* ό.π., σ. 48

Η πρώτη πηγή που θα αναλυθεί είναι μία επιστολή του Δημήτριου Δάβαρη³¹³, από το Λιόπεσι (Παιανία) της Αττικής, προς έναν γείτονά του γραμμένη στις 18 Δεκεμβρίου του 1912 όταν το 1^ο Ευζωνικό Τάγμα, στο οποίο ανήκε, βρισκόταν στην Κοριτσά της Αλβανίας. Η επιστολή έχει χαρακτήρα απαντητικό καθώς προηγήθηκε αυτή του γείτονά του και σκοπό έχει να τον ενημερώσει για τις συνθήκες και την έκβαση του πολέμου.

Εν Κοριτζά 18 Δεκεμβρίου 1912

Αγαπητέ γείτων Μιχαήλ χαίρε, υγείαν έχω και υγείαν ποθώ και δι' υμάς άπαντας.

Ο καθιερωμένος χαιρετισμός ξεκίνησε με το ρήμα σε έγκλιση προστακτική «*χαίρε*», κάτι που, εξ αρχής, δόμησε τη σχέση των δύο με όρους ισχύος του γράφοντος. Έπειτα, με το πολυσύνδετο σχήμα των προτάσεων «*υγείαν έχω και υγείαν ποθώ*» και της φράσης «*και δι' υμάς*» προσδόθηκε οικειότητα αλλά και αμεσότητα (χαρακτηριστικό του στρατιωτικού λόγου) ενώ με την επανάληψη της λέξης «*υγείαν*» και του πλεονασμού «*δι' υμάς άπαντας*» προσδίδεται μία εμφατική διάθεση και ζωνράδα στον λόγο του.

Παραπονείσαι διατί δεν σας γράφω, δίκαιον έχεις, διότι ως γείτων έπρεπε να σας γράφω· άλλα σημείωσε ότι, από τας 6 του μηνός Οκτωβρίου, οπόταν εισβάλαμεν εις το τουρκικόν έδαφος και αρχίσαμεν μάχην δεν εμείναμεν εις τον αυτόν τόπον περισσότερον των δύο ή τριών ημερών. Εγυρίσαμεν σχεδόν όλην την Ήπειρον, όλην την Μακεδονίαν, την εμετρήσαμεν με την σπιθαμήν.

Εν συνεχεία, απολογήθηκε για την στάση του με τη χρήση του απρόσωπου ρήματος «έπρεπε». Συνέχισε, ωστόσο, με αντιθετικό σύνδεσμο και με προστακτική έγκλιση «*αλλά σημείωσε*» υπενθυμίζοντας και πάλι τους όρους επικοινωνίας. Χρησιμοποίησε κι εδώ ασύνδετο σχήμα μεταξύ πολλών από τις προτάσεις του. Αν και τα μέρη εμφανίζονται χαλαρά δεμένα μεταξύ τους, δημιουργείται μια ιδιαίτερη ένταση στον λόγο προσδίδοντάς του γρήγορο ρυθμό προφορικού διαλόγου. Στο τέλος, επέλεξε την υπερβολή «*την εμετρήσαμεν με την σπιθαμήν*» για να ενισχύσει τα λεγόμενά του.

Τώρα <18/2/1912> δε ευρισκόμεθα εις την Αλβανίαν· εις μεγάλην πόλιν Κοριτζά ονόματι· πόλις χριστιανική μεγάλη, ωραιότατη, συγκειμένη εξ 20 χιλιάδων κατοίκων περίπου. Γλώσσα ομιλείται η Αλβανική όπως και εις την πατρίδα μας, διαφέρουσα πολύ ολίγον της ιδικής μας· εδώ η γλώσσα μας ακμάζει· «εύρεν ο Φίλιππος τον Ναθαναήλ». Εδώ ημείς οι Αρβανίται κάμομεν χρέη διερμηνέων εις τους Αξιωματικούς μας, μόνον ο μισθός του διερμηνέως μας λείπει, άλλωστε θα είμεθα τέλειοι διερμηνείς και όχι απλοί στρατιώται· και εν γένει οτιδήποτε και αν μας λείψη δυνάμεθα να το προμηθευθώμεν ευκόλως διότι γνωρίζωμεν την γλώσσαν.

³¹³ Δ. Δάβαρης, *Εκστρατεία* : α)1912-1913 β)1918-1919 Ημερολόγιον του στρατιώτου Δημητρίου Νικ. Δάβαρη, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2003, σσ. 50-55

Σε αυτό το σημείο διέκοψε την ροή της εξιστόρησης των γεγονότων για να παραθέσει εμβόλιμα κάτι που για τον ίδιο αποτελούσε ιδιαίτερης σημασίας αναφορά. Όντας Αρβανίτης από την περιοχή της Αττικής, αισθανόταν ιδιαίτερη χαρά και ικανοποίηση «*εδώ η γλώσσα μας ακμάζει*» που η μητρική του γλώσσα αποτελούσε προσόν για έναν απλό στρατιώτη. Δεν τη διαχώρισε από την Αλβανική, καθώς, δεν βρήκε κάποια ουσιαστική διαφορά «*διαφέρουσα πολύ ολίγον της ιδικής μας*», ενισχύοντας μάλιστα την άποψη αυτή δανειζόμενος μια έκφραση από τον θρησκευτικό λόγο «*εύρεν ο Φίλιππος τον Ναθαναήλ*». Με τη φράση αυτή υπερτονίζεται η κοινή γλωσσική κληρονομιά των δύο πληθυσμιακών ομάδων. Χρησιμοποιεί το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο γιατί αισθανόταν μέλος της κοινότητας «*ημείς οι Αρβανίται*». Με τη φράση «*μόνον ο μισθός του διερμηνέως μας λείπει*» φαίνεται ότι έχει τη διάθεση να χαριτολογήσει. Από τα λεγόμενά του συμπεραίνουμε πως δεν αισθανόταν αμηχανία, ντροπή ή μειονεξία για τη μητρική του γλώσσα και τη διγλωσσία του ούτε και εντοπίζεται κάποιο αίσθημα καταπίεσής της από τον ελληνόφωνο κοινωνικό περίγυρο. Το ότι η μητρική του γλώσσα διέφερε από την εθνική δεν τον εμπόδιζε να αρθρώσει, όπως θα δούμε παρακάτω, εθνικό λόγο ώστε να συγκροτήσει την ταυτότητά του ως Έλληνας στρατιώτης. Άλλωστε, περιγράφοντας την Κορυτσά πρώτα ως «*πόλις χριστιανική*» έθεσε στο αξιακό του σύστημα την θρησκεία υψηλότερα της γλώσσας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται έλλειψη πατριωτισμού.

Αφ ότου³¹⁴ λοιπόν λέγω εισβάλαμεν εις το εχθρικόν έδαφος την μίαν ημέραν θα έχομεν ή μάχην ή πορείαν· βαδίζομεν προς ανεύρεσιν του εχθρού· την δε νύκτα προφυλακάς δηλαδή σκοποί τα λεγόμενα απλοϊκώς (καραούλια). Εάν δε τύχη και καμία ημέρα κατά την οποίαν καθήμεθα και δεν έχομεν πορείαν η μάχην ανάγκη πάσα να καθαρίσωμεν τελειώς τα όπλα μας δια να είναι έτοιμα εις πάσαν αναγκαίαν περίστασιν· συνάμα δε κунηγώντας καμίαν ψείραν η οποία κατήντησε δεύτερος εχθρός μετά τον Τούρκον.

Έπειτα, επιστρέφει στην περιγραφή του καθημερινού βίου του στρατιώτη. Εδώ ξεκινά με το ρήμα «*λέγω*» για να αναδείξει τη δική του θέση ως *λέγων* και του συνομιλητή του ως *δέκτη* στη *λεκτική διαδικασία*. Φανερώνει επίσης, μαζί με τις λέξεις «*τελειώς*» και «*ανάγκη πάσαν*», την *τροπικότητα* του κειμένου, την *σιγουριά* και τη *βεβαιότητα*, δηλαδή, για τα λεγόμενά του. Χρησιμοποιεί κυρίως εκφράσεις προερχόμενες από τον στρατιωτικό λόγο για να αναδείξει τη σοβαρότητα των πληροφοριών «*εισβάλαμεν εις το εχθρικόν έδαφος*», «*προφυλακάς*». Μόνο στο τέλος επιλέγει να αστειευτεί, ανάγοντας τις ψείρες σε δεύτερο εχθρό. Τον πρώτο εχθρό τον αναφέρει ως «*Τούρκον*», αντί για Τούρκους. Η συνεκδοχή αυτή φανερώνει την γενικότερη αντίληψη ότι όλοι οι Τούρκοι είναι ίδιοι. Αυτή, όπως θα δούμε παρακάτω, εξυπηρετεί την εσωτερική ανάγκη για μια «*ψυχολογική απόσταση*» από τους απέναντι στρατιώτες.

³¹⁴ Αναφέρεται στην έναρξη των επιχειρήσεων στο μέτωπο της Θεσσαλίας στις 5 Οκτωβρίου 1912.

Αυτά τα γράφω ως δικαιολογούμενος διατί δεν μου μένει καιρός να σας στείλω επιστολήν· όχι όμως ως κατηγορών την πατρίδα διότι μας έφερε εδώ και υφιστάμεθα στερήσεις και κακουχίας. Διότι η χαρά μας είναι απερίγραπτος εφ' όσον ηξιώθημεν ημείς να ελευθερώσωμεν υπόδουλους αδελφούς και ουκ ολίγους, αλλά άλλην μίαν Ελλάδα ίσως και περισσότερους, φυσικώ τω λόγω, όχι ημείς, αλλά ο Θεός τους ελευθέρωσεν . Αλλά οι οφθαλμοί μας ηξιώθησαν να ιδούν την υποδοχήν της ελευθερίας· τα ότα μας ν' ακούσουν το «άνοιξης είναι λιώσανε εις τα βουνά τα χιόνια και λιώσανε τα σκοτεινά τα 400 χρόνια». Εις την Κοζάνη , εις δε την Κορυτζάν «διψουν οι κάμποι για νερά και τα βουνά για χιόνια, διψούν και για ελευθεριά οι σκλάβοι τόσα χρόνια κ.λπ.». Αυτός είναι ο βίος μας· και δια τούτο και αυταί αι ολίγα λέξεις που γράφω εις το σπίτι μου βιαστικά είναι.

Στο παραπάνω μέρος, μας δίνεται η ευκαιρία να παρατηρήσουμε τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του εύζωνα Δημήτριου Δάβαρη. Καταρχάς, ξεκαθάρισε ότι δεν παραπονιέται ενώ, ταυτόχρονα, άφησε να εννοηθεί ότι όλες οι στερήσεις και οι κακουχίες που υφίσταντο άξιζαν, εφόσον τους το «ζήτησε» η πατρίδα. Κοινό στοιχείο όλων των εθνικών λόγων είναι η προσωποποίηση της έννοιας πατρίδα. Εδώ ο επιστολογράφος, με την πρόταση «μας έφερε εδώ» της προσδίδει χαρακτηριστικά νοήμονα οργανισμού. Στη συνέχεια, ξεκίνησε με τον αιτιολογικό σύνδεσμο «διότι» και χρησιμοποίησε την, περιττή για την πρόταση, προσωπική αντωνυμία «εμείς» ενώ αντί να γράψει «πολλούς υπόδουλους αδελφούς» προτίμησε το «και ουκ ολίγους». Με όλα τα παραπάνω καταφέρει να προσδώσει μεγάλη έμφαση στα συναισθήματα ικανοποίησης που διακατείχαν όλους. Στο τέλος της δεύτερης περιόδου απέδωσε την απελευθέρωση των «υπόδουλων αδελφών» στον Θεό. Η αναφορά θεϊκής παρέμβασης στις πολεμικές συγκρούσεις είναι προαιώνια. Η χρήση τους, πέρα από την αυτονόητη ανάγκη για ένα αίσθημα προστασίας από τους κινδύνους του πολέμου, γινόταν και για λόγους ιδεολογικής ενίσχυσης των επιχειρημάτων υπέρ του πολέμου. Χρησιμοποιήθηκε για την ανύψωση του ηθικού αλλά και για την αποποίηση ευθυνών καθώς οι στρατιώτες παρουσιάζονται ως εκτελεστικά όργανα του Θεού «όχι ημείς, αλλά ο Θεός τους ελευθέρωσεν». Παρακάτω, εφάρμοσε το λογοτεχνικό σχήμα της *συνεκδοχής* «οι οφθαλμοί μας ηξιώθησαν να ιδούν την υποδοχήν της ελευθερίας· τα ότα μας ν' ακούσουν», αντί για «αξιωθήκαμε να δούμε και να ακούσουμε», και παρέθεσε αποσπάσματα ποιητικού λόγου που άκουσε «άνοιξης είναι λιώσανε εις τα βουνά τα χιόνια και λιώσανε τα σκοτεινά τα 400 χρόνια» και «διψουν οι κάμποι για νερά και τα βουνά για χιόνια, διψούν και για ελευθεριά οι σκλάβοι τόσα χρόνια κ.λπ.» για να καταφέρει μία ευθεία σύνδεση με την Επανάσταση του 1821. Μετά από έναν μακροπερίοδο λόγο (χαρακτηριστικό που προσδίδει επισημότητα), κατέληξε σε μια σύντομη διαπίστωση «Αυτός είναι ο βίος μας» για να συσχετίσει τον δικό τους βίο με αυτό των κλεφτών (ας μην ξεχνάμε ότι ο επιστολογράφος, ως εύζωνας, φορούσε φουστάνελα) των προεπαναστατικών χρόνων και της Επανάστασης του 1821.

Όσον αφορά δια την ειρήνην ολίγον μας μέλει. Πολύ θα μας υποχρέωνε ο Βενιζέλος να εβαδίζαμεν δια την Κωνσταντινούπολιν παρά να κλείσει ειρήνην και να μας καλέση απ'εδώ εις την Ελλάδα. Διατι 1^{ον} από μάχην εσυνηθίσαμεν πλέον και μας φαίνεται σαν να γίνεται γάμος. 2^{ον} Μας έρχεται πλησιέστερον η Κωνσταντινούπολις παρά αι Αθήναι και 3^{ον} δια να επιστρέψουμεν από εδώ εις την Ελλάδα θέλομεν άλλους τόσους μήνας πεζοπορίαν να βαδίσωμεν δια την Κωνσταντινούπολιν έχομεν τόσα τραίνα Βιτωλίων –Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως και εξ άλλου τώρα εγυμνάσθημεν και ημείς και εγίναμεν τέλειοι πολεμισταί και επομένως διψώμεν ακόμη ελευθερίας, εφόσον ελάβομεν τον κόπον και ήλθομεν εδώ, ίνα μη χρειασθή άλλον εύζωνα η Πατρίς, άλλους αγύμναστους εις πραγματικάς μάχας.

Σε αυτό το σημείο της επιστολής εκφράζεται η άποψη της συνέχισης του πολέμου. Με τη φράση «Όσον αφορά δια την ειρήνην» δείχνει πως ήταν ενήμερος ότι την ίδια περίοδο οι συμμαχικές κυβερνήσεις είχαν συνάψει προσωρινή ανακωχή με την τουρκική. Έπειτα, επιχειρήθηκε η υποστήριξή της από μία σειρά επιχειρημάτων. Και τα τρία, αν και φαίνονται λογικά, στοχεύουν στο συναίσθημα και όχι στη λογική. Καταρχάς, και μόνο στο άκουσμα του ονόματος Κωνσταντινούπολη, εγείρονται έντονα αισθήματα αλυτρωτισμού. Επιπλέον, η οθωμανική πρωτεύουσα δεν αποτελούσε αντικειμενικό στόχο των Βαλκανικών Πολέμων (τουλάχιστον όχι δια ξηράς και όχι άμεσα). Επίσης, με το επιχείρημα των σιδηροδρόμων έναντι της πεζοπορίας «να βαδίσωμεν», παραβλέπεται η πολύ αποτελεσματική χρήση των μεταγωγικών πλοίων. Η άποψη ότι ο πόλεμος πλέον μοιάζει με γάμο δείχνει χαρά νίκης, είναι, όμως, ιδιαίτερα γενικευτική καθώς την ίδια στιγμή, στο μέτωπο της Ηπείρου, κάποιοι συμπολεμιστές του άρχιζαν να εμφανίζουν σημάδια κόπωσης. Η *τροπικότητα* της πρότασης «εξ άλλου τώρα εγυμνάσθημεν και ημείς και εγίναμεν τέλειοι πολεμισταί» είναι τέτοια που παρουσιάζει την κατάσταση της πολεμικής ικανότητας, εκείνης της χρονικής στιγμής, ως γενικής αλήθειας, κάτι που, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν ισχύει. Τα ανωτέρω επιχειρήματα δεν αποτελούσαν μια ηθελημένη προσπάθεια παραπλάνησης του παραλήπτη από τον αποστολέα αλλά στοιχείο, μαζί με άλλα, που δείχνουν την γενικότερη προσπάθεια για επίκληση του συναισθήματος. Τέλος, με την πρόταση «ίνα μη χρειασθή άλλον εύζωνα η Πατρίς» φανερώνει την αντίληψή του περί ανωτερότητας των ευζώνων από τους λοιπούς στρατιώτες του πεζικού.

Εν όσω έχω χώρον και καιρόν ας σας διηγηθώ και ολίγα περί πολέμων τους οποίους εκάμαμεν.

Με αυτή την πρόταση γίνεται κατανοητή η έννοια της εν θερμώ καταγραφής. Όχι όσον αφορά την περιγραφή των μαχών αμέσως μετά τη διεξαγωγή τους όσο την ένταξη του επιστολογράφου στον χώρο και το χρόνο των πολεμικών επιχειρήσεων των Βαλκανικών Πολέμων.

Αναχωρήσαμεν εκ Κοζάνης και μετά διήμερον πορείαν εφθάσαμεν εις Λειψίστην. Εκεί εμείναμεν εβδομάδα περίπου. Εκείθεν αναχωρήσαμεν την 30^{ην}

Νοεμβρίου <1912> ημέραν του αγίου Ανδρέου δια Καστοριάν και διελθόντες άπειρα χωρία, εφθάσαμεν την πρωϊαν του Αγ. Σάββα εις πολιτείαν Τουρκικήν ονόματι Πήλισταν, κατεχομένην υπό τουρκικού στρατού. Έξωθεν της πολιτείας συνήψαμεν μάχην δωρον περίπου, οπόταν κατορθώσαμεν με όλα τα αμυντικά του εχθρού να φθάσωμεν αυτόν δια της λόγχης εις απόστασιν 100 μέτρων, να συλλάβωμεν 72 αιχμαλώτους, το δε κύριον σώμα του στρατού να το τρέψωμεν εις άτακτην φυγήν. Έπειτα εισήλθομεν εις την Πήλισταν και διανυκτερεύαμεν. Την πρωϊαν του Αγ. Νικολάου αναχωρήσαμεν εκ Πηλίστης δια Κορυτσάν, οπόταν φθάσαντες 4 ώρας προ αυτής συνητηθήμεν με τον εχθρόν, μάχης δε γενομένης, ετράπει εις φυγήν αφήσας εις το πεδίον της μάχης 3 πεδινά πυροβόλα. Τότε συγκεντρωθέντα τα στρατεύματα εβάδισαν και κατέλαβον την Κορυτσάν, εισελθόντα εν μέσω ζητωκραυγών και διαφόρων ασμάτων ελευθερίας, ψαλλομένων υπό των ενταύθα υποδούλων αδελφών μας. Την επομένην ημέραν δηλαδή εις τας 7 του μηνός εξακολουθήσαμεν και πάλιν την καταδίωξιν του εχθρού. Βαδίσαντες δε 3 ώρας πέραν της Κορυτσάς μας εκανονιοβόλησε ο εχθρός στηρίζων την υποχώρησίν του. Αμέσως τότε αντεπαρετάχθη το πυροβολικό μας και ήρχισε μονομαχία πυροβολικών επί μίαν περίπου ώραν. Ημείς δε είμεθα θεαταί της μονομαχίας αυτής. Μετά παρέλευσιν όμως μίας ώρας διατάχθησαν και άλλα σώματα να λάβουν την καταδίωξιν του εχθρού, οπισθοχωρούντος και φεύγοντος, δια καταφύγιον εις τα Ιωάννινα. Ημείς δε διετάχθημεν να σταματήσωμεν εις το πέραν της Κορυτσάς όρος εις χωρίον Έλμεζι. Εκεί μας αντικατέστησαν σύνταγμα πεζικού και εγυρίσαμεν εις Κορυτσάν και διαμείναμεν δια να αναπαυθούμε οπόθεν έλαβα καιρό να σας γράψω. Τοιουτοτρόπως εγένετο η κατάληψις της Κορυτσάς <20/12/1912>. Τώρα μας μένουν ακόμη τα Ιωάννινα· αλλά με την δύναμιν του Υψίστου και αυτά τα καταλάβωμεν.

Στην παραπάνω περιγραφή των μαχών και των πορειών χρησιμοποίησε, αναπόφευκτα, και στρατιωτική ορολογία. Με τον τρόπο που την έκανε, χρησιμοποιώντας, κυρίως, οριστική έγκλιση και πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, παρουσιάζεται η προσωπική του αντίληψη για το μέτωπο ως γενική αλήθεια. Με τη χρήση πρώτου πληθυντικού προσώπου δεν αναφέρεται μόνο στη μονάδα που ανήκει αλλά σε όλο το στράτευμα που λαμβάνει μέρος στις επιχειρήσεις. Αυτό φαίνεται από τις εμβόλιμες αναφορές σε άλλες μονάδες «τότε αντεπαρετάχθη το πυροβολικό μας», «διατάχθησαν και άλλα σώματα να λάβουν την καταδίωξιν του εχθρού». Το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο υποδηλώνει και κάτι άλλο: η ατομικότητα του στρατιώτη, αν και δεν ισοπεδώνεται ολοκληρωτικά, παραμερίζεται χάρη στον συλλογικό χαρακτήρα του στρατιωτικού βίου, ο οποίος εξασφαλίζει φυσική και ψυχολογική στήριξη, υποκαθιστώντας ομάδες του κοινωνικού βίου όπως η οικογένεια και απομακρύνοντας ατομικές «λύσεις» όπως η λιποταξία και η παράδοση, που θα μπορούσαν να απειλήσουν την επιβίωση της ομάδας.³¹⁵ Χρησιμοποίησε τριτοπρόσωπη γραφή για να προσδώσει επισημότητα και να αναδείξει την πιο σημαντική φάση

³¹⁵ G. Caforio, *Handbook of the Sociology of the Military*, εκδ. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York 2003, σ.64

των εκεί επιχειρήσεων που ήταν η απελευθέρωση της Κορυτσάς «*Τότε συγκεντρωθέντα τα στρατεύματα εβάδισαν[...]*».

Λάβε τους ασπασμούς από τους εξής πατριώτας: [ακολουθεί μια σειρά από διάφορα ονόματα συντοπιτών του]. Πρόσφερε τα σέβη μου εις την μητέραν και εις τας αδελφάς μου. Και είπε τους να χαίρονται όχι τώρα μόνον που είμεθα καλά αλλά οιανδήποτε περίστασιν. Πρόσφερε τα σέβη μου εις τον θείο σου και γείτονα ημών Αθ. Παπακωνσταντίνου ιερέα, και εν γένει εις όλους τους γείτονας φίλους και πατριώτας τους ερωτώντας δια ημάς. Και εάν ο Μήτσος του Κόλιου Πέτσου ευρίσκεται εις το χωρίον δώσε τους χαιρετισμούς μας και είπε του ότι γρήγορα ελησμόνησε τους συναδέλφους του, να μη τους γράψη δύο λέξεις. Την δράσην του στόλου εμάθαμεν καθώς και τον σκοπόν τον οποίον η Ελλάς δεν υπογράφει ανακωχήν. Με τα λύπης μου έμαθον τας πληγώσες των συναδέλφων και πατριωτών εις την Χίον· αλλά τι να γίνη, είναι δυνατόν να υπάρξει πόλεμος δίχως απώλειες; Όταν λάβεις την παρούσαν μου μού γράφεις τα νέα σας και είμαι πρόθυμος να σας ανταποδώσω την γραφήν από τα ιδικά μας νέα. Έτερον δεν έχω να σας γράψω. Μένω ο ποθητός σας γείτων Δημήτριος Ν. Δάβαρης. Η σύστασις μου είναι η εξής: Προς τον εύζωνα του 1^{ου} Ευζωνικού Τάγματος 4^{ου} λόγου Δημήτριον Ν. Δάβαρην εις Κορυτσάν. Σε παρακαλώ πρόσφερε τα σέβη μου εις τον Κ. Γιαννακόπουλον και γράψε μου πως ευγήκαν τα κοκκινέλια.

Στο τελευταίο κομμάτι κυριαρχούν τα αλληπάλληλα αιτήματα για χαιρετισμούς, από και προς το μέτωπο, σε προστακτική έγκλιση. Αν και το πιθανότερο είναι πως η προστακτική οφείλεται, κυρίως, στην οικειότητα μεταξύ των δύο, δεν παύει να θέτει σε θέση ισχύος τον γράφοντα έναντι του παραλήπτη· τον στρατιώτη έναντι του πολίτη. Σε άλλο σημείο, επιχειρήσε, με έμμεσο τρόπο, να προετοιμάσει την οικογένειά του για κάθε απευκταίο ενδεχόμενο «*Και είπε τους να χαίρονται όχι τώρα μόνον που είμεθα καλά αλλά οιανδήποτε περίστασιν*». Το ίδιο έκανε και σε επιστολές³¹⁶ προς την οικογένειά του δείχνοντας πως το ενδεχόμενο να μη γυρίσει πίσω τον απασχολεί ιδιαίτερος. Τέλος, χρησιμοποίησε ένα αρνητικό ρητορικό ερώτημα «*είναι δυνατόν να υπάρξει πόλεμος δίχως απώλειες;*» για να προβάλλει με έντονο τρόπο την καταφατική απόφαση «*όλοι οι πόλεμοι έχουν απώλειες*», υπονοώντας έτσι τις αναγκαίες θυσίες που πρέπει να υποστεί ο ελληνικός λαός.

Η δεύτερη πηγή είναι μία ημερήσια εγγραφή στο ημερολόγιο του στρατιώτη Π. Ανδρουλή.³¹⁷ Σε αυτή καταγράφει τις εμπειρίες του από τη μάχη του Κιλκίς με σύντομες αλλά περιεκτικές προτάσεις.

³¹⁶ Δ. Δάβαρης, *Εκστρατεία : α)1912-1913 β)1918-1919 Ημερολόγιον του στρατιώτου...* ό.π., σ. 117

³¹⁷ Π. Δ. Ανδρουλής, *Το ημερολόγιον ενός αστρατιώτου: Ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος του 1913*, εκδ. Μακρής, Αθήνα 1971, σ. 61-63

21 Ιουνίου <1913>

Μετά την νυκτερ. Πορεία διαρκ. όλην την νύκτα. Φθάνομεν 4π.μ. Αρχή μάχης, όλον το μέτωπο δια κατάληψιν χωρίου Κιλκίς. Μαχόμεθα κατά πυροβολικού χελώνης. Εχθρικών αεροπλάνων. Προχώρησις. Πολλοί νεκροί στρατιώται, μας σώζει το πυροβολικόν. Διαρκεί η μάχη έως τας 1μ.μ. Έφοδος δια λόγξης. Κόπωσις μεγάλη. Δική μου λόγχη δεν μπαίνει. Περιγραφή αδύνατος. Κατασκήν[σις] τέλος νερό και χήνα σούβλας. Τρομερά Βουλγαρικά οχυρώματα. Το απόγευμα καίεται το χωρίον ολόκληρον. Βούλγαροι υποχωρούν, πολύνεκρος η μάχη και ιδίως αξιωματικοί. Στρατιώται πολλοί νεκροί και τραυματαί, η μάχη παραβάλλεται προς την του Σαρανταπόρου. Η φρίκη των νεκρών και τραυματιών. Ευτυχώς Θεού δόξα εσώθην. Το εσπέρας 7μ.μ. τέλος κατασκήνωσις πλησίον του νερού, ανάπτουν πυράν, τρώγωμεν χήναν. Ύπνος απόλαυσις μετά την μάχην. Μεγάλη πυρκαϊά τριγύρω των καιομένων χωρίων. Η Β' Μεραρχία μείον 1200 εκτός μάχης. Πολλοί αξιωματικοί.

Στην εγγραφή αυτή το κυριότερο κειμενικό χαρακτηριστικό είναι το ασύνδετο σχήμα σύντομων και, πολλές φορές, ελλειπτικών προτάσεων. Η αμεσότητα και η ένταση που προσδίδεται με αυτόν τον τρόπο στα γεγονότα γίνεται ιδιαίτερα αισθητή. Ο μικροπερίοδος λόγος αντανάκλα την ταχύτητα των εξελίξεων και το γεγονός ότι «τώρα» είναι η ώρα της δράσης και όχι των λόγων. Η μάχη του Κιλκίς [19/6/1913] ήταν η πιο πολύνεκρη των Βαλκανικών Πολέμων· αυτό αποτυπώνεται και εδώ με δύο σύντομες και ελλειπτικές αλλά έντονα φορτισμένες προτάσεις «*Περιγραφή αδύνατος*» και «*Η φρίκη των νεκρών και τραυματιών*». Σε όλο το κείμενο αναφέρεται επανειλημμένως (τέσσερεις φορές) στους νεκρούς. Η φρίκη που περιέβαλλε τους στρατιώτες είχε έναν ξεχωριστό αντίκτυπο σε αυτούς απ' ό,τι σε οποιονδήποτε άλλο εμπλεκόμενο ή παρατηρητή, αφού αισθάνονταν υπαίτιοι για αυτό που αντίκριζαν.³¹⁸ Αναμφισβήτητα, ο αριθμός των νεκρών που αντίκρισε στο πεδίο της μάχης, τουλάχιστον, δεν τον άφησε αδιάφορο· ο ίδιος δόξασε τον Θεό για τη σωτηρία του. Ωστόσο, μετά από όλα τα παραπάνω, ιδιαίτερη εντύπωση αφήνει η φράση «*Ύπνος απόλαυσις μετά την μάχην*». Οι συχνές αναφορές στον τόπο, τον τρόπο και τη διάρκεια του ύπνου στα ημερολόγια των στρατιωτών³¹⁹ φανερώνουν την συνεχή στέρηση ύπνου στην οποία υποβάλλονταν που, αποδεδειγμένα, προκαλεί μια σειρά νοητικών και σωματικών δυσλειτουργιών περιορίζοντας την αποτελεσματικότητά τους.³²⁰

³¹⁸ D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σ. 75

³¹⁹ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο...* ό.π., σ. 49,53,54,57,58,59,60,61,63. Σ. Τζάνος, *Ημερολόγιον...* ό.π., σ. 48,53,126. Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας...* ό.π., σ. 30,68,102,164. κ.α.

³²⁰ J. Laurence, *The Oxford Handbook of Military Psychology...* ό.π., σ. 262

Στη συνέχεια θα αναλυθεί μία εγγραφή από το ημερολόγιο του λοχαγού πυροβολικού Νικόλαου Πετιμεζά από το μέτωπο της Ηπείρου ο οποίος βρισκόταν εκεί από την αρχή των πολεμικών επιχειρήσεων³²¹:

Τρίτη 27 Νοεμβρ. Τέροβο – Βαρλάμ.

Την πρωίαν ηκούσθησαν κανονισμοί τινες. Οι εν Σεφίκ λόχοι του 15 ενεκλήθησαν παρά τοις σώμασι των αντικατασταθέντες παρά του 7^{ου} Συντάγμ. - 12 η ώρα. Ουδεμία διαταγή εισέτι δι' ημάς. Τι να υποθέσι τις: Οπωσδήποτε ο σύνδεσμος αναχωρήσας χθες 7^{ην} πρωινή καιρόν να συναντήση την μεραρχίαν, λάβη διαταγάς, και μου τας μεταφέρει. Συμπεραίνω ότι εκρατήθη δια να μοι μεταβιβάση αργότερον διαταγάς.

Από τις πρώτες σειρές γίνεται αισθητή η διαφορετική αντίληψη του μετώπου ενός αξιωματικού έναντι των απλών στρατιωτών. Εδώ, ο λοχαγός θεώρησε άξια καταγραφής την αντικατάσταση στρατιωτικών μονάδων στις οποίες δεν ανήκε ο ίδιος, κάτι που δεν θα απασχολούσε ιδιαίτερα τους απλούς στρατιώτες. Επίσης, η θέση του τού επέτρεψε να διερωτάται και να υποθέτει επί στρατιωτικών θεμάτων και μάλιστα με μεγάλη βεβαιότητα «*Τι να υποθέσι τις: Οπωσδήποτε [...]*». Οι απλοί στρατιώτες του μετώπου εξέφραζαν, κυρίως, ερωτήματα για την γενικότερη έκβαση του πολέμου και για προβλήματα που τους απασχολούσαν άμεσα, όπως η τροφή και η ανάπαυση.

Μας έχει καταλάβει όλους η ανυπομονησία του τερματισμού του πολέμου οπωσδήποτε, τοσούτω μάλλον καθόσον οι λοιποί συνήσαν ανακωχήν. Οι εν Μακεδονία αναπαύονται ήδη επί των δαφνών των και ημείς μόνον εμείναμεν περιφερόμενοι ή καταυλιζόμενοι μακράν παντός κέντρου.

Σε αυτό το σημείο καταγράφει την έντονη επιθυμία του να τερματιστεί ο πόλεμος. Οι λέξεις που επέλεξε το επιβεβαιώνουν. Καταρχάς, χρησιμοποίησε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο γιατί αισθανόταν ότι την επιθυμία αυτή θα συνυπέγραφαν όλοι. Επιπλέον, δεν «*ανυπομονούν*» απλά αλλά τους «*έχει καταλάβει όλους η ανυπομονησία*». Στο τέλος της πρότασης, με το επίρρημα «*οπωσδήποτε*», δεν αφήνει καμία αμφιβολία. Το αίσθημα αυτό ενισχύεται, δικαιολογημένα, και από τα γεγονότα που παραθέτει έπειτα. Τελείωσε με την πρόταση «*ημείς μόνον εμείναμεν περιφερόμενοι ή καταυλιζόμενοι μακράν παντός κέντρου*». Το μέτωπο της Ηπείρου, με τα χαρακώματα, την εκτεταμένη χρήση πυροβολικού, τις αλλεπάλληλες μετωπικές επιθέσεις και τη μεγάλη διάρκεια των επιχειρήσεων ομοιάζει ιδιαίτερα με τα μετέπειτα μέτωπα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.³²² Πολλοί από τους στρατιώτες και τους κατώτερους αξιωματικούς

³²¹Ν. Πετιμεζάς, *Ημερολόγιον Εκστρατείας 1912 – 1913*, εκδ. Παγκαλαβρυτινή Ένωσις, Αθήνα 1981, σσ. 72-73

³²²Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «*Τεχνολογία, βιομηχανική επανάσταση και πόλεμος...*» ό.π., σ. 39

βρίσκονταν στο μέτωπο για μεγάλο χρονικό διάστημα. Συγκεκριμένα, η μονάδα του λοχαγού Πετιμεζά στάθμευε στην περιοχή του Τερόβου³²³ από τις 29 Οκτωβρίου, αργότερα θα παρέμεναν για τριάντα εννιά ημέρες μπροστά από το Μπιζάνι. Οι κατώτεροι αξιωματικοί, ίσως, έχαιραν ελάχιστων ανέσεων όμως οι απλοί στρατιώτες στις προφυλακές ήταν εκτεθειμένοι, σχεδόν μονίμως, στις δύσκολες καιρικές συνθήκες και, κυρίως, τον συνεχή φόβο του τούρκικου πυροβολικού. Η αντίληψη ότι η εξάσκηση στον πόλεμο και η εξοικείωση σε αυτόν ενισχύει το σώμα και την ψυχή ήταν ευρύτερα διαδεδομένη πριν τους παγκόσμιους πολέμους και είχε εδραιωθεί χάρη στο έργο του Καρλ φον Κλάουζεβιτς «Περί πολέμου».³²⁴ Χρειάστηκαν δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και πολλές επιστημονικές έρευνες για να γίνει ευρέως γνωστό αυτό που στις μέρες μας θεωρείται δεδομένο: Η αποδοτικότητα στα πεδία των μαχών (*combat efficiency*) αρχίζει να εξαντλείται μετά από τη συνεχή παραμονή στο μέτωπο.³²⁵

M.M.<27/11/1912> ενώ τα πράγματα ήσαν ήσυχα και ανέμενον επάνοδον Ζορμπά προσέρχεται ανθυπασπιστής κομίζων διαταγήν Συνανιώτη διατάσσουσας να καταλάβω θέσιν προ του Βαρλάμ και Βάλω διαρκώς δραστικώς κατά πυροβολικού 3 μ.μ. Την 4^{ην} έχω καταλάβει δι' αναγνωρίσεως θέσιν άνω Βαρλάμ. Εν η τάσσω Τριαντφ.(υλλίδην) δι' ενός πυροβόλου και βάλει παλαιάς θέσεως. Εν τω μεταξύ μέχρις ου έλθη ουλαμός και άρξεται πυρός, νυκτώνει. Μεταβαίνω Βαρλάμ και μετά Δούλη συνεννούμαι όπως άύριον καταλάβω Τσούμπαν και αν δεν φθάνω, εκείθεν κατέλθω εις λόφον δασώδη αριστερόν Βαρλάμ ένθα πολυβόλα Δούλη. Την δευτέραν θέσιν δεν επιθυμεί Δούλης ως μέλλουσας να επισύρει τας βολάς (του εχθρού).

Όταν κλήθηκε να λάβει δράση, έχοντας υπό τις διαταγές του το σύνολο της ορεινής πυροβολαρχίας που διοικούσε³²⁶, κατέγραψε τα γεγονότα σε πρώτο πρόσωπο. Η πρωτοπρόσωπη γραφή, πέρα από την εξουσία που του είχε δοθεί, υποδηλώνει και μία διάθεση για ανάληψη πρωτοβουλιών. Η στρατιωτική του εκπαίδευση αντικατοπτρίζεται στην ευρεία και με άνεση χρήση του στρατιωτικού λόγου.

Όσον αφορά την υπαγωγήν μου εκ νέου υπό Συνανιώτην φαίνεται ότι προεκλήθη τη αιτήσσει του και προσωρινώς, ερωτηθέντος του Καλλάρη εάν χρειάζεται την πυροβολαρχίαν. Μέχρι στιγμής ταύτης 8.30, Ζορμπάς δεν επανήλθεν εισέτι. Παραμένων φαίνεται παρά Καλλάρη ή Καραμαλίκη. Το πεδινόν δεξιά έβαλλεν επιτυχέστερον σήμερα. Ταβουλάρης ομοίως έβαλεν. Λέστον δεν αντελήφθη. Ο εχθρός απηντά προς όλους. Μακράν ηκούοντο κανονιοβολισμοί και τυφεκισμοί. Έμαθον ότι επιχειρούν εκ του Συρράκου. Άύριον πρόκειται να βάλωμεν. 2 πεδ. Αριστερά. Εγώ εις το κέντρον. 3 πεδινά και 1 ορειβατ. Δεξιά και ετέρα ορειβατική εις

³²³ Χωριό 23χλμ. νοτίως των οχυρών του Μπιζανίου, σήμερα ανήκει στον δήμο Δωδώνης.

³²⁴ Κ. Φ. Κλάουζεβιτς, *Περί Πολέμου* (επίτομο), μτφ. Α. Πηγαίος, εκδ. Περ. Άμυνα και Διπλωματία (ειδική έκδοση), Αθήνα 2004, σ.32

³²⁵ D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σ. 44

³²⁶ Αναφέρεται στις προπαρασκευαστικές επιχειρήσεις για την προγραμματισμένη από το επιτελείο γενική επίθεση στις 29/11/1913. Βλέπε σχετικά: Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ. 71

το άκρον δεξιά. Θα γείνη άραγε και επίθεσις πεζικού; Το βράδυ κοιμούμαι πάλιν εις το Σχολείον Τερόβου ένθα επέστρεψεν πυρ/χία.

Στο τελευταίο σκέλος της ημερήσιας καταγραφής του, ξετυλίγει τις σκέψεις του για την κατάσταση του μετώπου. Κατονόμασε τις μονάδες με τα ονόματα των αξιωματικών που τις διοικούσαν. Αυτό φανερώνει οικειότητα με αυτά τα πρόσωπα αλλά και μια ένδειξη, στο σημείο αυτό, υποτίμησης της συμμετοχής των απλών στρατιωτών όσον αφορά στον στρατηγικό σχεδιασμό. Σε αυτό, βέβαια, συνεπικουρούσε το γεγονός ότι στο πυροβολικό τα αποτελέσματα των βολών βάρυναν κυρίως τους αξιωματικούς, αφού αυτοί ήταν που υπολόγιζαν τις παραμέτρους της στόχευσης και της βολής ενώ οι στρατιώτες περιορίζονταν στη μεταφορά, την τοποθέτηση και την επαναγέμιση. Αυτή η ημερήσια καταγραφή, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος του ημερολογίου, χαρακτηρίζεται από έναν επαγγελματισμό ο οποίος επετεύχθη με την, σχεδόν, αποκλειστική χρήση του στρατιωτικού λόγου. Ο αξιωματικός Νικόλαος Πετιμεζάς απέφυγε τα δάνεια από άλλα είδη λόγου. Σπάνια εξέφρασε τα εθνικά του συναισθήματα και περιορίστηκε στην περιγραφή των επιχειρήσεων, των συνθηκών διεξαγωγής του πολέμου και των απόψεών του για τα ζητήματα αυτά.

Παρακάτω, ακολουθεί η ημερολογιακή μαρτυρία του στρατιώτη Στέφανου Τζάνου για την άτακτη υποχώρηση της 5^{ης} Μεραρχίας στην περιοχή του Αμυνταίου.³²⁷ Είχε προηγηθεί η ανεπιτυχής επιθετική ενέργεια προς την Φλώρινα και σε αυτή τη φάση επιχειρείται μια προσπάθεια αναδίπλωσης η οποία όμως αποτυγχάνει. Ο τουρκικός πληθυσμός της περιοχής, βλέποντας την αδυναμία του ελληνικού στρατεύματος, συνδράμει ενεργά τις τουρκικές δυνάμεις προκαλώντας ακόμα μεγαλύτερες απώλειες και πανικό στους υποχωρούντες έλληνες στρατιώτες:

Τετάρτη 24 Οκτωβρίου 1912

Υποχώρησις

Προσβολή ημετέρου αριστερού

Η άμυνα εκ του μέρους της λίμνης <Πετρών> άριστα οργανωμένη· αδύνατον ο εχθρός να διασπάσει εις το μέρος αυτό την γραμμήν, ως απέτυχε και χθες. 6 ½ π.μ. Άμα τω φωτί ηκούσθησαν εις το αριστερόν ημών τα πολυβόλα του εχθρού βάλλοντα άνευ διακοπής. Σώμα Μηχανικού αποτελούν το άκρον αριστερόν της παρατάξεως της Μεραρχίας αιφνιδιαστικώς προσβληθέν υπό του εχθρού εξ εγγυτάτης αποστάσεως υποχωρεί άτάκτως. Τα λοιπά προς τα δεξιά τούτου σώματα αποπειρώνται να κρατήσωσι τας θέσεις των, αδύνατον όμως τούτο αποβαίνει· ο εχθρός πλέον ελεύθερος επιχειρεί κυκλοτερή κίνησιν περί το αριστερόν κέρας της Μεραρχίας: κατ' ανάγκην άρχεται υποχώρησις εκ του αριστερού κλιμακηδόν. 7 ½ σκάσιμον του λοχαγού μου

³²⁷ Σ. Τζάνος, *Ημερολόγιον Βαλκανικών Πολέμων 1912-13*, εκδ. Φ.Ι.Α.Λ.Ε.Θ., Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 50-54

όστις καθ' οδόν έπαθεν εκ φόβου από ποδάγραν. Το 1^{ον} τάγμα 23^{ου} Πεζ. Συν/τος μένει τελευταίον εντός των ταχύσκαπτων. Και τέλος διατάσσεται και τούτου η υποχώρησις.

Στο ξεκίνημα της περιγραφής του, παραθέτει, με μεγάλη σαφήνεια, την κατάσταση του μετώπου πριν την υποχώρηση και το ξεκίνημα αυτής από τα αριστερά, συμπαρασύροντας σταδιακά και τα υπόλοιπα μέρη. Με την τριτοπρόσωπη γραφή επιχειρείται μια μακροσκοπική αναπαράσταση των γεγονότων έτσι ώστε να τους προσδοθεί ένα ύφος αντικειμενικότητας. Σε όλο το απόσπασμα κυριαρχεί η λέξη «εχθρός» (εμφανίζεται τέσσερις φορές)· όχι όμως, μόνο, χάριν ευκολίας ούτε, αποκλειστικά, λόγω της φυσικής απόστασης που εξασφάλιζε ο σύγχρονος τρόπος μάχης απομακρύνοντας τα φυσικά πρόσωπα. Η προσωποποίηση του αντίπαλου στρατεύματος, εν συνόλω, «απομακρύνει» τα βλέμματα από τα πρόσωπα των αντίπαλων στρατιωτών. Το επιχείρημα αυτό γίνεται ευκολότερα κατανοητό αν η λέξη «εχθρός» αντικατασταθεί από τη φράση «*Τούρκοι στρατιώτες*» ή κάποια αντίστοιχη. Η επιλογή της λέξης αυτής από το σύνολο των στρατιωτών γινόταν, μάλλον, ασύνειδα και, εν μέρει, ως προπαγανδιστικό αποτέλεσμα, εξυπηρετώντας έναν βαθύτερο σκοπό: Την συναισθηματική απομάκρυνση από τα άτομα που καλούνταν να φονεύσουν, έτσι ώστε να ξεπεράσουν οποιεσδήποτε ηθικές αναστολές τους εμπόδιζαν.³²⁸

Μένω [24/10/1912] ακόμη παρά τον Σταθμόν μετά του ταγματάρχου μου και του τελευταίου απομείναντος συνδέσμου Νικολάου Σαλπικτού· αποστέλλομαι υπό ταγματάρχου να φέρω ζώα προς μεταφορά τριών τραυματιών. Επιστρέψας δεν ευρίσκω ουδένα πλην των τριών τραυματιών· τους αναβιβάζω εις τα ζώα, ανέρχομαι και εγώ επί ετέρου και λαμβάνω την διεύθυνσιν ην ηκολούθησεν υποχωρήσαν τάγμα μου όπως συναντήσω ταγματάρχην, παρεκκλίνω όμως ολίγον δεξιότερον προς την θέσιν του χειρουργείου. Γίγνομαι μάρτυς εξ αποστάσεως 500 μ. της διαρπαγής αυτού καθώς και ενός ημετέρου κανονιού φερομένου εν καλπασμώ. Τούρκοι χωρικοί τυφεκίζουν 2 ίππους, πίπτουν οι ελάται, κατέρχονται των λοιπών, γίνεται μικρόν ανακάτωμα και τέλος φαίνονται δύο ίπποι ελεύθεροι ελαύνοντες από ρητήρος το κανόνιον εις χείρας αλαλαζόντων χωρικών.

Εδώ, η χρήση ρημάτων πρώτου ενικού προσώπου συμπίπτει με την έναρξη του ανθρωποκνηγητού, ακόμα και αν συνοδευόταν από τους τραυματίες που επιχειρούσε να διασώσει. Αποτυπώθηκε έτσι, ένα υπόρρητο συναίσθημα αυτοπροστασίας που του επέβαλε να τρέξει για να σώσει τον εαυτό του. Η τελευταία περίοδος του αποσπάσματος αναφέρει ένα συμβάν στο οποίο έγινε μάρτυρας. Από τα συμφραζόμενα συμπεραίνεται ότι οι Τούρκοι χωρικοί σκότωσαν τους στρατιώτες του πυροβόλου «*πίπτουν οι ελάτες*» και «*γίνεται μικρόν ανακάτωμα*». Η περιφραστική και έμμεση περιγραφή του γεγονότος και η μη χρησιμοποίηση λέξεων όπως

³²⁸ D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σ. 160

«φονεύονται» ή κάποια ανάλογη, υποδηλώνει συναισθηματική φόρτιση από την οποία θέλει να κρατήσει αποστάσεις.

9 ½ π.μ. Στρέφομαι ολίγον αριστερά ίνα αποφύγω την σύλληψιν και συναντώ σώμα εξ 80 ανδρών υπό ένα υπολοχαγόν και ένα ανθυπολοχαγόν, προσκολώμαι εις τούτο. Προχωρούμεν φεύγοντες προς απέναντι ύψωμα. 10 ¼ π.μ. ότε αντιλαμβανόμεθα ότι έχομεν περικυκλωθή εν είδει ημικυκλίου υπό του εχθρού. Παν τότε απορρίπτεται, γυλιός, σακκίδιον, τροφαί κ.τ.λ.(50-60 όπλα), κρατώ μόνον υδροδοχείον δια της κομβιοδόχης χιτωνίου· θέτω εφ' όπλου λόγχην, πετώ και τας παλάσκας κενάς πλέον, διότι τα 25 φυσίγγια άπερ φέρω χωρούν εις τα θυλάκια του πανδελονίου. Διατάσσεται υπό του υπολοχαγού προχώρησις· οι <Τούρκοι> χωρικοί οι προ ημών ολίγοι δεκατίζονται και αποσύρονται εις απόστασιν 300 μέτρων και τότε αρχίζουν να βάλλουν εξ όλων των μερών εναντίον μας.

Σε αυτό το απόσπασμα τα ρήματα που δηλώνουν τις κυριότερες ενέργειες βρίσκονται σε παθητική φωνή «έχομεν περικυκλωθή», «Παν τότε απορρίπτεται», «Διατάσσεται [...] προχώρησις», «χωρικοί [...] δεκατίζονται». Με την παθητική φωνή δίνεται έμφαση στην πράξη. Στην τελευταία περίπτωση, το ρήμα «(από)δεκατίζονται» χρησιμοποιήθηκε στην παθητική φωνή γιατί, αποσιωπώντας τον δράστη, ικανοποιούνταν η ανάγκη της αποστασιοποίησης από τον φόνο. Λίγες φορές οι στρατιώτες χρησιμοποίησαν ρήματα σε ενεργητική φωνή για να περιγράψουν τη συμμετοχή τους στην πιο αυτονόητη και αναγκαία πράξη του πολέμου. Επίσης, η επιλογή του πρώτου πληθυντικού προσώπου γίνεται για τον ίδιο λόγο. Οι ενοχές, κατά τη γνώμη μου, βαραίνουν σε τέτοιο βαθμό τους στρατιώτες που οι περισσότεροι αποφεύγουν να παραδεχτούν το ότι φόνευσαν· το αρνούνται στους άλλους και προσπαθούν να το αρνηθούν και στον ίδιο τους τον εαυτό.³²⁹ Σε αυτό βοηθά και η φυσική απόσταση καθώς, με τα σύγχρονα όπλα, στον ορυμαγδό της μάχης, δεν διακρίνεται εύκολα ποιος σκοτώνει ποιον.³³⁰

Είμεθα χαμένοι· πίπτει ο ανθυπολοχαγός με τα πρώτα πυρά των χωρικών και τίνες στρατιώται· ο εχθρός είναι πολύς, πλέον των 200-250 χωρικών και τίνες Τούρκοι στρατιώται. Ο υπολοχαγός όμως μας συγκεντρώνει και τέλος ξιφουλκήσας υποδεικνύει ότι μόνον εάν κατορθώσωμεν να διασπάσωμεν τον εχθρόν έχομεν ελπίδα να σωθόμεν από τον θάνατον.

Σε αυτό το σκέλος της καταγραφής του, η τραγικότητα της κατάστασης αποτυπώνεται ακόμη πιο γλαφυρά ξεκινώντας με την πρόταση «Είμεθα χαμένοι»· πρόταση απλή, χωρίς επαυξήσεις, αιτιολογήσεις και επιπλέον πληροφορίες, που θα μπορούσαν να αποσπάσουν την προσοχή του αναγνώστη από την επικρατούσα κατάσταση. Συνεχίζει με το ρήμα «πίπτει», για να δηλώσει εμφιατικά την απώλεια ενός αξιωματικού. Έπειτα, αναφέρεται στην εμβληματική

³²⁹Πβ. D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σ. 92

³³⁰Ό.π., σ. 98

κίνηση ενός υπολοχαγού να τραβήξει το ξίφος του, η οποία, αν και πρακτικά ανώφελη, δείχνει την αποφασιστικότητα που απαιτούνταν από όλους.

Οι τελευταίοι λόγοι του υπολοχαγού εκείνου είναι αδύνατον να λησμονηθούν την στιγμήν καθ' ην επλησιάζομεν προς διάσπασιν, εμπρός εμπρός παιδιά για την πατρίδα ας πεθάνομεν. Οι έμπροσθεν ημών (εχθροί) ανατρέπονται αλλά και ουκ ολίγοι εκ των ημετέρων· ενταύθα και ο άγνωστος υπολοχαγός.

Προτάσσοντας πρώτη τη νέα πληροφορία την καθιστά εστία του μηνύματός του, επιθυμώντας, έτσι, να αναδείξει τη σημασία που είχαν τα τελευταία λόγια του υπολοχαγού για τον ίδιο. Στην δεύτερη περίοδο, το μήνυμα αναπτύσσεται γύρω από το ρήμα σε παθητική φωνή «*ανατρέπονται*» το οποίο χρησιμοποίησε τόσο για τους εχθρούς όσο και για τους ημέτερους. Έκλεισε την περίοδο με την ελλειπτική πρόταση «*ενταύθα (ανατρέπεται) και ο άγνωστος υπολοχαγός*». Η χρήση του επιθέτου «*άγνωστος*» είναι περιττή για τη μεταφορά του κεντρικού μηνύματος. Αν και θα μπορούσε να την παραλείψει, τη χρησιμοποίησε για να υποδηλώσει την επιθυμία του πως θα ήθελε να τον γνωρίζει· ίσως για να του αποδώσει τα εύσημα της ηρωικής του στάσης.

Εγώ με τρεις άλλους, του ενός φονευθέντος, κατορθώνομεν και διαφεύγομεν ως τρελλοί ευρεθέντες εις την δεινήν ανάγκην να λογχίσωμεν πληγωμένον όστις εφόνευσεν τον σύντροφό μας.

Σε αυτή την περίοδο παρατίθεται μια από τις σπανιότερες καταγραφές στα ημερολόγια και τις επιστολές των πολέμων αυτών. Ο λογχισμός ενός στρατιώτη διαφέρει κατά πολύ από τον τυφεκισμό. Εδώ, η φυσική απόσταση σχεδόν εκμηδενίζεται ενώ η απόλυτη βιαιότητα, ως έσχατη τακτική πολέμου, κορυφώνεται. Η λόγχη αποτελεί την φυσική προέκταση των χεριών του στρατιώτη. Ο εχθρός δεν είναι απλά μια φιγούρα στον ορίζοντα αλλά έχει πρόσωπο και τα αποτελέσματα του λογχισμού γίνονται πολύ πιο εμφανή. Ο λόγος που σπανίζουν τέτοιες αναφορές είναι γιατί τέτοιου είδους τρόποι εξουδετέρωσης του εχθρού αποφεύγονταν εξαιτίας του αποτροπιασμού που προκαλούσαν.³³¹ Οι λέξεις και ο τρόπος που περιέγραψε το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν τα παραπάνω. Καταρχάς, εντάσσει τον εαυτό του σε μια ομάδα «*Εγώ με τρεις άλλους*» κι έπειτα χρησιμοποιεί πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, διότι το «*εμείς*», με την ανωνυμία που προσφέρει η ομάδα, απενοχοποιεί το «*εγώ*». «*Το άτομο δεν είναι φονιάς αλλά η ομάδα είναι*».³³² Διαβάζοντας τα ημερολόγια και τις επιστολές θα βρούμε ελάχιστες περιγραφές μαχών σε πρωτοπρόσωπη γραφή· όπου αυτό γίνεται, οι αναφορές περιορίζονται στο πώς έτρεχαν, στο πώς πυροβολούσαν, αλλά σχεδόν ποτέ στο πώς σκότωναν. Ανέφεραν τον ενεργό τους ρόλο στο φονικό μόνο όταν δε γινόταν διαφορετικά ή όταν διατάχθηκαν ρητά να το

³³¹ Ο.π., σσ. 121-129

³³² Ο.π., σ.149

πράξουν ή όταν, σπανιότερα, αισθάνονταν υπερήφανοι για αυτό. Στην προκειμένη περίπτωση, ισχύει η πρώτη εκδοχή καθώς, όπως ο ίδιος παρέθεσε, βρέθηκαν «ως τρελλοί», «εις την δεινήν ανάγκην» να το κάνουν αφού δεν μπορούσαν να διακινδυνεύσουν να πάθουν ό,τι και ο σύντροφός τους.

Τώρα [24/10/1912] πλέον απαιτείται ωκυποδία και τύχη, εγώ την είχον όχι όμως και ο ακολουθών εμέ όστις τραυματίζεται. Μετ' ολίγον όμως βλέπω και πολλούς ακόμη να πίπτουσιν, ως επί το πλείστον τραυματίας. Εν τη παραζάλη πίπτω προ χάνδακος· ενταύθα η σωτηρία: πλην ενός όσοι επρόλαβον και εισήλθον εντός αυτού εσώθησαν· οποία όμως απογοήτευσis, είμεθα μόνον 15. Χωρίς να χάσωμεν καιρόν τρέχομεν δια του χάνδακος, είμεθα πλέον μακράν του εχθρού, εσώθημεν, προχωρούμεν όμως πάλιν, όποτε άλλη ομάς χωρικών πυροβολεί καθ' ημών, πίπτει πάλιν εις εξ ημών. Αναγκαζόμεθα να αλλάζομεν διεύθυνσιν προς τα αριστερά, προς το βουνόν, ότε βλέπομεν 1^{ον} τάγμα· η σωτηρία μας· και όμως όχι ακόμη.

Παραπάνω, περιγράφεται η αλληπάλληλη καταδίωξη των στρατιωτών. Ξεκινάει με τη φράση «Τώρα πλέον» και χρησιμοποιεί ιστορικό Ενεστώτα για να δηλώσει εμφατικά και με ενάργεια τα απαραίτητα στοιχεία επιβίωσης. Επαναλαμβάνεται συνεχώς το ρήμα «πίπτω» σε διάφορες μορφές· δεν έχει όμως πάντοτε την ίδια σημασία. Άλλες φορές υπονοεί τον θάνατο, άλλες τον τραυματισμό και άλλες κυριολεκτεί. Από την αντιπαραβολή της με τη λέξη «σωτηρία» και τα παράγωγά της και τις συνεχείς εναλλαγές των εννοιών αυτών φαίνεται η αβεβαιότητα που τον κατέκλυζε.

Προχωρούμεν [24/10/1912] κάτωθεν ενός χωρίου και εις την αλησμόνητον θέσιν μνήματα βαλλόμεθα υπό ραγδαίων πυρών υπό τε των χωρικών και του στρατού· μερικοί αποπειρώνται άμυναν, τους πάντας όμως συνέχει ο φόβος· φεύγουσι προς στιγμήν, προτρέπω παραμονήν προς απόκρουσιν εις τίνας συναδέλφους. Τέλος όμως βλέπων την ομαδικήν άτακτον φυγήν των ημέτερων κρεμώ το όπλον εις τον ώμον, όπερ αφήρεσα παρά δεκανέως φονευθέντος εκεί (του ιδικού μου καταστάντος αχρήστου) και ακολουθώ τους λοιπούς. Εις την θέσιν μνήματα ο θάνατος, ο τάφος πολλών εκ του τάγματος.

Η κορύφωση της καταδίωξης, όπως ο γράφων τη βίωσε, καταγράφηκε στις παραπάνω σειρές. Οποιαδήποτε αντίσταση φαινόταν αδύνατη καθώς δεν ήταν απλά φοβισμένοι αλλά τους συνέιχε ο φόβος. Η επιλογή του ουσιαστικού «φόβος» έναντι της μετοχής «φοβισμένοι» δημιουργεί την έντονη παρουσία του στον χώρο. Κατά τον ίδιο τρόπο λειτουργούν και τα ουσιαστικά «ο θάνατος» και «ο τάφος» στην τελευταία ελλειπτική πρόταση όπου ο τόπος ταυτίζεται με αυτές τις δύο έννοιες. Στην πρόταση «κρεμώ το όπλον εις τον ώμον» παρουσιάζεται μία κίνηση ως σωματοποιημένη παραδοχή της εγκατάλειψης κάθε αντίστασης.

Ο ταγματάρχης δεν ακολουθεί το τάγμα, εγκαταλείπω και εγώ τούτο αποκλίνων προς την κορυφήν και διευθύνομαι προς την ουράν της Μεραρχίας εις το βάθος 2 χιλ.

μέτρων φαινομένην, προς συνάντησίν του εκεί. Συναντώ Λαϊτσαν και Ζούκην, καθιστώ γνωστόν αυτοίς την σωτηρίαν του 1^{ου} τάγματος, αλλά και αυτοί αγνοούσι περί της τύχης του ταγματάρχου μου· ακολουθώ τότε κατ' ανάγκην αυτούς και τέλος 8 ½ μ.μ. αφικνούμεθα εις Λαμνίδες ¾ μακράν Κοζάνης· είμεθα κατάκοποι. Επιπλέον φοβερά υγρασία και ομίχλη. Εκοιμήθην εντός αχυρώνος μετά ανθυπολοχαγού Ρουμπάνη και άλλων καθότι μετ' ου πολύ και 1^{ον} Τάγμα κατέφθασε. Γνωστοί φονευθέντες Μ. Αντάμης, Δ. Αργυράκος, Πούλιος, Βαβάγγας. Με την μάχην της Βανίτσης³³³ η υποχώρησις εστοίχισεν εις την Μεραρχίαν την απώλειαν πλέον 700 ανδρών των πλείστων φονευθέντων και μετά τον τραυματισμόν των υπό των χωρικών (πλην 54 αιχμαλώτων οίτινες μετεφέρθησαν εις Βίτωλα. Τελεία αποσύνθεσις εν τοις σώμασι. Το ήθικόν όλων έχει κλονισθή, εκτός ελαχίστων.

Στο τελευταίο σκέλος της ημερήσιας καταγραφής μετά την επανένωσή των μονάδων της μεραρχίας γίνεται και ο απολογισμός της ημέρας. Και εδώ, οι απλές «είμεθα κατάκοποι» ή ελλειπτικές «Επιπλέον φοβερά υγρασία και ομίχλη» προτάσεις χρησιμοποιούνται λεκτικά για να προσδώσουν αμεσότητα· οι αναλυτικές περιγραφές και πληροφορίες περιττεύουν. Τέλος, λέξεις με έντονο σημασιολογικό και συναισθηματικό φορτίο «Τελεία αποσύνθεσις» και «κλονισθή», συνθέτουν μία κατάσταση σωματικής και ψυχικής κατάπτωσης.

Η επόμενη μαρτυρία που θα υποβληθεί σε ανάλυση είναι μία επιστολή που έχει χαρακτήρα ημερολογιακό. Ο στρατιώτης Γεώργιος Παπασαράντου στέλνει συχνά επιστολές προς τον αδερφό του, εξιστορώντας του τα όσα βίωνε στο μέτωπο του ελληνοβουλγαρικού πολέμου. Σε αυτή την επιστολή³³⁴, περιγράφει μέρος των γεγονότων και της κατάστασης που επικρατούσε στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο της ευρύτερης περιοχής του όρους Παγγαίου, λίγο πριν από την επίσημη έναρξη του πολέμου.

Προβίστα³³⁵ 10 Ιουνίου <1913>

Αγαπητέ μοι αδελφέ,

από υγείαν, δόξα σοι ο Θεός, είμαι καλά, αν και πάντες σχεδόν ενταύθα οι άνδρες υποφέρουν εκ δυσεντερίας. Οι ιατροί ενεβολίασαν πάντας τους άνδρας με αντιχολερικών ορών, δις δε εντός οκτώ ημερών· κακόηχος φήμη έφθασε μέχρις ημών ότι εν Μακεδονία υπάρχει χολέρα, δεν γνωρίζω κατά πόσο τούτο είναι αληθές. Ενταύθα επικρατεί νόσος τις, ήτις κατά τους ιατρούς είναι πρωτοφανής, διότι οι άνδρες καταλαμβανόμενοι υπό ευκοιλιότητος, καθίστανται επί πολύν χρόνον ανίκανοι προς πάσαν εργασίαν, παραλύοντες τελείως· ευτυχώς ουδένα μέχρι τούδε έσχομεν θάνατον.

³³³ Λανθασμένα, ίσως εκ παραδρομής, αναφέρεται στο χωριό Βάνιτσα (σήμερα Άνω Κώμη) νοτίως της Κοζάνης. Εννοεί τη Βεύη, χωριό λίγο βορειότερα του Αμυνταίου από το οποίο ξεκίνησε η υποχώρησις.

³³⁴ Γ. Παπασαράντου, *Επιστολαί εκ του πεδίου των μαχών του ελληνοβουλγαρικού πολέμου 1913*, εκδ. Eurobooks, Αθήνα 2018, σσ. 33-35

³³⁵ Σημερινή Παλαιοκόμη Σερρών

Η επιστολή ξεκινά με την σημαντικότερη, ίσως, πληροφορία για τον παραλήπτη, την υγεία του γράφοντος. Την αντιπαρέβαλε με τα όσα γύρω του συνέβαιναν, την χολέρα και τη δυσεντερία. Υποτιμά, ίσως, τη σοβαρότητα της πρώτης με την πρόταση «δεν γνωρίζω κατά πόσο τούτο είναι αληθές», ενώ, αντίθετα, δίνει μεγάλη έμφαση στη δεύτερη, η οποία φαίνεται πως είχε πλήξει πολλούς από τους συμπολεμιστές του. Στην πραγματικότητα συνέβαινε το αντίθετο. Αναμφισβήτητα, η δυσεντερία ταλαιπώρησε πολλούς, όπως συμπεραίνεται και από πολλές αναφορές σε άλλες μαρτυρίες, όμως δεν έφτασε σε επικίνδυνα για το σύνολο επίπεδα ώστε να αντιμετωπιστεί συστηματικά όπως η χολέρα.³³⁶ Η υπερβολική στάση του γράφοντος απέναντι στην απειλή της δυσεντερίας είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μεγέθυνσης του προβλήματος που βιώνεται άμεσα.

Ευρισκόμεθα πάντοτε υπό αιμόν, ένεκα τις κακοπιστίας των Βουλγάρων, μήπως μας κάμωσι κανένα αιφνιδιασμόν. Έχομεν τσοούτον εξαγριωθή εναντίον των , ώστε εάν γίνει πόλεμος (πράγμα όπερ ευχόμεθα εξ όλης ψυχής και καρδίας) θα πολεμήσωμεν όχι ως τίγρεις, όχι ως λέοντες, αλλά ως κάτι άλλο, ασύλληπτον εις την φαντασίαν του ανθρώπου· μας έχουν τα τέρατα αφανίσει· επί τέσσαρας ολοκλήρους μήνας νύκτα και ημέραν να ήμεθα πάντοτε επί ποδός άγρυπνοι φοβούμενοι αιφνιδιασμούς·

Η δεύτερη θεματική ενότητα της επιστολής ξεκινά με την κατάσταση που επικρατούσε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μεταξύ των δύο πολέμων. Σε προηγούμενες επιστολές του, ο Γεώργιος Παπασαράντου περιέγραφε αναλυτικά την συνεχώς αυξανόμενη επιθετικότητα των Βουλγάρων, την επιδείνωση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων και τις ταλαιπωρίες που υφίσταντο λόγω της διεκδικητικής στάσης αυτών. Στις επιστολές αυτές, εμφανής είναι και η σταδιακή αύξηση της συναισθηματικής απόστασης του γράφοντος από τους άλλοτε συμμάχους. Στην παρούσα επιστολή, αυτή η συναισθηματική απόσταση κορυφώνεται, καθώς, οι Βούλγαροι στρατιώτες παρουσιάζονται ως «τέρατα». Η αντίληψη αυτή βασίστηκε στην κατ' εξακολούθηση παράβαση των κανόνων του πολέμου (αν υπάρχουν τέτοιοι σε έναν πόλεμο που τείνει να γίνει ολοκληρωτικός) μεταξύ πολιτισμένων κρατών· ως εκ τούτου, οι Βούλγαροι στρατιώτες αντιμετωπίζονται ως πολιτισμικά κατώτεροι, παραμερίζοντας έτσι πολλά από τα κοινωνικά «εμπόδια» και τις ηθικές αναστολές.³³⁷ Η συναισθηματική φόρτιση είναι τόσο έντονη που ο ίδιος αισθάνεται έτοιμος να πολεμήσει σαν κάτι ασύλληπτο στη φαντασία του ανθρώπου. Η χρήση των παρομοιώσεων «όχι ως τίγρεις, όχι ως λέοντες» φανερώνει τη διάθεση να παραβεί και ίδιος τα ανθρώπινα όρια.

δεν πιστεύω ποτέ εις τον κόσμον άλλος στρατός να έχη υποφέρει τόσον πολλά κακουχίας όσον ημείς. Δια τούτο και το μίσος μας είναι αφάνταστον, ιδίως δε το 21^{ον} Σύνταγμα έχει υποφέρει τα πάνδεινα· οι άνδρες αναμένουσιν το ως Πάσχα τον

³³⁶ Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., *Η υγειονομική υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους...* ό.π., σ. 172

³³⁷ D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σ. 156

*πόλεμον· ημείς δια να καθησυχάσωμεν πρέπει να φάγωμεν κρέας βουλγαρικών ωμών·
ούτω φρονούμεν ότι θα κατευνασθή το νευρικόν μας σύστημα.*

Εδώ, παρέθεσε μια υπόθεση «στον κόσμο άλλος στρατός να έχη υποφέρει τόσον πολλά κακουχίας όσον ημείς(;)» ως βέβαιη αλήθεια προτάσσοντας την φράση «δεν πιστεύω ποτέ». Έτσι δικαιολόγησε και το μίσος που τρέφει για αυτούς, παρομοιάζοντας, παράλληλα, την αναμονή του πολέμου με την αναμονή του Πάσχα. Ο δανεισμός εκφράσεων θρησκευτικού χαρακτήρα δεν έλλειψε και από τις μαρτυρίες του ελληνοβουλγαρικού πολέμου (Β΄ Βαλκανικού) κι ας ήταν μεταξύ ομόθρησκων στρατών. Τέλος, παρέθεσε τον μοναδικό, κατ' αυτόν, τρόπο κατευνασμού του μίσους τους ο οποίος είναι «να φάγωμεν κρέας βουλγαρικών ωμών». Σε αυτή την πρόταση είναι ιδιαίτερα εμφανής η επιρροή της προπαγανδιστικής αφίσας του «Βουλγαροφάγου», που κυκλοφορούσε την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων³³⁸.

Χθες [9/6/1913] το τάγμα μας διετάχθη να οπισθοχωρήση εις Αμφίπολιν, εις χωρίον καλούμενον Γενίκιοι· το μέρος είναι οχυρότατον, οι δε αξιωματικοί καλούσιν αυτό μικρόν Μπιζάνιον. Εκεί θα κρατήσωμεν την γραμμήν Σαμοκοβικίου – Αμφιπόλεως, θα τους απασχολήσωμεν πολύν στρατόν· εκ του λόχου μας η πρώτη και η δευτέρα διμοιρία, (εγώ ανήκω εις την δευτέραν) χρησιμοποιούνται πάντοτε ως διπλοσκοποί και περιπολίας· έμπροσθεν ημών εις ουχί μακράν απόστασιν μένουσι δύο διμοιρίαί του ενάτου λόχου προς φύλαξιν της ουδετέρας ζώνης· είμεθα ως και άνωθεν σου γράφω εις διαρκή κίνησιν νύκτα και ημέραν·

Σε αυτό το μέρος της επιστολής, παρουσίασε τη διάταξη των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στην συγκεκριμένη θέση. Στη συνέχεια, παρέθεσε κάποιες υποθέσεις με μια βεβαιότητα η οποία φαίνεται υπερβολική. Το γεγονός ότι και οι απλοί στρατιώτες είχαν μία γενική άποψη της θέσης του μετώπου φανερώνει ότι οι αξιωματικοί επεδίωκαν τη σχετική πληροφόρηση αυτών. Άλλωστε, αυτοί το αποκάλεσαν «μικρόν Μπιζάνιον» αναφερόμενοι στην οχυρότητα της θέσης αυτής. Γράφοντας τις υποθέσεις σε χρόνο μέλλοντα και έγκλιση οριστική «θα τους απασχολήσωμεν πολύν στρατόν» και «θα κρατήσωμεν την γραμμήν», ουσιαστικά, αναπαρήγαγε τα λόγια και τη βεβαιότητα των αξιωματικών και δεν εξέφραζε δικές του σκέψεις.

ευτυχώς ότι διοικούμεθα υπό γενναίων αξιωματικών. Συνταγματάρχης μας είναι ο κ. Μιχαλόπουλος ή Αρκαδικός, πονών τους στρατιώτας του ως άλλος πραγματικός πατήρ· λοχαγός μας ο γενναϊότατος κ. Στυμωναράς, και υπολοχαγός όστις ενίστε κάμνει και χρέη λοχαγού ο έφεδρος υπολοχαγός Αντωνακόπουλος εκ Πύργου, πατριώτης με μεγάλα αισθήματα· αξιωματικοί εις τους οποίους οι άνδρες έχουν πλήρη αφοσίωσιν και πλήρη πεποίθησιν.

³³⁸ Σ. Χρηστίδης, *Ο Βουλγαροφάγος*, χρωμολιθογραφία, 1913, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, http://www.nhmuseum.gr/el/fakelos-syllogon/antikeimena/12729_el/

Η αναφορά στις ικανότητες των αξιωματικών ήρθε ως φυσικό ακόλουθο των προηγούμενων αναφορών, αφού, οι στρατιώτες θέλουν να πιστεύουν ότι διοικούνται από άξιους ηγέτες, των οποίων οι κρίσεις και οι αποφάσεις θα τους οδηγήσουν στη νίκη χωρίς ιδιαίτερα μεγάλες θυσίες. Η παρομοίωση του συνταγματάρχη ως άλλου πραγματικού πατέρα αναδεικνύει τις στενές σχέσεις που αναπτύχθηκαν ή ήθελε να αναπτυχθούν μεταξύ στρατιωτών και αξιωματικών. Ο «πατέρας», εκτός του ότι φροντίζει τα παιδιά του, πρέπει να αποτελεί και πρότυπο προς μίμηση. Τα όσα αναφέρει αποτελούν μια ένδειξη κατακόρυφης συνοχής (*rank cohesion*), μιας συνοχής, δηλαδή, μεταξύ στρατιωτών και αξιωματικών, η οποία είναι απαραίτητη ώστε να εξασφαλιστεί η αφοσίωση και η εθελούσια υπακοή στις εντολές των ανωτέρων.³³⁹

Προ πέντε ημερών [4/6/1913] παρά την Αμφίπολιν συνελήφθη νέος τις κατάσκοπος Βούλγαρος μετημφιεσμένος εις γραϊάν· εζήτηι ελεημοσύνην πλησίον του πυροβολικού· ουδείς εφαντάσθη ότι υπό το ένδυμα της κακοσχήμου γραϊας εκρύπτετο νεαρώτατος Βούλγαρος κατάσκοπος. Τυχαίως όλως στρατιώτης τις χαριεντιζόμενος συνέλαβε την γραϊάν εκ της κεφαλής και αφαιρεθείσης της παιρούκας απεκαλύφθη ο κατάσκοπος Βούλγαρος, απεστάλη πάραυτα εις την Μεραρχίαν δια τα περαιτέρω.

Παραπάνω, αναφέρθηκε σε ένα περιστατικό κατασκοπείας το οποίο θεώρησε άξιο αναφοράς για να αναδείξει, ίσως, την κρισιμότητα της κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή λίγο πριν τον αναμενόμενο πόλεμο. Με τα ρήματα σε παθητική φωνή, «*συνελήφθη*» και «*απεστάλη*», γίνεται αισθητή μία απόσταση από το γεγονός. Αν βρισκόταν εκεί, θα είχε αναφέρει την παρουσία του σε ένα τόσο ιδιαίτερο γεγονός που δε συνέβαινε συχνά. Επιπλέον, η Αμφίπολη από την Προβίστα (Παλαιοκόμη σήμερα) απέχει περίπου επτά χιλιόμετρα και γνωρίζοντας τα καθήκοντά του (διπλοσκοπός και περιπολία) συμπεραίνουμε ότι ήταν αδύνατο να βρέθηκε τόσο μακριά από τη μονάδα του. Αν και στο γεγονός αυτό δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας, δεν περιορίστηκε σε μια απλή αναφορά αυτού αλλά το εμπλούτισε με επίθετα που ίσως άκουσε, όπως «*κακοσχήμου*» και «*νεαρώτατος*», προκειμένου να γίνει πιο παραστατική η περιγραφή του.

Σήμερον [10/6/1913] ηυτομόλησε προς ημάς Βούλγαρος στρατιώτης, Έλλην την καταγωγήν, μας διηγήθη πολλά πράγματα περί Βουλγάρων και ότι πολλοί Βούλγαροι στρατιώται επανειλημμένως εστασίασαν και απεστάλησαν εις Καβάλλαν και ότι ουδείς Βούλγαρος στρατιώτης θέλει τον πόλεμον· οι αξιωματικοί των τους συγκρατούσι με μύριας όσας υποσχέσεις· ευρίσκονται εις κακά χάλια, ελεεινοί και άθλιοι, και ότι προς το μέρος εκείνο είναι έως δύο χιλιάδες Έλληνες και Σέρβοι στρατιώται δια της βίας

³³⁹ Πβ. G. Caforio, *Handbook of the Sociology of the Military...* ό.π., σ. 64

στρατολογηθέντες. Εις τα χωρία Κούτσι και Κρούσσοβον ενεφανίσθη χολέρα ένεκα της εκεί συγκεντρώσεως πολλών προσφύγων· ελήφθησαν δρακόντεια μέτρα.

Σε φιλό

Ο αδερφός σου

Γεώργιος Παπασαράντου

Στο τέλος, παρέθεσε ένα ακόμα, σχετικό με το προηγούμενο, γεγονός. Σε αυτό συμπεριέλαβε και τον εαυτό του ως μάρτυρα των όσων είπε ο αυτόμολος. Έχοντας το πλεονέκτημα να γνωρίζουμε τα ιστορικά γεγονότα εκ των υστέρων, συμπεραίνουμε πως χαρακτηρισμοί όπως «επανειλημμένως», «ουδείς», «μύριας υποσχέσεις», «κακά χάλια», «ελεινοί και άθλιοι» συνέθεσαν μια εικόνα του βουλγαρικού στρατεύματος που δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Επιπλέον, ακόμα και αν η πληροφορία της βίαιης στρατολόγησης ήταν έγκυρη, σε καμία περίπτωση η βουλγαρική διοίκηση δεν θα διακινδύνευε την τοποθέτηση αυτών στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν υπερέβαλε ο αυτόμολος, προκειμένου να πείσει για το ελληνικό του φρόνημα, ή ο γράφων, παρασυρμένος από μία προσπάθεια για παραστατικότερη περιγραφή. Γεγονός είναι, πάντως, πως μια τέτοια υποτιμητική περιγραφή ικανοποιεί περισσότερο το συναίσθημα παρά τη λογική.

Ακολουθεί μία ακόμα επιστολή από το ελληνοβουλγαρικό μέτωπο, αυτή τη φορά, γραμμένη λίγο πριν από την έναρξη της τελικής ανακωχής (Βουκουρέστι 28/7/1913). Ο έφεδρος ανθυπολοχαγός Δημήτριος Δάρας γράφει προς την μητέρα και τα αδέρφια του από την Άνω Τζουμαγιά (Μπλαγκόεβγκραντ)³⁴⁰. Στην παρούσα επιστολή εξιστορεί την τραγική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η μονάδα του μετά από σκληρότατη μάχη.

Υψώματα Νοτίως Τζουμαγιάς την 16^{ην} Ιουλίου 1913

Αγαπητοί μου

Μόλις σήμερα συνελθόντες εκ της τρομεράς συντριβής ην το Σύνταγμα μας υπέστη μαχόμενον από της 12^{ης} Ιουλίου μέχρι της εσπέρας της 14^{ης} ιδίου παρά οχυρωμένους τελείως υπό του εχθρού λόφους ύψους 900-1097 μέτρων³⁴¹, εξ ης συντριβής μόνον θεία βοήθεια διεσώθην άτρωτος, Σας γράφω ουχί ίνα προλάβω την δίκαιαν ανησυχίαν Σας, καθόσον αι περί τούτου ειδήσεις δια των εφημερίδων θα προλάβουν την παρούσαν μου, αποστελλομένην τόσον μακράν εκ του κέντρου της Θεσσαλονίκης, αλλ' ίνα Σας παραστήσω το πραγματικόν μέγεθος της συμφοράς ήτις όμως εν τέλει κατέληξεν εις νίκην. Ήθελον να Σας τηλεγραφήσω, αλλά πώς και πότε θα εδίδετο το τηλεγράφημα;

³⁴⁰ Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο...* ό.π., σσ. 239-242

³⁴¹ Αναφέρεται στις πολεμικές επιχειρήσεις της VI μεραρχίας στην περιοχή δυτικά του υψώματος 1378. Εδώ, εκ παραδρομής, γράφει λανθασμένα 1097 ενώ το υψόμετρο της κορυφής είναι 1079. Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ. 230

Ξεκίνησε την επιστολή του κατευθείαν με τη νέα πληροφορία καθώς αυτή, ως τελικό αποτέλεσμα, καθόρισε τη δομή και το περιεχόμενό της. Σε όλο το απόσπασμα έγινε αναφορά στη «*συντριβή*» και μόνο στο τέλος μίλησε για νίκη [*«εν τέλει κατέληξεν εις νίκην»*], καθιστώντας την, έτσι, δευτερεύουσας σημασίας έναντι της καταστροφής που υπέστη η μονάδα του. Έπειτα, εξήγησε ότι ο λόγος που έγραψε την επιστολή δεν ήταν για να τους καθησυχάσει, αφού θα είχαν προλάβει να ενημερωθούν από τις εφημερίδες, αλλά για να τους ενημερώσει για «*το πραγματικόν μέγεθος της συμφοράς*». Σε αυτή την περίοδο υπονόησε ότι έπρεπε να επέμβει με την επιστολή του, διότι πίστευε ότι στις εφημερίδες, δεν θα δινόταν η δέουσα προσοχή στις εξαιρετικά μεγάλες απώλειες αλλά, πιθανότατα, στη νίκη. Εδώ, παρέχονται σημαντικές πληροφορίες και από την παράθεση των πιο συνηθισμένων τρόπων ενημέρωσης των πολιτών. Γνώριζε για την ταχύτητα των δημοσιογραφικών πολεμικών ανταποκρίσεων, για τις δυσκολίες αποστολής της αλληλογραφίας από απομακρυσμένα μέρη του μετώπου και για την δυνατότητα αποστολής τηλεγραφήματος, αν και φαίνεται πως δεν εμπιστευόταν ακόμα αυτό το νέο μέσο τηλεπικοινωνίας. Όλα τα παραπάνω παρουσιάζουν, πολύ περιεκτικά, την όλο και στενότερη επαφή του μετώπου με την πατρίδα και, κυρίως, με τον αστικό πληθυσμό, ο οποίος δεν ενημερωνόταν μόνο από σύντομες κυβερνητικές ανακοινώσεις αλλά είχε στη διάθεσή του και άλλα μέσα ενημέρωσης (εφημερίδες, επιστολές, τηλεγραφήματα κ.ά.).³⁴² Τέλος, δεν θα μπορούσε να ξεφύγει της προσοχής μας το κεφαλαίο γράμμα «Σ» στην αντωνυμία «*Σας*», με το οποίο ο γράφων ήθελε να δείξει την εκτίμηση που έτρεφε στα πρόσωπα των παραληπτών.

Η μάχη αυτή <μάχη της Τζουμαγιάς> θ' αφήσει την λαμπρότεραν σελίδαν εις την ιστορίαν, εποποιϊκή ενί λόγω γιγαντομαχία προ της οποίας ωχρώσι όχι εν αλλά πολλά Μπιζάνια και εις τους λόφους ένθα ετελέσθη θα γραφή πλαξ εν' ή θα λέγεται ότι εκεί το Α' Σύνταγμα των Ευζώνων συνετρίβη αλλ' ενίκησε στρατεύματα εχθρικά συμπαγή και στέρα, όλως νέα και όχι πανικόβλητα, υποστηριζόμενα και υπό ακαταβλήτου πυροβολικού.

Άρχισε την περιγραφή της μάχης αναφερόμενος πρώτα στον ιστορικό της αντίκτυπο. Σε αυτό το σημείο, γίνονται εμφανείς οι επιρροές της εθνικής ιδεολογίας στην αντίληψη του σκοπού της Ιστορίας. Μιας εθνικής Ιστορίας που έχει στραμμένη την προσοχή της στους πολέμους που διαμόρφωσαν το έθνος κράτος. Δανείστηκε από τη μυθολογία τον όρο «*γιγαντομαχία*» για να της προσδώσει ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις. Ταυτόχρονα, με τον ίδιο όρο, απέδωσε αξία και στον εχθρό αυξάνοντας έτσι τη σημασία της μάχης και την αξία του ημέτερου στρατού. Την αντιπαρέβαλε και με το Μπιζάνι το οποίο, όπως φαίνεται, είχε ήδη καθιερωθεί στη συλλογική εθνική συνείδηση ως μεγάλη και διαρκείας μάχη. Η αναφορά στη σημασία της μάχης και, με δεύτερο τρόπο, μέσω της αναθηματικής πλάκας, δείχνει την ελπίδα

³⁴² M. Howard, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, εκδ. Ποιότητα, Βάρη 2000, σσ. 176-177

του επιστολογράφου ότι οι θυσίες τους δεν ήταν μάταιες και ότι δεν θα ξεχαστούν. Η περιγραφή των βουλγαρικών στρατευμάτων «στρατεύματα εχθρικά συμπαγή και στέρα, όλως νέα και όχι πανικόβλητα, υποστηριζόμενα και υπό ακαταβλήτου πυροβολικού» δεν μπορεί να μην αντιπαραβληθεί με την εκ διαμέτρου αντίθετη περιγραφή της προηγούμενης επιστολής· ένα ακόμα δείγμα της υποκειμενικότητας των βιωμάτων.

Την 12^η τρέχοντος <12/7/1913> ανεχωρήσαμεν εκ του χωρίου Κλεισιά με διαταγήν³⁴³ να πλησιάσωμεν τον εχθρόν χωρίς να τον προσβάλομεν. Δυστυχώς η ορμή του μακαρίτου Βελισσαρίου Ταγματάρχου παρέσυρεν όλον το Σύνταγμα εις μάχην ήτις ούτω ήρξατο από της μεσημβρίας της ημέρας εκείνης. Ο εχθρός δεν ήτο και πολύ ισχυρός και εξετοπίζετο από θέσεως εις θέσιν και λόφου εις λόφον προς τα κύρια και καλώς οχυρωμένα υψώματα 1097 μέτρων. Επελθούσης της νυκτός εσταματήσαμεν εν προφυλακαίς μάχης.

Καταλογίζει την έναρξη της μάχης, αν και είχαν διαταγή να μην προσβάλουν τον εχθρό, στην λανθασμένη επιλογή τακτικής, κατά τον επιστολογράφο, ενός ταγματάρχη. Σεβόμενος το γεγονός ότι θυσιάστηκε και ότι ο συγκεκριμένος αξιωματικός είχε διακριθεί στα πεδία των μαχών, δεν προχώρησε σε περαιτέρω αρνητική κριτική. Αρκέστηκε μόνο να αναφερθεί στην ορμητικότητά του, η οποία, αν τα αποτελέσματα ήταν ευμενέστερα, θα είχε χαρακτήρα εγκωμιαστικό.

Την επομένην 13 τρέχοντος <13/7/1913> ήρξατο η γιγαντομαχία από τας 4 το πρωί του εχθρού ενισχυθέντος δια πεδινού πυροβολικού, ημών δ' εχόντων μόνον 2 ορειβατικά κανόνια. Ο εχθρός να ευρίσκηται εντός οχυρωμάτων επί των κορυφών των λόφων ημείς δε να εφορμώμεν με την λόγχην προς εκτόπισίν του. Το πυρ των πολυβόλων του εχθρού μας υποδέχετο πανταχού. Επιθέσεις εξ ημών, αντεπιθέσεις του εχθρού, εξακολουθητικώς ενισχυόμενου. Εν τω μεταξύ ουδεμία εώς ημάς ενίσχυσις έφθανεν, αι δ' επερχόμεναι Μεραρχίαι 1 και 7 εβράδυνον να έλθουν. Τέλος και την ημέραν εκείνην πολεμήσαντες μέχρι νυκτός εκρατήσαμεν τας θέσεις μας.

Την δεύτερη ημέρα της μάχης, αρχίζουν να διαφαίνονται τα χαρακτηριστικά ενός εν δυνάμει ολοκληρωτικού πολέμου. Τα σύγχρονα μέσα για την υλοποίησή του υπήρχαν· το πυροβολικό και τα πολυβόλα ήταν αυτά που έκαναν την περισσότερη «δουλειά». Οι αλληπάλληλες επιθέσεις και αντεπιθέσεις φανερώνουν την διάθεση για την εφαρμογή του. Επίσης, παρέθεσε τα σημεία υπεροχής του εχθρού (πυροβολικό και οχύρωση) προς απόδειξη των αντικειμενικών δυσκολιών που αντιμετώπισαν. Η συχνή αναφορά στην έφοδο με εφ' όπλου λόγχη από πολλούς στρατιώτες γινόταν για να αναδειχθεί η αποφασιστικότητά τους. Οι έφοδοι τέτοιου τύπου σπάνια κατέληγαν σε μάχη εκ του σύνεγγυς διότι τις περισσότερες φορές, μετά

³⁴³ Η VI Μεραρχία, σύμφωνα με τη διαταγή του Γενικού Στρατηγείου, έπρεπε να προωθήσει το αριστερό της άκρο προς το Ουράνοβο για να κυκλώσει το δεξί της βουλγαρικής παράταξης. Γ.Ε.Σ., *Ο ελληνικός στρατός...* ό.π., τόμος γ, σ. 230

από μία επιτυχημένη έφοδο, τα αντίπαλα στρατεύματα επέλεξαν, κατά περίπτωση, την υποχώρηση.³⁴⁴

Ηλθεν η 14^η <14/7/1913> προς συμπλήρωσιν της καταστροφής. Ο εχθρός και πάλιν ενισχυθείς ήρξατο από τας 4 το πρωί σφοδρώς επιτιθέμενος ημείς δε ολίγον κατ' ολίγον καμπτόμενοι και υποχωρούντες όχι εις απόστασιν αλλ εις εκατοντάδας τινάς μέτρων και εκ των πλέον εκτεθημένων θέσεων. Ο εχθρός τότε επιχειρεί επίθεσιν και παρ' ολίγον να διασπάση το δεξιόν μας. Λυσσαλέοι δύο λόχοι ο 3^{ος} ον από χθες διήκουν εγώ και ο 2^{ος} σπεύδομεν και προλαμβάνομεν την διάσπασιν. Εν τω μεταξύ επέρχεται η 7 Μεραρχία εκ δεξιών και η 1^η εξ αριστερών και ούτω ο εχθρός στενοχωρείται. Το πυροβολικόν του εξουδετερούται και υποχωρεί εκ μίας θέσεως η μάχη όμως εξακολουθεί μέχρι βαθείας νυκτός και την ημέραν ταύτην την τρίτην ήδη.

Από την περιγραφή και της τρίτης ημέρας επιβεβαιώνεται ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας που έτεινε να πάρει η μάχη. Η μάχη και η περιγραφή της είναι έντονα επηρεασμένες από τη φιλοσοφία του πολέμου που επικρατούσε την περίοδο εκείνη σε ολόκληρη την Ευρώπη. Τα λόγια του ανθυπολοχαγού Δ. Δάρα δημιουργούν συνειρμούς που παραπέμπουν στα λόγια του Κλάουζεβιτς: «Καθώς η χρήση της φυσικής δύναμης στο σύνολό της δεν αποκλείει καθόλου τη συνεργασία της διάνοιας, εκείνος που χρησιμοποιεί χωρίς οίκτο αυτή τη δύναμη και δεν οπισθοχωρεί μπροστά σε καμία αιματοχυσία, θ' αποκτήσει ένα πλεονέκτημα επί του αντιπάλου του, αν εκείνος δεν δράσει με τον ίδιο τρόπο».³⁴⁵

Η πρωΐα της 15^{ης} <15/7/1913> μας ευρίσκει εις τας θέσεις μας πλην ο εχθρός είχε υποχωρήσει την νύκτα. Η καταστροφή όμως δι' ημάς είχε επέλθει. Πάντες σχεδόν οι αξιωματικοί εφονεύθησαν ή ετραυματίσθησαν. Εφονεύθη ο Κολοκοτρώνης, συντριβείς υπό ολοσώμου οβίδος, ο Βελισσαρίου, ο δυστυχής Λοχαγός μου Μανωλίδης, ον έθαψα την 15^{ην} μετά του Λόχου, λαβών 4 τραύματα και άλλοι πολλοί αξιωματικοί, οι δε λοιποί ετραυματίσθησαν. Φανταστείτε ότι εκ του Τάγματός μου διεσώθημεν 3 αξιωματικοί, εγώ, ο Ταγματάρχης μας και εις έτερος ανθυπολοχαγός, ομοίως σχεδόν και εις τα άλλα Τάγματα. Ούτω οι μεν λόχοι κατήντησαν με δύο διμοιρίες, το όλον δε σύνταγμα μόλις δύναται ν' αποτελέσει εν Τάγμα με δύναμιν το πολύ 800 ανδρών. Απελπισία μας κατέχει όλους δια την συμφοράν. Η νίκη ουδεμίαν ευχαρίστησιν μας επροξένησεν. Εκ του λόχου μου εφονεύθησαν 27 μετά του Λοχαγού, ετραυματίσθησαν δε 57 εν οίς 2 ανθυπασπισταί, ο επιλοχίας μου, 3 λοχίαι, 4 δεκανείς και λοιποί στρατιώται. Καθημερινώς εξακριβούμεν και άλλας απωλείας. Ευτυχώς ότι οι Βούλγαροι τους τραυματίας μας, ους υποχωρούντες αφήσαμεν επί του πεδίου δεν τους επείραξαν.

Τελικά, ο εχθρός υποχώρησε. Το τίμημα όμως ήταν δυσβάσταχτο. Καθ' όλη την περιγραφή της μάχης απέφυγε να αναφερθεί άμεσα στους νεκρούς. Μίλησε για καταστροφή αλλά πουθενά δεν πρόβαλε την εικόνα των νεκρών στο πεδίο της μάχης. Επίσης δεν αναφέρθηκε

³⁴⁴ D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σ. 122

³⁴⁵ . Φ. Κλάουζεβιτς, *Περί Πολέμου ...* ό.π., σ. 4

στον αριθμό των νεκρών αλλά των επιζώντων. Προτίμησε να αυτολογοκριθεί, πιθανόν, γιατί δεν ήθελε να προκαλέσει υπέρμετρη ανησυχία για την δική του ασφάλεια στα μέλη της οικογένειάς του ή γιατί και ο ίδιος ήθελε να απωθήσει αυτές τις εικόνες από τη μνήμη του. Για τους αξιωματικούς, η εικόνα των νεκρών στρατιωτών που είχαν υπό τις διαταγές τους έχει και έναν επιπλέον αντίκτυπο αφού, κατά τη γνώμη μου, τους βαραίνει η ενοχή ότι και οι δικές τους αποφάσεις καθόρισαν το ποιοι και πόσοι πέθαναν.³⁴⁶ Ίσως, η ανακούφιση που εκφράζεται στην τελευταία πρόταση να οφείλεται και σε αυτό το γεγονός. Αναφέρθηκε ονομαστικά σε πολλούς αξιωματικούς και στάθηκε περισσότερο στον θάνατο του λοχαγού του, στον οποίο την ταφή φαίνεται να συμμετείχε ενεργά αφού χρησιμοποίησε πρώτο πρόσωπο «ον έθαψα».

Εκ της τοιαύτης καταστροφής³⁴⁷ λοιπόν διεσώθην άτρωτος μόνον τη βοήθεια του Θεού ον ευχαριστώ και δοξάζω. Αι παρακλήσεις της Μαρίας και όλων Σας προς Αυτόν ελπίζω ότι θα με διαφυλάξουν εισέτι. Ήδη εξελθόντες από τα επάρατα στενά, η έξοδος των οποίων μας επεφύλαξε τοιαύτην καταστροφήν ευρισκόμεθα εις Τζουμαγιάν αντικρίζοντες τους μεθοριακούς σταθμούς παλαιάς Τουρκίας και Βουλγαρίας. Εύχομαι και εγώ να τελειώση εώς εδώ η προέλασίς μας και ο πόλεμος, διότι αν εξακολουθήση ουδείς θα διασωθή. Ήδη διοικώ τον Λόχον εξ 90 ανδρών αποτελούμενον.

Απέδωσε τη σωτηρία του μόνο στον Θεό και στις παρακλήσεις που έκαναν σε Αυτόν οι δικοί του. Ένας από τους λόγους που πολύ συχνά οι στρατιώτες απέδιδαν τη σωτηρία τους στον Θεό και την τύχη ήταν γιατί, μπροστά στους απρόβλεπτους και ακαταμάχητους κινδύνους του πολέμου, όπου καμία δεξιοτεχνία στη χρήση των όπλων δεν βοηθούσε στην αποφυγή τους, οι μαχητές αισθάνονταν ανήμποροι, αποδίδοντας την σωτηρία τους στην τύχη ή τον Θεό. Έπειτα, αφού επανέλαβε τους χαρακτηρισμούς για τις συνέπειες, ταυτίζοντας μάλιστα τον τόπο με την καταστροφή «επάρατα στενά», αναφέρθηκε στην περιοχή που βρίσκονταν. Το έκανε αυτό για να δηλώσει έπειτα, με ακόμη πιο εμφατικό τρόπο, ότι δεν δύναται να προχωρήσει παραπέρα. Η επιθυμία του γενικού επιτελείου να φτάσει, κατά την ναπολεόντεια τακτική, στην πρωτεύουσα του εχθρού και να υπαγορεύσει εκεί τους όρους σε έναν ανίσχυρο αντίπαλο³⁴⁸, αποτελούσε μία προσπάθεια εφαρμογής του «απόλυτου πολέμου» που είχε περιγράψει ο Κλάουζεβιτς.³⁴⁹ Η Σόφια, όμως, είχε ήδη αρχίσει να «απομακρύνεται» από τα μάτια των στρατιωτών. Η σωματική και, κυρίως, η συναισθηματική κόπωση είχαν φτάσει σε μη αναστρέψιμο σημείο. Σε αυτόν τον πόλεμο, η εξάντληση των αποθεμάτων ψυχικού σθένους, λήφθηκαν, ευτυχώς, υπόψη· δυστυχώς, δεν έγινε το ίδιο εννιά χρόνια μετά στο μικρασιατικό μέτωπο.

³⁴⁶ D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σσ. 147-148

³⁴⁷ Εννοεί τις πολύ μεγάλες απώλειες.

³⁴⁸ Σ. Καργάκος, *Η Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους...* ό.π., σσ. 310-311

³⁴⁹ M. Howard, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία...* ό.π., σσ. 178-179

Έλαβον τας δύο βραχείας της Ειρηνούλας και Γιάγκου. Εχάρην ότι είσθε καλά και Σας ευχαριστώ δι' όλα όσα υπέρ εμού και της διασώσεώς μου κάμνετε. Νέων στερούμεθα απολύτως. Δεν γνωρίζωμεν ούτε τι γίνεται μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας ούτε και αν η Ρουμανία και Τουρκία προελαύνωσι. Υπάρχει φήμη ότι θα σταματήσωμεν εδώ. Πάντως θα μείνωμεν μερικάς ημέρας προς ανασύνταξιν και ανάπαυσιν. Είχον κυριολεκτικώς 4 ημερονύκτια συνεχή να κοιμηθώ. Κοιμούμαι δε από χθες το βράδυ με όσην ευχαρίστησιν ουδέποτε ησθάνθην δι' ύπνον.

Ήδη προσφέρατε εις όλους τους αγαπητούς συγγενείς τους ασπασμούς μου, υπενθυμίζοντες εις αυτούς ότι δεν τους γράφω όχι εξ αμνημοσύνης, αλλ' εκ της καταστάσεως εις ην ευρισκόμεθα και της ελλείψεως μέσων, εις όλους δε τους φίλους και τους περί εμού ερωτώντας τους χαιρετισμούς μου.

Σας ασπάζομαι όλους.<16/7/1913> Γράφετε συχνά

Μίμης

Συνέχισε την επιστολή του με ευχαριστίες προς τα αδέρφια του για τις επιστολές που του έστειλαν και τις παρακλήσεις τους στην εκκλησία για την ασφάλειά του. Δήλωσε, επίσης, την άγνοιά του για τα στρατιωτικο-πολιτικά τεκταινόμενα εκείνων των ημερών ελπίζοντας πως θα των πληροφορήσουν οι δικοί του σε επόμενη επιστολή τους. Ανέφερε τη φήμη περί παύσης της προέλασης, εν μέρει, γιατί ήθελε να πιστέψει και ο ίδιος σε αυτήν. Στη συνέχεια, έγραψε και αυτός για την έντονη στέρση ύπνου στην οποία, εκ των πραγμάτων, είχε υποβληθεί. Τέλος, έκλεισε με τις συνηθισμένες απολογίες και τους καθιερωμένους χαιρετισμούς.

Το τελευταίο κείμενο που θα μελετηθεί προέρχεται από το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή. Ο Εμμανουήλ Εμμανουήλ υπηρέτησε στην περιοχή του Παγγαίου κατά τις ελληνοβουλγαρικές συγκρούσεις (Απρίλιος – Μάιος 1913) και αμέσως μετά στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο. Σε αυτή την ημερήσια καταγραφή η μονάδα του βρίσκεται στο Στρυμονικό Σερρών³⁵⁰:

Ιουνίου 26 <1913>. Ευρισκόμεθα εις το αυτό σημείον εν ησυχία· μακράν ημών ελάμβανε μέρος μάχη ης τα αποτελέσματα άγνωστα. Εις απωτάτην δε απόστασιν διεκρίνοντο οι καπνοί του χωρίου Δεμίρ-Χισάρ το οποίον οι Βούλγαροι εξακολουθούντες την τακτικήν των παρέδωσαν εις τας φλόγας. Καθ' εκάστην ημέραν συλαμβάνωμεν απομηνάρια των Βουλγάρων, ή λείψανα της Βουλγαρικής στρατιάς τα οποία κατά διαταγήν τουφεκκίζομεν. Οι Βούλγαροι τα Ελληνικά κυρίως χωρία, εγκαταλείποντες ταύτα, παραδίδουν αυτά εις τας φλόγας· δια της μεθόδου των ταύτης κατέστρεψαν και ηρήμωσαν πλείστα.

Η έλλειψη ερεθισμάτων από το άμεσο περιβάλλον «το αυτό σημείον εν ησυχία», «επέτρεψε» στο βλέμμα να στραφεί σε άλλα γεγονότα. Ένα εξ αυτών, ήταν οι ανερχόμενοι καπνοί του ληλατημένου από τους Βούλγαρους Δεμίρ – Χισάρ (Σιδηρόκαστρο). Επεσήμανε

³⁵⁰ Ε. Εμμανουήλ, *Ημερολόγιον ή Πολεμικάί σελίδαί: Το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή του ελληνοβουλγαρικού πολέμου 1913*, εκδ. Γερμανός, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 90

μάλιστα πως η μέθοδος αυτή γινόταν κατ' εξακολούθηση. Στο τέλος, επανήλθε στις βουλγαρικές πυρπολήσεις ελληνικών, κυρίως, χωριών. Ανάμεσα στις δύο όμοιες αναφορές, τοποθέτησε εμβόλιμα την εκτέλεση συλληφθέντων Βούλγαρων στρατιωτών. Η διάταξη των προτάσεων κατ' αυτόν τον τρόπο δεν έγινε τυχαία, αφού ο ημερολογιογράφος ένιωθε την ανάγκη να δικαιολογήσει τις εκατέρωθεν θηριωδίες. Η παράδοση στρατιωτών κατά τη μάχη απαιτεί μια ολοκληρωτική και δύσκολη συναισθηματική αναστροφή και από τις δύο πλευρές. Στη μάχη απαιτείται η εκατέρωθεν άρνηση της ανθρώπινης φύσης του εχθρού ενώ κατά την παράδοση απαιτείται η αναγνώρισή της. Οι εν ψυχρώ εκτελέσεις αιχμαλώτων και αμάχων είναι ιδιαίτερα τραυματικές διότι απουσιάζουν από αυτές τα εσωτερικά κίνητρα που τροφοδοτούνται από μία άμεση στρατιωτική ή ατομική απειλή. Παράλληλα, η μικρή απόσταση θύματος και θύτη, εμποδίζει τον δεύτερο να αρνηθεί την προσωπική του ευθύνη και την ανθρώπινη φύση του πρώτου. Απαιτούνται έτσι ένα σύνολο εξωτερικών κινήτρων όπως η διαταγή των ανωτέρων και η υπόρρητη ψυχολογική πίεση των συμπολεμιστών.³⁵¹ Αυτός είναι και ο λόγος που, σχεδόν πάντα, οι στρατιώτες που κατέγραψαν τέτοια βιώματα, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ανέφεραν ότι το έπραξαν κατόπιν διαταγής. Επίσης, πολλοί από αυτούς προσπάθησαν να απομακρυνθούν ψυχολογικά με διάφορους τρόπους. Στην προκειμένη περίπτωση, ο ημερολογιογράφος το επιχείρησε αναφερόμενος στους αιχμάλωτους στρατιώτες ως «*απομηνάρια των Βουλγάρων, ή λείψανα της Βουλγαρικής στρατιάς*».

³⁵¹ D. Grossman, *On Killing...* ό.π., σσ. 199 και 225

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αντίληψη παλαιότερων ιστοριογραφικών θεωρήσεων για τη χρήση επιστολών και προσωπικών ημερολογίων στο ιστορικό αφήγημα ήταν ιδιαίτερα περιοριστική. Το γεγονός ότι σημαντικά λογίζονταν, κυρίως, μόνο όσα γεγονότα καταγράφονταν σε χειρόγραφα «μεγάλων προσωπικοτήτων», καθιστούσε το συγγραφικό αποτέλεσμα μονομερές και φτωχό σε πληροφορίες βιωματικού χαρακτήρα. Η αναθεώρηση για την χρηστική αξία αφηγηματικών ντοκουμέντων, γραμμένων και από «άγνωστους πρωταγωνιστές», ανέδειξε μια παραμελημένη οπτική γωνία της ανθρώπινης εμπειρίας του παρελθόντος. Σε συνδυασμό με την επικέντρωση του ενδιαφέροντος, πέρα από τα γεγονότα, και στα υποκείμενα και τα βιώματά τους, το ιστορικό αφήγημα κατάφερε, πλέον, να μελετήσει πτυχές του παρελθόντος όπως η κουλτούρα, οι ταυτότητες κ.ά.. Γνωρίζοντας, από τη μία, ότι οι άνθρωποι προστρέχουν σε παραδόσεις, νόρμες, σχήματα, λόγους, ιδέες του κοινωνικού τους πλαισίου προκειμένου να αναπαράγουν τα βιώματά τους στο χαρτί και, από την άλλη, ότι όλα όσα καταγράφονται σε αυτά τα ντοκουμέντα απέχουν το μικρότερο δυνατό χρονικό διάστημα από το βίωμα που περιγράφουν, καθιστά τα ημερολόγια και τις επιστολές ένα πολύτιμο είδος πηγών για την ευκρινέστερη αναπαράσταση του παρελθόντος.

Στην περίπτωση της αναπαράστασης του μετώπου των Βαλκανικών Πολέμων, η χρήση των ημερολογίων και των επιστολών γραμμένα από αυτούς που το έζησαν όπως κανένας άλλος, καθίσταται ακόμα πιο σημαντική. Και αυτό, διότι ελάχιστοι, ευτυχώς, από τους σύγχρονους μελετητές γνωρίζουν το πραγματικό πρόσωπο του πολέμου από δική τους εμπειρία. Μέσω των αυτοβιογραφικών ντοκουμέντων επιτυγχάνεται ο μέγιστος βαθμός *ενσυναίσθησης*: η μικρότερη δυνατή απόσταση από τον τόπο και τον χρόνο του μετώπου. Έτσι, ο πόλεμος παύει να αντιμετωπίζεται μόνο μακροσκοπικά, ως ένα σύνολο δηλαδή, πολιτικών αποφάσεων, στρατηγικών ελιγμών, στρατιωτικής επιμελητείας, αριθμητικής ή ποιοτικής υπεροχής, απωλειών κ.ά. Μέσα από κείμενα που έχουν γραφεί στο *μέτωπο*, ο ιστορικός ερευνητής καταφέρνει να αντιληφθεί τον πόλεμο εντελώς διαφορετικά απ' ό,τι πρότινος. Οι ατελείωτες πορείες, η ζωή στα χαρακώματα, οι βομβαρδισμοί, το κρύο και οι ασθένειες δεν αποτελούν αφηρημένες αναφορές και στατιστικά δεδομένα, αλλά είναι η καθημερινή πραγματικότητα που βιώνουν οι στρατιώτες της πρώτης γραμμής. Εδώ οι απώλειες δεν είναι αριθμοί αλλά πρόσωπα, πολλά από αυτά με όνομα, οι ελιγμοί που αποφασίζονται πολλά χιλιόμετρα πίσω από το μέτωπο και η έλλειψη επαρκούς επιμελητείας μπορεί να σημαίνει τον θάνατο ακόμη και του ίδιου του γράφοντος.

Για την καλύτερη χρήση ημερολογίων και επιστολών από το μέτωπο δεν πρέπει να παραγνωρίζονται και οι περιορισμοί που θέτουν τέτοιου είδους πηγές. Η αυτολογοκρισία στην

οποία υποβάλλονται οι συγγραφείς είναι μία παράμετρος η οποία δεν πρέπει να λησμονείται. Ο φόβος να μη κατακριθούν για τα όσα εκμυστηρεύονται έκανε πολλούς να αποσιωπούν σημαντικές πληροφορίες. Επιπλέον, η λογοκρισία των επιστολών από τους αξιωματικούς αλλά και η μετέπειτα εκδοτική λογοκρισία είναι απαραίτητο να συνυπολογιστούν. Ένα ακόμα σημείο στο οποίο είναι πιθανό να υποπέσουμε σε σφάλματα, κυρίως αναχρονισμού, είναι ο *βιωματικός χαρακτήρας αυτών των πηγών* και η αίσθηση πως η ανθρώπινη ύπαρξη δεν μπορεί να έχει αλλάξει θεαματικά στο πέρασμα του χρόνου. Έτσι, είναι δυνατόν να δημιουργηθεί η πεποίθηση πως μια εμπειρική και διαισθητική μελέτη αυτών είναι πάντοτε συστηματική και επιστημονικά τεκμηριωμένη. Τέλος, η αποκλειστική χρήση τέτοιων πηγών ενέχει τον κίνδυνο της μετάπτωσης του ιστορικού αφηγήματος σε ένα είδος στείρου ιστοριοδιδασκασμού. Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος αυτός, τόσο η ζωή στο μέτωπο όσο και η καταγραφή της σε ημερολόγια και επιστολές πρέπει να βασιστούν στο ιστορικό υπόβαθρό τους και να ενταχθούν στο πλαίσιο αναφοράς τους. Με αυτόν τον τρόπο θα είναι εφικτή η ερμηνεία των βιωμάτων του μετώπου· έτσι θα μπορούμε να δούμε τι προκάλεσε τις ενέργειες των στρατιωτών και ποια ήταν τα αποτελέσματα αυτών των ενεργειών.

Το ιστορικό υπόβαθρο και το πλαίσιο αναφοράς ανέδειξαν τις βασικές παραμέτρους που επηρέασαν τις ενέργειες, τα βιώματα και τις ταυτότητες των στρατιωτών και, εν συνεχεία, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες κατέγραψαν, συνειδητά ή μη, όλα τα παραπάνω. Τα φιλελεύθερα και εθνικιστικά ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης παρακίνησαν τους λαούς της Ευρώπης να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους υπό τη στέγη ανεξάρτητων εθνών – κρατών, διαμορφώνοντας, έτσι, μία νέα ταυτότητα, αυτή του πολίτη - στρατιώτη. Η βιομηχανική επανάσταση, αλλάζοντας τον καταμερισμό της εργασίας και τυποποιώντας τις προβιομηχανικές κοινότητες σε εγγράμματο εργατικό δυναμικό, μεταμόρφωσε, σταδιακά, τις αγροτικές κοινωνίες σε βιομηχανικές. Επιπλέον, τα τεχνολογικά επιτεύγματα που βρήκαν εφαρμογή στην εξέλιξη των όπλων, άλλαξαν μια για πάντα τον τρόπο διεξαγωγής των πολέμων. Το καπιταλιστικό μοντέλο οικονομίας υπαγόρευσε τις ιμπεριαλιστικές παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων στα Βαλκάνια με αποτέλεσμα την επιδείνωση της ήδη τεταμένης κατάστασης στην περιοχή. Τέλος, η ελληνική πραγματικότητα της περιόδου επηρέασε και αυτή, με τη σειρά της, τους εμπλεκόμενους στον πόλεμο στρατιώτες. Για τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, η καταλυτική, για το ελληνικό φρόνημα, ήττα του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 προκάλεσε, αρχικά, και ένα αίσθημα συγκρατημένου ρεβανσισμού. Αυτός ήταν, άλλωστε, και ο λόγος που κάποιοι επέλεξαν να καταγράψουν τα πολεμικά γεγονότα σε ημερολόγια και επιστολές. Για τον Δεύτερο Βαλκανικό πόλεμο, ο Μακεδονικός Αγώνας ενάντια στον βουλγαρικό επεκτατισμό, είχε δημιουργήσει ένα ιδιαίτερα τεταμένο κλίμα μεταξύ των αντιπάλων.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, ήταν μία σύντομη αλλά σφοδρή, τηρουμένων των αναλογιών, σύγκρουση. Ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος, διεξήχθη σε δύο διαφορετικά μέτωπα με δύο διαφορετικούς τρόπους. Η Θεσσαλική Στρατιά κινήθηκε γρήγορα και κατάφερε αποφασιστικές νίκες ενώ αυτή της Ηπείρου διεξήγαγε έναν στατικό πόλεμο χαρακωμάτων. Οι παραπάνω διαφορές, όπως και η εξαίρεση της συντριπτικής ήττας στη Δυτική Μακεδονία, αποτυπώθηκαν στα αντίστοιχα ντοκουμέντα. Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος χαρακτηρίζεται για την ταχύτατη προέλαση του ελληνικού στρατού και τις μετωπικές επιθέσεις εναντίον των αμυνόμενων Βουλγάρων. Φυσικό ακόλουθο ήταν η σωματική και πνευματική εξουθένωση των αντρών και η κατακόρυφη αύξηση των απωλειών, οι οποίες αποτυπώθηκαν και στις μαρτυρίες από το μέτωπο. Στον κατά θάλασσα πόλεμο ο ελληνικός στόλος κατάφερε να επικρατήσει στο Αιγαίο και να περιορίσει τον αντίστοιχο τουρκικό σε ρόλο παρατηρητή. Οι μαρτυρίες από τους ναύτες των ελληνικών πολεμικών πλοίων επηρεάστηκαν από την πραγματικότητα που επέβαλλαν τα πλοία και η θάλασσα.

Αυτά που επέλεξαν να καταγράψουν στις επιστολές και τα ημερολόγια από το μέτωπο οι στρατιώτες μπορούν να κατανεμηθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες. Η πρώτη αφορά τα γεγονότα, η δεύτερη τα βιώματα και η τρίτη τους ανθρώπους. Στα ντοκουμέντα αυτός ο διαχωρισμός, όπως είναι φυσικό, δεν υπάρχει· γεγονός, βίωμα και άνθρωπος διαπλέκονται σε μία στενή σχέση αλληλεξάρτησης. Το ύφος που αποπνέεται από τις μαρτυρίες των Βαλκανικών Πολέμων είναι κυρίως φιλοπολεμικό. Αυτό οφείλεται τόσο στην εθνικιστική ιδεολογία, η οποία επέβαλε την εναρμόνιση της πολιτικής και εθνικής οντότητας, όσο και στην κατάσταση που επικρατούσε την περίοδο εκείνη στα Βαλκάνια, με τις τακτικές εθνοκάθαρσης να βρίσκονται σε έξαρση. Επιπλέον, η θετική έκβαση των περισσότερων στρατιωτικών επιχειρήσεων δεν προκάλεσε αρνητικά συναισθήματα και σκέψεις αμφιβολίας για τον πόλεμο.

Τα γεγονότα κατέχουν κεντρική θέση στα ημερολόγια και τις επιστολές, καθώς αυτός είναι και ο βασικός σκοπός της συγγραφής τους. Η περιγραφή των μαχών περιστρέφεται, κυρίως, γύρω από τη διάταξη των αντίπαλων στρατών στον χώρο, την επιθετική δραστηριότητα των ελληνικών μονάδων, την καταλυτική, όπως είδαμε, δράση του πυροβολικού και τις εκατέρωθεν απώλειες.

Η πραγματικότητα που επέλεξαν να αναπαράγουν οι στρατιώτες της πρώτης γραμμής βρίσκεται στις κοινές, επαναλαμβανόμενες και πολλές φορές ανιαρές ή μονότονες καταγραφές. Ο τρόπος που αυτή βιώνονταν ήταν, κυρίως, σωματικός. Αυτά που τους απασχολούσαν καθημερινά ήταν η πείνα, η δίψα, οι ατελείωτες και κοπιώδεις πορείες, η συνεχής έκθεση στα καιρικά φαινόμενα και οι ασθένειες. Δευτερεύουσας σημασίας θέματα ήταν η περιγραφή των

τόπων, η αναφορά στον Θεό, οι τραυματισμοί συμπολεμιστών, η ανία, οι σχέσεις με τους ανωτέρους τους και ο φόβος. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει και για τα ντοκουμέντα προερχόμενα από τον στόλο. Εδώ, η θάλασσα και τα πλοία επέβαλλαν την δική τους πραγματικότητα, η οποία ήταν πιο «εξισωτική» αφού, όλοι, αξιωματικοί και ναύτες, είναι το ίδιο εκτεθειμένοι στους κινδύνους της θάλασσας και του ναυτικού πολέμου.

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι άνθρωποι που βρίσκονται στο μέτωπο περιέχει, επίσης, σημαντικά συμπεράσματα. Ο εχθρός και ο άμαχος πληθυσμός ήταν οι δύο «συμπρωταγωνιστές» της σκηνής του μετώπου. Ο πρώτος, σε συνεχή αντιδιαστολή με το πρότυπο του Έλληνα υπερασπιστή του έθνους, προβαλλόταν ως ένας δαιμονοποιημένος εχθρός του έθνους και του προσδίδονταν, κυρίως, απρόσωπα χαρακτηριστικά. Ο δεύτερος, αν ήταν ομοεθνής, αποτελούσε το άλλο μισό του έθνους· αυτό που ήταν ακόμα υπόδουλο, υπέφερε τα πάνδεινα από τα εχθρικά στρατεύματα και έπρεπε να απελευθερωθεί. Αν ήταν αλλοεθνής, τότε οι αποστάσεις που κρατούνταν ήταν, συνήθως, μεγάλες, γιατί, από τη μία, το πολιτισμικό χάσμα υπό την επιρροή της εθνικιστικής ιδεολογίας ήταν αγεφύρωτο και, από την άλλη, γιατί ήθελαν να κρατήσουν αποστάσεις από τις ελληνικές ωμότητες που, αποδεδειγμένα, έλαβαν μεγάλη έκταση.

Με την εμβάθυνση της μελέτης πέρα από την απλή ανάγνωση των πηγών, χρησιμοποιώντας ένα *λογοαναλυτικό μεθοδολογικό εργαλείο*, η παρούσα έρευνα κατάφερε να αναδείξει νοήματα κρυμμένα στη δομή του λόγου των επιστολών και των ημερολογίων. Η σύνταξη και η γραμματική των προτάσεων, τα δάνεια από προγενέστερα ήδη λόγου, το λεξιλόγιο, οι μεταφορές και η τροπικότητα είναι μερικά δομικά στοιχεία του λόγου από τα οποία η έρευνα άντλησε σημαντικές πληροφορίες. Σε όλα τα παραπάνω συνυπολογίζεται και η ικανότητα χρήσης του λόγου ανάλογα με τη μόρφωση του γράφοντος.

Ο κεντρικός ρόλος του ρήματος στη σύνταξη μιας πρότασης το καθιστά και το κυριότερο προς μελέτη μέρος του λόγου. Το πρόσωπο, η φωνή και η έγκλιση των ρημάτων επιλέχτηκε από τους συγγραφείς των χειρογράφων ασύνειδα αλλά όχι τυχαία. Στο σύνολο των πηγών κυριαρχεί το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο. Αυτό συμβαίνει είτε για να δηλωθεί ο συλλογικός χαρακτήρας του στρατιωτικού βίου και η ένταξη του στρατιώτη στην ομάδα η οποία εξασφάλιζε φυσική και ψυχολογική στήριξη, είτε για να επιτευχθεί η ψυχολογικά απαραίτητη ανωνυμία που προσφέρει η ομάδα και εξυπηρετεί στην αποποίηση ευθυνών από το γενικευμένο φονικό. Η πρωτοπρόσωπη γραφή εμφανίζεται όταν οι συγγραφείς αναφέρονται στην καθημερινή τους επιβίωση, στις σκέψεις τους και στα συναισθήματά τους. Στην περίπτωση των αξιωματικών, το πρώτο ενικό πρόσωπο δηλώνει και την διάθεσή τους για ανάληψη πρωτοβουλιών. Η φωνή του ρήματος

αλλάζει από ενεργητική σε παθητική όταν υπάρχει ανάγκη είτε να τονιστεί η πράξη είτε να αποσιωπηθεί ο δράστης. Η έγκλιση των ρημάτων διαφοροποιείται όταν ο γράφων θέλει να θέσει τους όρους επικοινωνίας. Αυτό αφορά, κυρίως, τις επιστολές, καθώς, εκεί, η προστακτική έγκλιση τοποθετεί τον στρατιώτη σε θέση ισχύος έτσι ώστε να είναι σε θέση να καθορίζει τη συνομιλία. Επιπλέον, με την ουσιαστικοποίηση των ρημάτων υποβαθμίζεται η δράση και υπογραμμίζεται το αποτέλεσμα. Τέλος, η χρήση απλών και ελλειπτικών προτάσεων ενισχύει την αμεσότητα και την ένταση της περιγραφής.

Το λεξιλόγιο είναι μία ακόμα βασική παράμετρος της ανάλυσης των πηγών. Σε πολλές περιπτώσεις επιλέγονταν λέξεις που προσέφεραν μία πιο παραστατική και αφηγηματική περιγραφή. Κάποιες λέξεις, απαραίτητες στη σύνταξη στρατιωτικού λόγου, βοηθούσαν στην άμβλυνση της εικόνας των μαχών. Λέξεις όπως *κατατροπώνεται*, *εκτοπίζεται*, *εκδιώκεται* κ.ά. εξομαλύνουν την πραγματική εικόνα του μετώπου στην οποία κυριαρχεί ο θάνατος. Επιπλέον, οι λέξεις που επιλέχθηκαν για να χαρακτηρίσουν τους ανθρώπους στην απέναντι πλευρά του μετώπου, στόχευαν, θα λέγαμε, στην αποπροσωποποίησή τους. Επιτυγχανόταν, έτσι, και σε συνδυασμό με το κατάλληλο πρόσωπο και φωνή των ρημάτων, η πολύ βασική ανάγκη αύξησης της ψυχολογικής απόστασης από αυτούς που καλούνταν να σκοτώσουν. Όσο πιο μικρή ήταν η φυσική απόσταση από το θύμα τόσο πιο μεγάλη έπρεπε να γίνει ψυχολογική απόσταση.

Η τροπικότητα των κειμένων αυτών, φανερώνει τη στάση που κρατά ο γράφων απέναντι σε όσα μαρτυρεί. Τις περισσότερες φορές ο τύπος τροπικότητας που εμφανίζεται στα κείμενα αυτά είναι η αλήθεια. Με τον τρόπο που γράφει, δηλαδή, θέλει να δείξει την βεβαιότητα των όσων λέει. Η τροπικότητα αυτή, δείχνει και την επιθυμία των στρατιωτών να αναδειχθούν τα χειρόγραφα τους ως αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης για τα πολεμικά γεγονότα.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης παρατηρείται η συγκρότηση των ταυτοτήτων. Στη δική μας περίπτωση, τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Όπως είδαμε, η εθνική ταυτότητα, εξ ορισμού, έχει διττή φύση. Για να είναι κάποιος πολίτης ενός έθνους κράτους οφείλει να είναι και στρατιώτης. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι είναι η δεύτερη πολεμική, ως έθνος-κράτος, αναμέτρηση μετά την Επανάσταση του 21 και η πρώτη επιτυχής. Επομένως, ήταν η μοναδική, μέχρι τότε, ευκαιρία των Ελλήνων της εποχής να ολοκληρώσουν την εθνική τους ταυτότητα. Ήταν, επίσης, η ευκαιρία να «αποδείξουν» πως ήταν άξιοι απόγονοι των αγωνιστών του 21. Έτσι, μαζί με την καταγραφή των βιωμάτων από το μέτωπο, αποτυπώθηκε και η εθνική ταυτότητα των συγγραφέων. Αυτό επετεύχθη με την συχνή επίκληση στο συναίσθημα, με την αναπαραγωγή προπαγανδιστικών απόψεων, με το δανεισμό στοιχείων από άλλα είδη λόγου (*διαρρηματικότητα*), όπως ο θρησκευτικός, και με αναφορές σε προγενέστερα κείμενα

(διακειμενικότητα), όπως ποιήματα και δημοτικά τραγούδια. Η προσπάθεια να αποδείξουν την αξία τους ως στρατιώτες, οδήγησε τους συγγραφείς στην επιλογή ενός φιλοπολεμικού ύφους για την περιγραφή των βιωμάτων τους από το μέτωπο.

Το φιλοπολεμικό ύφος των γραπτών δεν συνεπάγεται, απαραίτητα, και χαρακτήρα πολεμοχαρή. Μπορεί ο ολοκληρωτικός πόλεμος να μην είχε προλάβει ακόμα να προκαλέσει αισθήματα αντιπολεμικά. Στη πλειοψηφία των ντοκουμέντων, όμως, διαφαίνεται, με τον τρόπο που χρησιμοποιείται η γλώσσα, μία κόπωση ψυχική, μία άρνηση της συνέχισης του πολέμου και μια αποστροφή προς αυτή την πανάρχαια κοινωνική πρακτική του ανθρώπου.

Η παρούσα έρευνα αποτέλεσε μία πρώτη προσπάθεια χρήσης ενός νέου, για τον χώρο της ιστοριογραφίας, μεθοδολογικού εργαλείου. Η Κριτική Ανάλυση Λόγου προσφέρει νέες δυνατότητες στο ιστορικό αφήγημα και σίγουρα η εφαρμογή της θα πρέπει να επεκταθεί και σε άλλα ερευνητικά εγχειρήματα. Η φύση του εργαλείου αυτού δεν επιτρέπει την ανάλυση μεγάλου αριθμού κειμένων, ιδιαίτερα στον περιορισμένο χώρο μιας διπλωματικής εργασίας. Επιπλέον, απαιτείται μεγάλη εξοικείωση ώστε να επιτευχθεί η μεγιστοποίηση του παραγόμενου αποτελέσματος. Επομένως, απομένει πολλή δουλειά να γίνει, ακόμα και για το ίδιο θέμα. Οι ίδιες πηγές, αναγνωσμένες με διαφορετικό πρίσμα από διαφορετικό ερευνητή, μπορούν να εστιάσουν σε ένα άλλο σύνολο συμπερασμάτων· όλα απαραίτητα για την αρτιότερη αναπαράσταση της πραγματικότητας του μετώπου και πώς αυτή βιώθηκε.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Ανδρουλής Π.Δ., *Το ημερολόγιον ενός αστρατιώτου: Ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος του 1913*, εκδ. Μακρής, Αθήνα 1971

ΓΑΚ, Αρχείων του Αγónου, Μινιστέριον των Εσωτερικών, υπ' αριθμ. 1616 έγγραφο της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος προς το Μινιστέριον των Εσωτερικών

Γρίβας Κ., *Ημερολόγιο Κωνσταντίνου Ιωάννη Γρίβα, ναύτη γραφέως στο θωρηκτό Ψαρά κατά τους πολέμους 1912-1913*, εκδ. (μονογραφία) ,Αθήνα 1998

Δάβαρης Δ, *Εκστρατεία : α) 1912-1913 β) 1918-1919 Ημερολόγιον του στρατιώτου Δημητρίου Νικ. Δάβαρη*, εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2003

Δραγούμης Φ., *Ημερολόγιο - Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1988

Εμμανουήλ Ε., *Ημερολόγιον ή Πολεμικάί σελίδαι: Το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή του ελληνοβουλγαρικού πολέμου 1913*, εκδ. Γερμανός, Θεσσαλονίκη 1996

Λάδης Φ., *Προσωπικά ημερολόγια μελών των πληρωμάτων των θωρηκτών Αβέρωφ και Ύδρα 1912-1913*, εκδ. Νέα σύνορα, Αθήνα 1993

Λιβιεράτος Δ., *Ώρες μάχης: Ημερολόγιο 23-2 ως 5-10-1913*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991, σ. 20

Μαρκούλης Γ., *Ενθύμιον του Τουρκοβαλκανικού και Ελληνοσερβοβουλγαρικού πολέμου 1912-1913 Ημερολόγιον και Βίος του Γεώργιου Εμμ. Μαρκούλη κατά την εκστρατείαν του 1912 – 1913*, εκδ. Πνευματικό κέντρο Βελβεντού, Θεσσαλονίκη 1995

Ν. ΒΤΜΘ'/1895, *Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως*, ΕτΚ, τχ. Α', φ. 37 (5.10.1895), σσ. 169-178

Παπαπολυβίου Π. (επιμ.), *Υπόδουλοι ελευθερωταί αδελφών αλύτρωτων. Επιστολές, πολεμικά ημερολόγια και ανταποκρίσεις Κύπριων εθελοντών από την Ήπειρο και τη Μακεδονία του*

1912-1913, εκδ. Κέντρο επιστημονικών ερευνών – Πηγές και μελέτες της κυπριακής ιστορίας, Λευκωσία 1999

Παρασκευόπουλος Γ., *Επιστολαί εκ του πεδίου των μαχών του ελληνοβουλγαρικού πολέμου 1913*, εκδ. Eurobooks, Αθήνα 2018, ανατύπωση.

Πετιμεζάς Ν., *Ημερολόγιον Εκστρατείας 1912-1913*, εκδ. Παγκαλαβρυτινή Ένωσις, Αθήνα 1981

Σοφούλης Μ., *Ημερολόγιο πολέμου (1906-1941)*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2007

Τζάνος Σ., *Ημερολόγιον Βαλκανικών πολέμων 1912-13*, εκδ. Φ.Ι.Α.Λ.Ε.Θ., Θεσσαλονίκη 2016

Τρίχα Λ. (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, εκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993

Χρηστίδης Σ., *Ο Βουλγαροφάγος*, χρωμολιθογραφία, 1913, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, http://www.nhmuseum.gr/el/fakelos-sylogon/antikeimena/12729_el/

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμπατζοπούλου Φ., *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000

Αποστολοπούλου Ν., «Ο ελληνικός μοναρχισμός», Βίβλος Ελευθέριου Βενιζέλου, εκδ. Πάνος Σμυρνιώτης, τ. 3, Αθήνα 1979

Βακαλόπουλος Κ., *Το νέο ελληνικό έθνος (1204-2000) Από τη φραγκοκρατία ως τις μέρες μας*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001

Βασιλειάδου Δ., *Στενές σχέσεις Οικιακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850 - 1930, Επίμετρο: Επιστολογραφία: μια άλλη αφήγηση του πραγματικού*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2015

Βερεμής Α., «*Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειές του*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σσ. 254-257

Βερεμής Α., «*Το στρατιωτικό κίνημα του 1909*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 258-266

Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1988

Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών πολέμων*, εκδ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1992

Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Η υγειονομική υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, εκδ. Δ.Ι.Σ., Αθήνα 2001

Δαλέζιου Μ., *Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου*, μεταπτυχιακή εργασία, Ερμούπολη 2010

Δασκαλάκης Δ., *Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009

Δερτιλής Γ., *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτοχεύσεις 1821 – 2016*, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2016,

Δημαράς Κ., *Νεοελληνική επιστολογραφία*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1963

Δημητρίου Ε., *Ο πόλεμος ως προσωπικό βίωμα: ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941 μέσα από τα προσωπικά ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2007

Δημητρίου Ε., *Μια μελέτη των προσωπικών μαρτυριών για τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, (μεταδιδακτορική έρευνα), ΕΚΠΑ, Αθήνα 2016

Δούκα Δ., *Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής επιστολογραφίας. Ο επιστολογράφος Σεφέρης. Η αλληλογραφία του με τον Ευάγγελο Λουίζο*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011

Ζώρας Γ., Δημάκη Μ., «Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η ζωή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως την βίωσαν και την περιέγραψαν οι λογοτέχνες μας», Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τομ. 39 (2007-2008), σσ. 151-227

Τυγκερς Γκ., *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2006

Καργάκος Σ., *Η Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)*, εκδ. Περιτεχνων, Αθήνα 2012

Κάφκα Φ., *Τα ημερολόγια*, Εξάντας, Αθήνα 1998

Κλάουζεβιτς Κ., *Περί Πολέμου* (επίτομο), μτφ. Α. Πηγαίος, εκδ. Περ. Άμυνα και Διπλωματία (ειδική έκδοση), Αθήνα 2004

Κολιόπουλος Ι., «*Η κατάσταση στη Μακεδονία από το 1909 ως το 1912*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ' Αθήνα 1977, σσ. 279-280

Κωστόπουλος Τ., *Πόλεμος και εθνοκάθαρση Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

Κωστόπουλος Τ., *Η καταστροφή του παλιού Κιλκίς το 1913*, Εισήγηση στο ιστορικό συνέδριο «*Η μάχη του Κιλκίς και ο Β' Βαλκανικός πόλεμος*», Κιλκίς 19-20/6/2013

Μουλλάς Π., *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1992

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998

Μπαμπούνης Χ., *Ιστορική Αφήγηση και Πηγές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013

Μπαμπούνης Χ., Τουλιάτος Σ., *Μεθοδολογία και ερμηνεία της ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017

Μυριβήλης Σ., *Η ζωή εν Τάφω Το βιβλίο του πολέμου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2010

Οικονόμου Ν., «*Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 289-326

Πασσερίνι Λ., *Σπαράγματα του 20ου αιώνα Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998

Πασχαλίδης Γρ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, εκδ. Σμυλή, Αθήνα 1993

Σακοράφα Μ., *Το ημερολογιακό ύφος ως ηθική του προσώπου και η Ζωή εν τάφω του Στρατή Μυριβήλη*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2007

Σβολόπουλος Κ., «*Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 352-354

Σβολόπουλος Κ., «*Η Συνθήκη του Λονδίνου*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 330-334

Σβολόπουλος Κ., «*Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 280-289

Σβολόπουλος Κ., «*Η είσοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 266-279

Σβολόπουλος Κ., «*Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος*», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄ Αθήνα 1977, σσ. 335-339

Σχινά Κ., *Μυστικά του συρταριού Η τέχνη και οι τεχνίτες της ημερολογιακής γραφής*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2016

Χατζηβασιλείου Ε., «Τεχνολογία, βιομηχανική επανάσταση και πόλεμος: Οι βαλκανικοί Πόλεμοι ως μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα» στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, 100 χρόνια από τη διεξαγωγή των βαλκανικών πολέμων – Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Αθήνα 2013

Χουρμούζη Ε., «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ. 160-179

Caforio G., *Handbook of the Sociology of the Military*, εκδ. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York 2003

Cassavetti D., *Hellas and the Balkan Wars*, T. Fisher Unwin, London 2014

Fairclough N., *Discourse and Social Change*, εκδ. Polity Press, Cambridge 1992

Gellner E., *Έθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992

Gibbons H., *The new map of Europe 1911-1914*, εκδ. Duckworth and Co., London 1914

Grossman D., *On Killing The psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, εκδ. Little, Brown and Company, Boston New-York Toronto London 1995

Hobsbawm E., *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002

Hobsbawm E., *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002

Hobsbawm E., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003

Howard M., *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, εκδ. Ποιότητα, Βάρη 2000

Laurence J., *The Oxford Handbook of Military Psychology*, Oxford University Press, New York 2012

Moran D. & Waldron A., *The people in arms Military myth and national mobilization since the French Revolution*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2003

Murray B. N. κ.ά., *Report of the International Commission to inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars (of 1912 and 1913)*, εκδ. Carnegie Endowment for international peace, Washington 1914

Phillips L. & Jorgensen M. W., *Ανάλυση λόγου Θεωρία και μέθοδος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009,

Price C., *The Balkan cockpit the political and military story of the Balkan wars in Macedonia*, εκδ. T. Werner Laurie ltd, London 1914

Roberts A., *Letters from the front. From the first world war to the present day*, Osprey Publishing, Oxford 2014

Todman D., *The Great War: Myth and Memory*, Bloombury Publishing Plc, New York 2007

Trapmann A., *The Greeks Triumphant Balkan War 1912-1913*, εκδ. Forster Groom and Co., Ltd, London 1915